

Respublikanın ilk peşəkar milis kadrlarını hazırlayan tədris mərkəzi kimi yaradılmış milis məktəbi zəngin, qaynar və faydalı bir ömür yaşayaraq akademiya səviyyəsində yüksəlmiş, öz yetirmələri və böyük elmi-təcrübi nailiyyətləri ilə şöhrət qazanmışdır. İnanıram ki, Polis Akademiyası müstəqil Azərbaycan Respublikası üçün bundan sonra da yüksək peşə hazırlığına malik sağlam və möhkəm əqidəli, milli dövlətçiliyimizə sadıq polis zabitləri yetişdirəcəkdir.

**Heydər Əliyev,
Azərbaycan xalqının ümummilli lideri**

Polis işçiləri xalqla birbaşa təmasda olan insanlardır. Ona görə bu, mənim əsas tələbimdir: həm qətiyyət olmalıdır, çox böyük peşəkarlıq olmalıdır, həm də polis işçiləri özlərini çox mədəni şəkildə aparmalıdırlar. Belə olan halda, siz Azərbaycan xalqının daha da böyük rəğbətini qazanacaqsınız. Bu işlərdə Polis Akademiyasının böyük rolu var. Mən bu gün çox şadam ki, burada gördüyüm işlər yüksək səviyyədədir. Burada oxumaq üçün, yaxşı təhsil almaq üçün bütün imkanlar var.

**İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti**

MÜNDƏRİCAT

ISSN 2307-2504

Polis Akademiyasının
Elmi Xəbərləri
ELMİ HÜQUQ JURNALI
№ 4 (28), 2020

BAŞ REDAKTOR:
Nazim Əliyev

DİN-in Polis Akademiyasının rəisi, polis
general-mayoru, hüquq elmləri doktoru

REDAKTOR:
Hikmət Eyvazov

polis polkovniki, hüquq üzrə
fəlsəfə doktoru, dosent

REDAKSIYA HEYƏTİ:
Masumə Məlikova
AMEA-nın müxbir üzvü, professor

Fərhad Abdullayev
hüquq elmləri doktoru

Fazil Quliyev
Azərbaycan Respublikasının daxili işlər
nazirinin müavini, Baş Təşkilat - İnspeksiya
İdarəsinin rəisi, polis general-leytenantı

İsayenkova Oksana Vladimirovna
Saratov Dövlət Hüquq Akademiyasının Mülki
proses kafedrasının müdiri, hüquq elmləri
doktoru, professor

Fuad Cavadov
hüquq elmləri doktoru, professor

Bəhrəm Zahidov
hüquq elmləri doktoru, professor

Kamil Səlimov
hüquq elmləri doktoru, professor

Mahir Əhmədov
hüquq elmləri doktoru, professor

Habil Qurbanov
hüquq elmləri doktoru, professor

İbrahim Quliyev
hüquq elmləri doktoru, professor

Əmir Əliyev
hüquq elmləri doktoru, professor

Aliş Qasimov
hüquq elmləri doktoru, professor

Midhəd Qəfərov
hüquq elmləri doktoru, professor

Dmitri Şestakov
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Vladimir Catyev
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Esberqen Alauxanov
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Rəşad Qurbanov
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Anatoliy Berlac
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Yeganə Balakışiyeva
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Xanlar Bayramzadə
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Cabir Quliyev
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Məsul katib: Hikmət Eyvazov
Korrektor: Aynur Səfərlı

Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi Şəxslərin Dövlət
qeydiyyatı №10m-5405. 19.12.2011

Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri
jurnali elmi tədqiqatların əsas
müddəalamm nəşr edilməsi üçün
Azərbaycan Respublikası Prezidenti
yanında Ali Attestasiya Komissiyası
tərəfindən tövsiyə olunan nəşrlər
siyahısına daxil edilmişdir

Format 60x84 1/8. Fiziki ç/v 18
Tiraj: 300 Jurnal "Bakı" mətbəəsində
çap olunub.

CINAYƏT HÜQUQU VƏ KRİMİNOLOGIYA

Şamxal Kərimov
CINAYƏT MƏSULİYYƏTİNDƏN AZAD ETMƏDƏ CINAYƏT-HÜQUQİ PROBLEM 5

Kamil Əliyev
CINAYƏT HÜQUQUNDA CƏZALARIN SİSTEMİ: TARİXİ TƏHLİL 13

Fərid Məmmədov
KREDİTLƏŞMƏNİN QANUNSUZ APARILMASININ CINAYƏT-HÜQUQİ ASPEKTƏRİ 23

Aygün Hübətova
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA QADIN CINAYƏTKARLIĞININ QURULUŞUNUN BƏZİ CƏHTLƏRİ 26

Aidə Quliyeva
HƏRBİ XİDMƏT ƏLEYHİNƏ OLAN CINAYƏTLƏRİN SUBYEKTİNİN MÜƏYYƏN XÜSUSİYYƏTLƏRİ 32

Rüfət Abdullayev
XXI ƏSRDƏ AZƏRBAYCANDA VƏ DÜNYADA NARKOTİKLƏRİN QANUNSUZ DÖVRİYYƏSİNİN VƏZİYYƏTİ,
STRUKTURU VƏ DİNAMİKASI 37

KONSTITUSIYA HÜQUQU

Mahir Xəlqov, Zaur Bağırov
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA VİTSE-PREZİDENTLİK İNSTİTUTUNUN KONSTITUSIYA HÜQUQ STATUSU 45

HÜQUQ NƏZƏRİYYƏSİ

Şahin Bağırov
SIYASI ELİTANIN POSTULATLARI VƏ SOSIAL-SIYASI İNKİŞAF 51

CINAYƏT PROSESİ

Midhəd Qəfərov, Hikmət Eyvazov
HÜQUQ-MUHAFİZƏ ORQANLARININ ANLAYIŞI VƏ ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI YENİ KONTEKSTDƏ 55

Mirəli Kazımov
MEDIASIYA İNSTİTUTU AZƏRBAYCANIN HÜQUQ SİSTEMİNDƏ ŞƏFFAFLIĞIN DƏRİNLƏŞMƏSİNƏ XİDMƏT
EDƏN ƏLAVƏ ALƏT KİMİ 71

Həlimə Ahiyeva
HÜQUQİ ŞƏXSLƏRİN CINAYƏT-PROSESSUAL HÜQUQ MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ İŞTİRAKI MƏSƏLƏLƏRİ 77

Nail Abbasov
AZƏRBAYCANDA MƏHKƏMƏ-EKSPERT İDARƏLƏRİNİN TƏŞKİLİ 87

Aysel Abbaslı
VƏTƏNDAŞLARIN SAHIBKARLIQ FƏALİYYƏTİ SAHƏSİNDƏ POZULMUŞ HÜQUQLARININ MƏHKƏMƏ
VƏ MƏHKƏMƏDƏNKƏNAR MÜDAFİƏ MEXANİZMLƏRİ 93

Ənnağ Məmmədli
İSTINTAQ SÖVDƏLƏŞMƏSİ İNSTİTUTUNUN CINAYƏT-HÜQUQİ ASPEKTƏRİ BARƏDƏ BƏZİ QEYDLƏR 107

HÜQUQİ PSIXOLOGIYA

Mələk Kərimova
MEDIASIYA PROSESİNDƏ EFFEKTİV ÜNSİYYƏT BACARIQLARI VƏ ÜNSİYYƏT ÇƏTİNLİKLƏRİNİN PSIXOLOJİ ASPEKTƏRİ 112

MÜLKİ HÜQUQ

Ata Vəliyev
SÜNİ İNTELLEKT MÜLKİ HÜQUQUN SUBYEKTİ HESAB EDİLƏ BİLƏRMI? 121

DAXİLİ İŞLƏR ORQANLARININ İNZİBATİ FƏALİYYƏTİ

Ülvi Sadiq-zadə
MÜNAQİŞƏLİ FÖVQƏLADƏ HALLAR VƏ MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİN OLUNMASINDA FHN-NİN ROLU 127

Sənan Nəsirli
FÖVQƏLADƏ HALLARA QARŞI MÜBARİZƏNİN QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ RİSKİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN
PRİNSİPLƏRİ VƏ METODLARI 134

İNFORSIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ

Telman Şahbazov, Azər Həsənov
İNFORSIYA MÜHARİBƏSİ HİBRİD MÜHARİBƏNİN ƏN VACİB ALƏTLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ 138

EDITOR-IN-CHIEF:
Nazim Aliyev

Head of the Police Academy of the
Ministry of Internal Affairs police major-
general, doctor of law

EDITOR:
Hikmat Eyvazov
polis coloniel, philosophy
doctor of law, associate professor

STAFF OF EDITORIAL OFFICE:
Masuma Malikova

The corresponding member of Azerbaijan
National Academy of Science, professor

Farkhad Abdullayev
doctor of law

Fazil Guliyev
The head of the inspection office of the
head organization of the Ministry of Internal
Affairs, police lieutenant-general

Isaenkova Oksana Vladimirovna
Head of the Civil Procedure Saratov State
Academy of Law, doctor of law, professor

Fuad Javadov
doctor of law, prof.

Bakhram Zahidov
doctor of law, prof.

Kamil Salimov
doctor of law, prof.

Mahir Akhmadov
doctor of law, prof.

Habil Gurbanov
doctor of law, prof.

Ibrahim Guliyev
doctor of law, prof.

Amir Aliyev
doctor of law, prof.

Alish Gasimov
doctor of law, prof.

Midhad Gəfərov
doctor of law, prof.

Dmitry Shestakov
doctor of law, prof.

Vladimir Catiyev
doctor of law, prof.

Esbergen Alaukhanov
doctor of law, prof.

Rashad Gurbanov
doctor of law, prof.

Anatoly Berlac
doctor of law, prof.

Yeganeh Balakishiyeva
philosophy doctor of law

Khanlar Bayramzadeh
philosophy doctor of law

Jabir Guliyev
philosophy doctor of law

Executive secretary: Hikmat Eyvazov
Proofreader: Aynur Safarli

Azerbaijan Republic State registration of the
juridical persons of the Ministry of Justice.
№10m-5405. 19.12.2011

The magazine "Scientific News of the Police
Academy" has been included in the editions
recommended by the High Attestation Commis-
sion under the President of the Republic of
Azerbaijan to publish the basic theses of
scientific researches

Format 60x84 1/8. Physical p/p 18
Draw: 300
Journal have been printed in "Baku".

CONTENTS

CRIMINAL LAW AND KRIMINOLOGY

Shamkhal Karimov CRIMINAL LAW PROBLEM IN CRIMINAL LIABILITY	5
Kamil Aliyev THE PENAL SYSTEM IN CRIMINAL LAW: A HISTORICAL ANALYSIS	13
Farid Mammadov LEGAL ASPECTS OF ILLEGAL OBTAINING A CREDIT	23
Aygun Humbatova SOME ASPECTS OF THE STRUCTURE OF FEMALE CRIME IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN	26
Rufat Abdullayev SITUATION, STRUCTURE AND DYNAMICS OF DRUG TRAFFICKING IN AZERBAIJAN AND IN THE WORLD IN THE XXI CENTURY	37
Aida Guliyeva THE SUBJECT OF CRIMES AGAINST MILITARY SERVICE AND THE JURISDICTION QUESTIONS	32

CONSTITUTIONAL LAW

Mahir Khaligov, Zaur Baghirov CONSTITUTIONAL AND LEGAL STATUS OF THE INSTITUTION OF THE VICE-PRESIDENCY IN THE AZERBAIJAN REPUBLIC	45
--	----

LEGAL THEORY

Shahin Bagirov POSTULATES OF THE POLITICAL ELITE AND SOCIO-POLITICAL DEVELOPMENT	51
--	----

CRIMINAL PROCESS

Midhad Qafarov, Hikmet Eyvazov THE CONCEPT AND GENERAL CHARACTERISTICS OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES IN A NEW CONTEXT	55
Mirali Kazimov INSTITUTE OF MEDIATION AS AN ADDITIONAL TOOL FOR INCREASING THE TRANSPARENCY OF THE LEGAL SYSTEM OF AZERBAIJAN	71
Khalima Aliyeva QUESTIONS OF PARTICIPATION OF LEGAL ENTITIES IN CRIMINAL PROCEDURE LEGAL RELATIONSHIP	77
Nail Abbasov ORGANIZATION OF A SYSTEM OF FORENSIC INSTITUTIONS IN AZERBAIJAN	87

Aysel Abbasli JUDICIAL AND EXTRAJUDICIAL MECHANISMS OF PROTECTION OF VIOLATED ENTREPRENEURIAL RIGHTS	93
Annagy Mammadli SOME NOTES ON THE CRIMINAL-LEGAL ASPECTS OF THE INSTITUTE OF PRE-TRIAL COOPERATION AGREEMENT	107

LEGAL PSYCHOLOGY

Malak Karimova EFFECTIVE COMMUNICATION SKILLS AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF COMMUNICATION CHALLENGES IN THE MEDIATION PROCESS	112
---	-----

CIVIL RIGHTS

Valiyev Ata CAN ARTIFICIAL INTELLIGENCE BE CONSIDERED A SUBJECT OF CIVIL LAW?	121
---	-----

ADMINISTRATIVE ACTIVITY OF LAW-ENFORCEMENT BODIES

Ulvi Sadiq-zade ROLE OF MES IN CONFLICT EMERGENCIES AND NATIONAL SECURITY	127
Sanan Nasirli PRINCIPLES AND METHODS OF RISK MANAGEMENT IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION OF THE FIGHT AGAINST EMERGENCIES	134

INFORMATION SECURITY

Telman Shabbazov, Azar Hasanov INFORMATION WAR AS ONE OF THE MOST IMPORTANT TOOLS OF HYBRID WAR	138
---	-----

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Назим Алиев
Начальник Академии Полиции МВД,
генерал-майор полиции,
доктор юридических наук

РЕДАКТОР:

Хикмат Эйвазов
полковник полиции, доктор
философии по праву, доцент

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Масума Маликова
член-корреспондент НАНА, профессор

Фархад Абдуллаев

доктор юридических наук

Фазиль Гулиев

начальник Главного организационно-инспекционного отдела,
генерал-лейтенант полиции

Исаенкова Оксана Владимировна
Заведующая кафедрой Гражданского
процесса Саратовской Государственной
Юридической Академии,
доктор юридических наук, профессор

Фуад Джавадов

доктор юридических наук, профессор

Бахрам Захидов

доктор юридических наук, профессор

Камиль Салимов

доктор юридических наук, профессор

Махир Ахмедов

доктор юридических наук, профессор

Хабиль Гурбанов

доктор юридических наук, профессор

Ибрагим Гулиев

доктор юридических наук, профессор

Амир Алиев

доктор юридических наук, профессор

Альш Гасымов

доктор юридических наук, профессор

Мидхад Гафаров

доктор юридических наук, профессор

Дмитрий Шестаков

доктор юридических наук, профессор

Владимир Джатиев

доктор юридических наук, профессор

Эсберген Алауханов

доктор юридических наук, профессор

Рашид Гурбанов

доктор юридических наук, профессор

Анатолий Берладж

доктор юридических наук, профессор

Егяна Балакишьева

доктор философии по праву

Ханлар Байрамзаде

доктор философии по праву

Джабир Гулиев

доктор философии по праву

Испол. секретарь: **Хикмат Эйвазов**
Корректор: **Айнур Сафарли**

Государственная регистрация
юридических лиц Министерства
Юстиции Азербайджанской Республики
№10г-5405. 19.12.2011

Журнал «Научный Вестник Полицейской
Академии» попал в список рекомендуемых
изданий Высшей Аттестационной Республ
ки за публикацию основных положений
научных исследований

Формат 60x84 1/8. Физический п/л 18

Тираж: 300

Журнал напечатан в издательстве
"Bak"

СОДЕРЖАНИЕ

УГОЛОВНОЕ ПРАВО И КРИМИНОЛОГИЯ

Шамхал Керимов ОСНОВНЫЕ УГОЛОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРИ ОСВОБОЖДЕНИИ ОТ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ	5
Камиль Алиев СИСТЕМА НАКАЗАНИЙ В УГОЛОВНОМ ПРАВЕ: ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ	13
Фарид Мамедов. УГОЛОВНО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ НЕЗАКОННОГО КРЕДИТОВАНИЯ	23
Айгюн Гумбатова НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ СТРУКТУРЫ ЖЕНСКОЙ ПРЕСТУПНОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ	26
Аида Гулиева ОСОБЕННОСТИ СУБЪЕКТА ПРЕСТУПЛЕНИЙ ПРОТИВ ВОЕННОЙ СЛУЖБЫ	32
Руфат Абдуллаев СИТУАЦИЯ, СТРУКТУРА И ДИНАМИКА НЕЗАКОННОГО ОБОРОТА НАРКОТИКОВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И В МИРЕ В XXI ВЕКЕ ..	37

КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО

Махир Халыгов, Заур Багиров КОНСТИТУЦИОННО- ПРАВОВОЙ СТАТУС ИНСТИТУТА ВИЦЕ-ПРЕЗИДЕНТСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ	45
---	----

ТЕОРИЯ ПРАВА

Шахин Багиров ПОСТУЛАТЫ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ	51
---	----

УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС

Мидхад Гафаров Хикмет Эйвазов ПОНЯТИЕ И ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ В НОВОМ КОНТЕКСТЕ	55
Мирали Кязимов ИНСТИТУТ МЕДИАЦИИ КАК ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЙ ИНСТРУМЕНТ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ ПРОЗРАЧНОСТИ ПРАВОВОЙ СИСТЕМЫ АЗЕРБАЙДЖАНА	71
Халима Алыева ВОПРОСЫ УЧАСТИЯ ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ В УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНЫХ ПРАВООТНОШЕНИЯХ	77
Наиль Аббасов ОРГАНИЗАЦИЯ СИСТЕМЫ СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ	87
Айсель Аббаслы СУДЕБНЫЕ И ВНЕСУДЕБНЫЕ МЕХАНИЗМЫ ЗАЩИТЫ НАРУШЕННЫХ ПРАВ ГРАЖДАН В СФЕРЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ	93
Аннагы Мамедли НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕТКИ ОБ УГОЛОВНО-ПРАВОВЫХ АСПЕКТАХ ИНСТИТУТА ДОСУДЕБНОГО СОГЛАШЕНИЯ О СОТРУДНИЧЕСТВЕ	107

ЮРИДИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ

Малак Каримова ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ НАВЫКОВ ЭФФЕКТИВНОГО ОБЩЕНИЯ И ТРУДНОСТИ В ОБЩЕНИИ В ПРОЦЕССЕ МЕДИАЦИИ	112
--	-----

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО

Велиев Ата МОЖНО ЛИ СЧИТАТЬ ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ ПРЕДМЕТОМ ГРАЖДАНСКОГО ПРАВА?	121
---	-----

АДМИНИСТРАТИВНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

Ульви Садыг-заде КОНФЛИКТНЫЕ ЧРЕЗВЫЧАЙНЫЕ СИТУАЦИИ И РОЛЬ МЧС В ОБЕСПЕЧЕНИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ	127
Санан Насирли ПРИНЦИПЫ И МЕТОДЫ УПРАВЛЕНИЯ РИСКАМИ В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ БОРЬБЫ С ЧРЕЗВЫЧАЙНЫМИ СИТУАЦИЯМИ	134

ИНФОРМАЦИОННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ

Тельман Шахбазов, Азер Гасанов ИНФОРМАЦИОННАЯ ВОЙНА КАК ОДИН ИЗ ВАЖНЕЙШИХ ИНСТРУМЕНТОВ ГИБРИДНОЙ ВОЙНЫ	138
--	-----

ŞAMXAL KƏRİMOV

DİN-in Polis Akademiyasının

“Cinayət hüququ” kafedrasının müəllimi,

polis polkovnik- leytenantı

shamxalkerimov1981@gmail.com

CİNAYƏT MƏSULİYYƏTİNDƏN AZAD ETMƏDƏ CİNAYƏT-HÜQUQİ PROBLEM

Açar sözlər: cinayət məsuliyyəti, cinayət təqibi, xüsusi ittiham, böhtan cinayəti, ağır və xüsusi-lə ağır cinayətlər.

Ключевые слова: уголовная ответственность, категории преступлений, специальное обвинение, клевета, тяжкие и особо тяжкие преступления

Key words: criminal liability, criminal presecution, special change the crime of slander, serious and especially serious crimes

Xarakterindən və ağırlıq dərəcəsiindən asılı olaraq Azərbaycan Respublikasının Cinayət- Prosesual Məcəlləsinin müddəalarına uyğun xüsusi, ictimai-xüsusi və ya ictimai ittiham qaydasında həyata keçirilən cinayət təqibi ilə bağlı müəyyən məqamlar diqqətimizi cəlb etməklə, bu istiqamətdə araşdırma aparılmasını zəruri etmişdir. Belə ki, xüsusi ittiham qaydasında həyata keçirilən cinayət təqibinin realizəsində hüquqi uyğunsuzluq mövcuddur və bununla bağlı yaranan ziddiyyətli hallar diqqətdən yayınır ki, bu da uzun illər məhkəmələr tərəfindən cinayət məsuliyyətindən azad etməyə dair dövlət adından çıxardıqları xitam qərarlarının əsassız olmasına, hələ də bu təcrübənin kök salaraq şaxələnməsinə səbəb olur. (Azərbaycan Respublikası Cinayət- Prosesual Məcəlləsinin 37.4, 39.1.9, 40.2 və 41.7-ci maddələrinin şərh edilməsinə dair Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun 15 iyul 2011-ci il tarixli Qərarında və “Xüsusi ittiham qaydasında şikayətlərə dair işlərə baxılması üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Ali

Məhkəməsi Plenumunun 21 fevral 2014-cü il tarixli 3 sayılı Qərarında mövcud hüquqi problemə dair münasibət bildirilməmişdir). Bu məsələyə dair ətraflı yanaşmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə, Cinayət- Prosesual Məcəlləsinə və eləcə də digər normativ hüquqi aktlara istinad etməklə müqayisələndirməyi vacib sayırıq.

Odur ki, hazırda hüquqi qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesual qanunvericiliyinin əsas anlayışlarından bəhs edən 7-ci maddəsinə nəzər yetirək. Həmin maddənin 0.4-cü maddəsində cinayət təqibinə belə bir anlayış verilmişdir:

Cinayət təqibi – cinayət hadisəsinin müəyyən edilməsi, cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli törətmiş şəxsin ifşa olunması, ittiham irəli sürülməsi, bu ittihamın məhkəmədə müdafiə edilməsi, ona cəza təyin edilməsi, zəruri olduqda prosesual məcburiyyət tədbirlərinin təmin edilməsi məqsədilə həyata keçirilən cinayət-prosessual fəaliyyətdir [12, s.127-133].

Həmin maddənin 0.1 maddəsinə əsasən cinayət hadisəsi – cinayətin əlamətlərini özündə əks etdirən hadisədir. Cinayətin əlamətləri cinayət hüquq sahəsində öyrənilir ki, bu əlamətlərə də ictimai təhlükəlilik, təqsirlilik, qeyri-hüquqlilik, cəzalanmalı, qeyri-əxlaqlıq aiddir:

Cinayət hüquq nəzəriyyəsinin dili ilə desək, cinayət ictimai təhlükəli, qeyri-hüquqi, təqsirli, cəzalanmalı və qeyri-əxlaqi əməldir [10, s.81]. Göründüyü kimi, istənilən yox, məhz bu cür əlamətlərin daşıyıcısı olan əməl cinayət hesab edilməklə cinayət məsuliyyəti yaradır. Əməl həyatda təza-

hür etməlidir (cinayət qanunda nəzərdə tutulmuş cinayətə hazırlıq, cinayətə cəhd yaxud başa çatmış cinayət formasında). Əks halda əməl insan düşüncəsində formalaşmış (yaranıb-dəyişirsə), həyata keçərsə cinayət hesab edilmir və buna görə də məsuliyyət yarada bilməz [10 s.323].

Cinayət məsuliyyətinə gəldikdə isə, Cinayət məsuliyyəti hüquqi məsuliyyətin bir növü olub, dövlət tərəfindən qəbul edilmiş cinayət qanunu ilə müəyyən edilir. Cinayət məsuliyyəti cinayət törətməkdə təqsirli olan şəxsin dövlət adından mühakimə edilməsini və onun barəsində cəzanın tətbiqini, eləcə də dövlət adından mühakimə olunmaqla məsuliyyətdən azad etmə ilə şərtlənir.

Cinayət qanununun bir çox normalarında adı çəkilərsə də, cinayət qanunvericiliyində cinayət məsuliyyətinin anlayışı verilmir, ehtiva olunur. (Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində cinayət məsuliyyətindən azad etməyə dair də anlayış daxil edilməmişdir). Belə anlayışı cinayət hüquq nəzəriyyəsi işləyib hazırlayır. Lakin elmi ədəbiyyatda cinayət məsuliyyətinin anlayışı ətrafında fikir ayrılığı mövcuddur [15, s.58-76; 13, s. 275-278].

Cinayət məsuliyyəti cinayət törətməkdə təqsirli olan şəxsin törətdiyi cinayətə görə dövlət qarşısında yaranan öhdəçiliyi olub, dövlət tərəfindən onun əməlinin və şəxsiyyətinin pislənməsində, belə şəxsə cəza və digər dövlət məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqində və şəxs barəsində məhkumluğun yaranmasında ifadə olunur [10, s.106].

Onu da qeyd edək ki, məsuliyyət cinayətdən doğur. Bunlar biri birindən ayrılmazdır. Belə ki, cinayət törədilmişsə onunla paralel olaraq məsuliyyət də yaranır və yaxud əməl cinayət deyilsə, bununla bağlı cinayət məsuliyyəti yaranma bilməz. Cinayətin törədilməsi ilə yaranan cavabdehliyin ölçüsü törədilmiş cinayətin ictimai təhlükəliliyinin göstəricisidir. Cinayətin ictimai təhlükəliliyinin xarakteri və dərəcəsi ilə cavabdehlik düz mütənəsbdir. Tərs mütənəsb ola da bilməz. Çünki, əks təqdirdə bu təqsirə görə məsuliyyət və ədalətlik prinsipinə zidd olar (Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi mad 7, mad 8).

Cinayət hüququnun iki əsas və başlıca anlayışı vardır: cinayət və cəza

Cinayət hüququnun toxunduğu bütün məsələ-

lər məhz cinayət məsuliyyəti anlayışı ilə bilavastə əlaqədardır. Bu münasibətlərin bir tərəfində cinayət törətmiş şəxs, digər tərəfində isə həmin şəxsi cəzalandırmağa səlahiyyətli olan dövlət durur. Göstərilən münasibətlər hüquq normaları ilə tənzimlənir. Bu normaların məcmusu cinayət hüququ adlanır [12, s.15].

Cinayət hüquq normalarının müəyyən etdiyi elementlərdən biri də cinayət məsuliyyətidir ki, bu istiqamətdə müəyyən edilmiş normalar cinayət məsuliyyətinin əsasları, cinayət məsuliyyətinin prinsipləri və cinayət məsuliyyətindən azad olunma ilə bağlıdır.

Cinayət qanununda və hüquq nəzəriyyəsində cinayət məsuliyyətinin bir çox prinsipləri mövcuddur. Mövzumuzun mahiyyəti ilə əlaqədar olaraq əlavə prinsipləri sadalamağı və onları izah etməyi lüzum bilmirik. Lakin, yuxarıdakıları qeyd etməklə diqqətinizi Cinayət Məcəlləsinin 5-ci maddəsi ilə müəyyən edilmiş “qanunçuluq” prinsipi üzərində cəmləşdirmək istərdik. Belə ki, həmin maddədə göstərilir:

“Əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) cinayət sayılması və həmin əmələ görə cəza və digər cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlər yalnız Cinayət Məcəlləsi ilə müəyyən edilir. Cinayət qanununun analogiya üzrə tətbiqinə yol verilmir”.

Buradan birmənalı olaraq aydın olur ki, cinayət məəcəlləsinin müəyyən etdiyi cinayət hüququ-xarakterli tədbirlərə cinayət məsuliyyətindən azad etmə də daxildir, cinayət məsuliyyətindən azad etmənin hüquqi əsasını məhz Cinayət Məcəlləsi müəyyən edir. Göstərilən izahı verməkdə məqsədimiz odur ki, məsuliyyətdən azad etmə Cinayət Məcəlləsində bu şəkildə ehtiva olunması məqsədmüvafiq deyildir. Bildiyimiz kimi, Cinayət Məcəlləsinin 42-ci maddəsində yetkinlik yaşına çatmışların, 85-ci maddəsində isə yetkinlik yaşına çatmayanların törətdikləri cinayətlərə görə cinayət-hüquqi xarakterli tədbirin biri kimi cəza və onun növləri aydın və sistemli şəkildə müəyyən edilmişdir. Həmçinin Cinayət Məcəlləsinin 41-ci maddəsində cəzaya müvafiq formada anlayış verilməmişdir. Lakin təəssüflər olsun ki, hal-hazırda qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsində digər cinayət hüquqi xarakterli tədbirlərin anlayışı verilməmişdir və adı çəkilən Məcəllənin 6-cı bölməsinin fə-

sillərində bir qisim digər cinayət hüququ xarakterli tədbirlər sistemli şəkildə verilməsinə baxmayaraq (CM-in XV, XV-I, IV-II fəsiləri) digər cinayət hüququ xarakterli tədbirlər yalnız müvafiq normalarda bilavasitə yaxud dolayı yolla özünü göstərir (“Şərti məhkum etmə” mad. 70, “Tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirlərin məzmunu” mad.87 və s). Odur ki, cəzada olduğu kimi digər cinayət hüququ xarakterli tədbirlərin ümumi, eləcə də hər bir digər cinayət hüququ xarakterli tədbirə dair xüsusi anlayışın verilməsini məqsədmüvafiq hesab edirik (Cəzanın ümumi anlayışı verməklə, onun müvafiq əlamətləri cinayət qanununda göstərilmiş, eləcə də ayrı-ayrılıqda hər bir cəza növü müvafiq normalarla tənzimlənməklə digərlərindən özünəməxsus əlamətləri ilə fərqləndirilir). Onu da qeyd edək ki, Cinayət Məcəlləsinin 6-cı bölməsini əhatə edən başlıq “Cinayət-hüquqi xarakterli digər tədbirlər” adlanır və ora üç fəsil daxildir. Həmin bölməyə əsasən digər cinayət hüququ xarakterli tədbirlərə aiddir:

- Tibbi xarakterli məcburi tədbirlər
- Xüsusi müsadirə
- Hüquqi şəxslər barəsində tətbiq olunan cinayət hüququ xarakterli tədbirlər.

Bölmənin adının qeyd olunan başlıqda verilməsindən və yalnız göstərdiyimiz fəsillərin həmin bölməyə aid edilməsindən o qənaətə gəlinir ki, Cinayət Məcəlləsində göstərilən fəsildə müəyyən edilmiş tədbirlərdən başqa digər cinayət hüququ xarakterli tədbirlər yoxdur. Əgər bu belədirsə, onda düşünürük ki, “Cəzanın təyin edilməsi”, “Cinayət məsuliyyətindən və cəzadan azad etmə”, “Amnistiya”, “Əfv etmə” və “Məhkumluq”la bağlı tətbiq olunan tədbirlər Cinayət Məcəlləsi ilə müəyyən edilmir? Cinayətin törədilməsi ilə bağlı Məcəllədə cinayət məsuliyyətindən azad etməni nəzərdə tutan norma yoxdursa digər qanunvericilik aktı ilə şəxs törətdiyi cinayətlə əlaqədar cinayət məsuliyyətindən azad edilə bilərmi? (Milli qanunvericiliyə aid normativ hüquqi aktlar nəzərdə tutulur). Bunun birmənalı cavabı vardır. Həmin tədbirlər də cinayət hüququ xarakterli digər tədbirlərə daxildir və cinayət qanunu ilə müəyyən edilmişdir. Adı çəkilən Məcəllədə cinayət məsuliyyətindən azad etməni nəzərdə tutan norma yoxdursa şəxs cinayət məsuliyyətindən azad edilə bilməz.

Göstərilənləri nəzərə almaqla o qənaətə gəlinir ki, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsində Cinayət hüququ xarakterli tədbirləri nəzərdə tutan bölməyə digər cinayət hüququ xarakterli tədbirlərin anlayışını və həmçinin növlərini nəzərdə tutan ayrı-ayrı normalar daxil edilməli, eləcə də normalarda ayrı-ayrılıqda hər bir cinayət hüququ xarakterli tədbirin anlayışı və bütün hüququ xüsusiyyətləri müəyyən edilməlidir (Cinayət Məcəlləsinin 42-ci maddəsində cəzada olduğu kimi). Bununla da düşünürük ki, cinayət məsuliyyətindən azad etməyə dair Cinayət Məcəlləsində niyə anlayış verilməsin və yaxud cinayət məsuliyyətindən azad etməni nəzərdə tutan normalar sistemli şəkildə məcəllənin bir fəslə ilə əhatə edilməsin. Onu da qeyd edək ki, düşündürücü məqamlarla bağlı məcəlləmizdə təkmilləşdirməklə aparılacaq dəyişiklik cinayət hüququ təcrübədə hüquq normalarının tətbiqində də müəyyən qədər asanlıq yarada bilər. Göstərilənlərlə bahəm, Cinayət Məcəlləsində cinayət məsuliyyətindən azad etmənin mümkün olmadığını göstərən anlayışın da cinayət məəcəlləsinə daxil edilməsinə ehtiyac duyulur. Cinayət Məcəlləsində cinayət məsuliyyətindən azad etməyə dair anlayış yoxdur və həmçinin bu cür azad etmə ilə əlaqədar sistemlilik düzgün müəyyən edilməmişdir. Yalnız Məcəllənin bir neçə maddəsində cinayət məsuliyyətindən azad etmənin yolverilməz olduğu göstərilir. Məsələn, “Qanun qarşısında bərabərlik” prinsipini nəzərdə tutan Cinayət Məcəlləsinin 6-cı maddəsində müəyyən olunmuşdur ki;

“Cinayət törətmiş şəxslər qanun qarşısında bərabərdirlər və irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən və digər hallardan asılı olmayaraq cinayət məsuliyyətinə cəlb olunurlar.

Nəzərdə tutulmuş bu əsaslara görə heç kəs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə və ya cəzalandırılı bilməz, yaxud cəzadan və ya cinayət məsuliyyətindən azad edilə bilməz”.

Eləcə də, müddətin keçməsi ilə bağlı cinayət məsuliyyətindən azad etməni nəzərdə tutan CM-in 75.5 maddəsində qeyd olunur:

“Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddələrində nəzərdə tutulmuş sülh və insanlıq əleyhinə, terrorçuluq, terrorçuluğu maliyyələşdirmə və müharibə cinayətləri törətmiş şəxslərə müddətin keçməsi ilə bağlı cinayət məsuliyyətindən azad etmə tətbiq olunmur”.

Hesab edirik ki, cinayət məsuliyyətindən azad etmənin yol verilməzliyindən bəhs edən bu kimi xüsusatlar müəyyən edilərək konkret bir norma şəklində Məcəlləyə daxil edilsə daha uğurlu hesab edilə bilər.

Cinayət Məcəlləsinin 11-ci fəslə isə “Cinayət məsuliyyətindən azad etmə” adlanır. Həmin fəsilə nəzərdə tutulmuş qaydada cinayət məsuliyyətindən azad etməyə aiddir:

- Səmimi peşmanlıqla bağlı cinayət məsuliyyətindən azad etmə;
- Zərərçəkmiş şəxslə barışmaqla bağlı cinayət məsuliyyətindən azad etmə;
- Mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətindən azad etmə;
- İqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətindən azad etmə;
- Şəraitin dəyişməsi ilə bağlı cinayət məsuliyyətindən azad etmə;
- Narkomaniya xəstəliyi ilə əlaqədar cinayət məsuliyyətindən azad etmə;
- Müddətin keçməsi ilə bağlı cinayət məsuliyyətindən azad etmə.

Onu da qeyd edək ki, cinayət məsuliyyətdən azad etmə ilə bağlı cinayət məəcəlləsində xüsusi fəsil nəzərdə tutulsa belə, sistemlilik pozularaq həmin fəsilə aid olmayan digər fəsillərdə də cinayət məsuliyyətindən azad etməni nəzərdə tutan normalara rast gəlinir. Məsələn, Cinayət Məcəlləsinin 13-cü fəslinin 81.2. maddəsində müəyyən edilmişdir ki;

“Cinayət törətmiş şəxslər amnistiya aktı ilə cinayət məsuliyyətindən azad edilə bilərlər. Cinayət törətməyə görə məhkum olunmuş şəxslər isə cəzadan azad edilə bilərlər, yaxud onlara təyin olunmuş cəzanın müddəti azaldıla bilər və ya belə şəxslərin cəzasının çəkilməmiş hissəsi daha yüngül cəza növü ilə əvəz edilə bilər və yaxud belə şəxslər əlavə cəzadan azad edilə bilərlər. Amnistiya aktı ilə cəzasını çəkmiş şəxslərin məhkumluğu götürülə bilər”.

Cinayət Məcəlləsinin 14-cü fəslinin 88.1. maddəsində isə göstərilir:

“Yetkinlik yaşına çatmayan ilk dəfə böyük ictimai təhlükə törətməyən və ya az ağır cinayət etdikdə, tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirlər tətbiq etməklə onun islah olunması mümkün hesab edilsə, həmin şəxs cinayət məsuliyyətindən azad edilə bilər”.

Göründüyü kimi, bu istiqamətdə də sistemliliyin daha münasib şəkildə formalaşdırılması zərurəti meydana çıxır. Bundan əlavə, cinayət məsuliyyəti ilə bağlı narahatedici məqamlardan biri də onun realizəsi ilə bağlıdır. Belə ki, cinayət məsuliyyətinin realizəsi zamanı müvafiq problem yaranır ki, məhz məqsədimiz bu problemi üzə çıxarmaqla elmi ictimaiyyətə çatdırmaqdır. Odur ki, göstərilənlərlə bağlı daha dolğun baxış yaratmaq üçün cinayət məsuliyyətinin realizəsinə dair məqamlara diqqət etməyi zəruri hesab edirik. Çünki, cinayət məsuliyyətinin realizəsi onun düzgün və əsaslı şəkildə tətbiqini nəzərdə tutur. Bu hal, belə desək, onun əlamətidir.

Qanunvericiliklə konkret maddə ilə bilavasitə müəyyən edilməsə də, cinayət məsuliyyətinin üç cür həyata keçirilmə formasına rast gəlinir ki, bunlar;

1. Cəzasız mühakimə;
2. Real icra olmadan cəza təyin etmə;
3. Cəzanın real icraya yönəldilməsidir

Cinayət məsuliyyətinin həyata keçirilmə formaları nəzəri ədəbiyyatlarda daha aydın şəkildə işıqlandırılır [12, s.31].

Cinayət məsuliyyətindən azad etmə cinayət məsuliyyətinin həyata keçirilməsinin bir forması olan cəzasız mühakiməyə aiddir. Cinayət məəcəlləsində cinayət məsuliyyətindən azad etmənin iki əsası müəyyən edilmişdir. Onlara aiddir:

- cinayət məsuliyyətindən azad etmənin ümumi əsası
- cinayət məsuliyyətindən azad etmənin xüsusi əsası

Buradan belə qənaətə gəlik ki, cinayət məsuliyyətindən azad etmənin əsası Cinayət Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş ümumi yaxud xüsusi normadır. Əgər törədilmiş cinayətlə bağlı Cinayət Məcəlləsində məsuliyyətdən azad etməni nəzərdə tutan müvafiq norma yoxdursa, demək, şəxs müt-

ləq şəkildə cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmaqla cəzalandırılmalıdır.

Cinayət məsuliyyətindən azad etmənin ümumi əsasına misal olaraq CM-in 72.1, 73.1, 74, 75 və s. maddələrini göstərə bilərik ki, bu maddələrlə məsuliyyətdən azad etmə CM-in xüsusi hissəsində nəzərdə tutulmuş konkret cinayət tərkibini nəzərdə tutan maddəyə, yaxud maddələrə (cinayətə yaxud cinayətlərə) şamil edilmir.

CM-in 72 və 73-cü maddələrində göstərilir:

“Böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayət törətmiş şəxs könüllü gəlib təqsirini boynuna aldıqda, cinayətin üstünün açılmasına fəal kömək etdikdə, cinayət nəticəsində dəymiş ziyanı ödədikdə və ya vurulmuş zərəri başqa yolla aradan qaldırıqda cinayət məsuliyyətindən azad edilə bilər” (AR CM 72.1 maddəsi).

“Başqa növ cinayət törətmiş şəxs, Cinayət Məcəlləsinin 72.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş şərtlər mövcud olduqda, yalnız bu Məcəllənin xüsusi hissəsinin müvafiq maddələrində bilavasitə müəyyən edilmiş hallarda cinayət məsuliyyətindən azad edilir” (AR CM 72.2 maddəsi).

“Böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayət törətmiş şəxs zərərçəkmiş şəxslə barışıqda və ona dəymiş ziyanı ödədikdə və ya vurulmuş zərəri aradan qaldırıqda cinayət məsuliyyətindən azad edilə bilər” (Azərbaycan Respublikasının CM 73.1 maddəsi).

“Başqa növ cinayət törətmiş şəxs, Cinayət Məcəlləsinin 73.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş şərtlər mövcud olduqda, yalnız Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddələrində bilavasitə müəyyən edilmiş hallarda cinayət məsuliyyətindən azad edilir”. (AR CM 73.3 maddəsi)

Buradan aydın olur ki, Cinayət Məcəlləsində nəzərdə tutulduğu kimi, cinayət məsuliyyətindən azad etməni nəzərdə tutan ya ümumi, və yaxud xüsusi norma olmalıdır ki, şəxs məsuliyyətdən azad edilsin. Deməli, cinayət məsuliyyətindən azad etmənin əsası Cinayət Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş ümumi və ya xüsusi normadır. Azərbaycan Respublikasının digər Qanununda Cinayət Məcəlləsinə söykənmədən cinayət məsuliyyətindən azad etməni müəyyən edən normanın tətbiqi yolverilməzdir. Lakin təəssüflər olsun ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Mə-

cəlləsində bu hala yol verilir. İndi gələk əsas məqama.

Xüsusi ittiham qaydasında həyata keçirilən cinayət təqibi dedikdə, cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməl nəticəsində birbaşa ziyan vurulmuş zərərçəkmiş şəxsin şikayəti əsasında Azərbaycan Respublikasının CM-in 147-ci (böhtan), 148-ci (təhqir), 165.1-ci (tövsifedici əlamətlər olmadan müəlliflik hüquqlarını və ya əlaqəli hüquqları pozma) və 166.1-ci (tövsifedici əlamətlər olmadan ixtiraçılıq və patent hüquqlarını pozma) maddələrində nəzərdə tutulmuş cinayətlər üzrə həyata keçirilən cinayət təqibi başa düşülür. Xüsusi ittiham qaydasında şikayətə baxılması zamanı məhkəmə müşavirə otağına gedənədək zərərçəkmiş şəxs təqsirləndirilən şəxslə barışıqda cinayət təqibinə xitam verilir (CPM-in 37.2-ci maddəsi) [11, s.137].

Göründüyü kimi, Cinayət Prosesual Məcəllənin 37.2 maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikası CM-in 147-ci maddəsi (Böhtan cinayəti) üzrə cinayət təqibi xüsusi ittiham qaydasında həyata keçirilir və təqsirləndirilən şəxslə zərərçəkmiş arasında olan barışığa söykənməklə məhkəmə cinayət təqibinə xitam vermək səlahiyyətinə malikdir.

İndi baxaq görək hakimə verilmiş bu səlahiyyət nə dərəcədə düzgündür. Bununla əlaqədar daha ətraflı araşdırma aparmaq üçün xüsusi ittiham qaydasında həyata keçirilən cinayət təqibinin müəyyən xüsusiyyətlərinə və xüsusilə Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 147-ci maddəsinə diqqət etməyinizi məqsədmüvafiq hesab edirik.

Xüsusi ittiham qaydasında cinayət təqibini təsbit edən qanunverici zərərçəkmiş şəxsə imkan verir ki, yuxarıda qeyd olunmuş cinayət əməlləri ilə onun hüquqlarına və qanuni maraqlarına zərər toxunduğu halda təqsirkar şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması üçün ədalət mühakiməsi orqanına müraciət etməyi, habelə xüsusi ittihamı müdafiə etməyi özü həll etsin. Ona görə də bu işlər xüsusi ittihamlı işlər adlanır [9, s.94-96].

Xüsusi ittihamlı işlər üzrə cinayət təqibi şəxsi cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək barədə zərərçəkmiş şəxsin məhkəməyə şikayət verməsi yolu ilə başlanır. CPM-in 302.1.3-cü maddəsinə əsasən, zərərçəkmiş şəxs tərəfindən məhkəməyə ve-

rilən ərizəyə qoyulan tələblər CPM-in 293.3-cü maddəsində olduğu kimidir (CPM-in 293-cü maddəsinin şərhinə bax). Şikayət şifahi olduqda bu barədə protokol tərtib edilir və həmin protokol şikayəti verən şəxs və həmin protokolu tərtib edən vəzifəli şəxs tərəfindən imzalanır. Təhqiqatçı, müstəntiq və ya ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror xüsusi ittiham qaydasında təqib edilən cinayətlər haqqında zərərçəkmiş şəxslərin şikayətlərini məhkəmə aidiyyəti üzrə birinci instansiya məhkəməsinə göndərməlidir.

Xüsusi ittihamlı işlər üzrə məhkəmə xüsusi ittiham qaydasında şikayətin öz icraatına qəbul edilməsi və məhkəmə baxışının təyin edilməsi barədə qərar çıxaranadək şikayət vermiş zərərçəkmiş şəxsə barışmaq hüququ olduğunu izah edir. Lakin bu halda heç bir təsirə yol verilə bilməz və barışıq könüllü xarakter daşmalıdır. Əgər barışıq olmazsa, onda məhkəmə şikayətin məhkəmədə baxılması üçün kifayət qədər əsaslar olduğu qənaətinə gəldikdə hazırlıq iclasının yekununda xüsusi ittiham qaydasında şikayətin öz icraatına qəbul edilməsi və məhkəmə baxışının təyin edilməsi barədə qərar çıxarır və həmin qərarın surətini xüsusi ittihamçıya və barəsində şikayət verilmiş şəxsə göndərir. Həmin qərarın surətini aldığı andan barəsində şikayət verilmiş şəxs təqsirləndirilən şəxs hesab olunur.

Xüsusi ittihamçının (onun qanuni nümayəndəsinin və ya nümayəndəsinin) üzrlü səbəblər olmadan məhkəmənin hazırlıq iclasına təkrar gəlməməsi xüsusi ittihamdan imtinaya bərabər tutulur və məhkəmə tərəfindən xüsusi ittiham qaydasında şikayətin öz icraatına qəbul edilməsindən imtina olunması barədə qərar çıxarılmasına səbəb olur[11, s.136-137].

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi 15 iyul 2011-ci il tarixdə qərara almışdır ki, Azərbaycan Respublikasının CPM-in 37.2, 39.1.9 və 41.7-ci maddəsinə əsasən zərərçəkmiş şəxsin təqsirləndirilən şəxslə barışması xüsusi ittiham qaydasında cinayət təqibinin həyata keçirilməsinə, belə barışma məhkəmə müşavirə otağına gedənədək əldə olunduqda isə cinayət təqibinə xitam verilməsinə şərtsiz əsasdır [6].

Ədəbiyyatlarda isə göstərilir ki, xüsusi ittiham

qaydasında cinayət təqibindən imtina edilməsi yalnız zərərçəkmiş şəxsin iradəsindən asılıdır [12, s.137].

Qeyd olunanlarla bağlı belə bir sual meydana çıxır. Bu fikir Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 147.2-ci maddəsinə münasibətdə düzgündürmü?

Odur ki, Cinayət Məcəlləsinin 147-ci maddəsinə müraciət edək. Həmin maddə Qanunla belə formulə edilmişdir:

147.1. Böhtan, yəni yalan olduğunu bilə-bilə hər hansı şəxsin şərəf və ləyaqətini ləkələyən və ya onu nüfuzdan salan məlumatları kütləvi çıxışlarda, kütləvi nümayiş etdirilən əsərdə, kütləvi informasiya vasitəsində və ya kütləvi nümayiş etdirildiyi halda internet informasiya ehtiyatında yayma - min manatdan min beş yüz manatadək miqdarda cərimə ilə və ya iki yüz qırx saatdan dörd yüz səksən saatadək müddətə ictimai işlər və ya bir ilədək müddətə islah işləri və ya altı ayadək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

147.2. Ağır və ya xüsusilə ağır cinayətdə ittiham etməklə böhtan atma-

iki ilədək müddətə islah işləri və ya üç ilədək müddətə azadlığın məhdudlaşdırılması və ya üç ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

Maddədən göründüyü kimi, əsas tərkibi nəzərdə tutan hissə böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayət kateqoriyasına, ağırlaşdırıcı halı nəzərdə tutan ikinci hissə isə az ağır cinayət kateqoriyasına aiddir (Azərbaycan Respublikasının CM-in 15-ci maddəsinə əsasən).

Onu qeyd edək ki, "Barışıq" Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində cəza təyininə yüngülləşdirici hal kimi, cinayət məsuliyyətindən azad etmədə isə əsas meyarlardan biri kimi istifadə olunur. Cinayət Məcəlləsinə əsasən zərərçəkmiş şəxslə barışmaqla cinayət məsuliyyətindən azad etmə yalnız böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətlərdə mümkündür (Azərbaycan Respublikasının CM-in 73-cü maddəsi). Cinayət Məcəlləsinin 147.2 maddəsi isə az ağır cinayətlər kateqoriyasına aiddir. Məsuliyyətdən azad etmənin xüsusi əsasına gəldikdə isə Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin "Şəxsiyyətin azadlığı və ləyaqəti əleyhinə olan cinayətlər" fəslində 147.2-ci

maddəsində nəzərdə tutulmuş az ağır cinayətlə bağlı, cinayət məsuliyyətindən azad etməni nəzərdə tutan “qeyd” yoxdur.

Əgər cinayət qanununda 147.2-də nəzərdə tutulmuş cinayətlə bağlı məsuliyyətdən azad etmənin ümumi, yaxud xüsusi əsası müəyyən edilməmişdirsə bu cinayəti törətmiş şəxs necə məsuliyyətdən azad oluna bilər. [8, s.518-522]

Aydındır ki, hakimlər icraatlarında olan cinayət təqibi ilə bağlı digər materialla (CPM-in 7.0.7 maddəsi) əlaqədar bunu Cinayət Məcəlləsinə yox, Cinayət-Prosessual Məcəllənin 37.2-ci maddəsinə əsaslanmaqla həyata keçirə bilərlər. Lakin bu qanuna ziddir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsi Cinayət Məcəlləsindən qidalanmaqla maddi hüquq normalarına söykənməlidir.

Normativ hüquqi aktlar haqqında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Qanununa əsasən ziddiyyət təşkil edən normativ hüquqi aktlar bərabər hüquqi qüvvəyə malikdirsə, konkret münasibətlərə sahə normativ hüquqi akt tətbiq edilir, bu şərtlə ki, həmin münasibətlər eyni hüquqi tənzimləmə sahəsinə aiddir. Onu da qeyd edək ki, həmin Qanunla normativ hüquqi aktların kolliziyasının aradan qaldırılma üsullarından biri normativ hüquqi aktda dəyişikliklərin edilməsidir (Maddə 10.3 və 12.2).

Buradan da belə qənaətə gəlirik ki, Cinayət Məcəlləsində konkret olaraq bu barədə məsuliyyətdən azad etməyə dair göstəriş olmadığına görə Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 147.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayəti törətmiş şəxs və ya şəxslər Azərbaycan Res-

publikasının Cinayət Prosesual-Məcəlləsinin cinayət məsuliyyətindən azad edilə bilməz.

Onu da əlavə edək ki, xüsusi ittiham qaydasında həyata keçirilən Cinayət Məcəlləsinin 165 və 166-cı maddələrinin ağırlaşdırıcı tərkibini nəzərdə tutan hissələri (maddə 165.2, 166.2) də az ağır cinayət kateqoriyalarına aid edilmişdir. Belə ki, həmin cinayətlərin törədilməsinə görə qeyd olunan maddələrin sanksiyalarında nəzərdə tutulmuş üç ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası və 20 oktyabr 2017-ci il tarixədək Cinayət Məcəlləsində saxlanılmışdır [5]. Lakin sonradan Cinayət Məcəlləsində əlavə və dəyişiklikləri nəzərdə tutan Qanunla Cinayət Məcəlləsinin 165.2 və 166.2 maddələrinin sanksiyalarında dəyişikliklər edilməklə qeyd olunan maddələrdə nəzərdə tutulan cinayətlər böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətlər kateqoriyasına aid edilmişdir. Lakin həmin Qanunla CM-in 147.2 maddəsində dəyişikliklər edilməmiş, göstərilən maddədə nəzərdə tutulan cinayət az ağır cinayət kateqoriyası kimi Məcəllədə saxlanılmışdır.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi ilə Cinayət Məcəlləsinin qeyd olunan müddəaları arasında uyğunsuzluğun aradan qaldırılmasını və məhkəmə təcrübəsini bir daha formalaşdırmağı zəruri hesab edərək, cinayət məsuliyyətindən azad etməyə dair anlayışların Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə daxil edilməsini və Cinayət-Prosessual Məcəllənin 37.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş CM-in 147-ci maddəsinin 147.1 maddəsi ilə əvəz olunmasını məqsədmüvafiq sayırıq.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi Bakı-2020.
3. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsi Bakı 2020.
4. Azərbaycan Respublikasının Normativ hüquqi aktlar haqqında 21 dekabr 2010-cu il tarixli Konstitusiyaya Qanunu.
5. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinə əlavə və dəyişiklikləri nəzərdə tutan 20 oktyabr 2017-ci il tarixli Qanunu.
6. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 37.4, 39.1.9, 40.2 və 41.7-ci maddələrinin şərh edilməsinə dair Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun 15 iyul 2011-ci il tarixli Qərarı.

7. “Xüsusi ittiham qaydasında şikayətlərə dair işlərə baxılması üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 21 fevral 2014-cü il tarixli 3 sayılı Qərarı.
8. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası I hissə “Hüquq yayın evi” Nəşriyyatı. Bakı-2015.
9. Azərbaycan Respublikasının CPM-in Kommentariyası “Digesta” Nəşriyyatı. Bakı -2016.
10. F.Y.Səməndərov “Cinayət Hüququ” Dərslik Ümumi hissə. Bakı-2017.
11. Mirağa Cəfərquluyev” Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesi” Dərslik “Qanun” Nəşriyyatı Bakı-2008.
12. Firuzə Abbasova “Cinayət prosesi” Dərslik. Bakı-2012.
13. Eldar Əfəndiyev Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin təkmilləşdirilməsi (Təkliflər və onun reallaşdırılması əsasları)” Hüquq ədəbiyyatı” nəşriyyatı Bakı-2010.
14. “Cinayət hüququ” Dərs vəsaiti Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyası. Bakı-2007.
15. A.V.Naumov “Cinayət hüququ” “Qanun” Nəşriyyatı. Bakı-1998.
16. Уголовное право. Общая часть. Учебник. М., Инфра. М-Норма, 1997.

Шамхал Керимов

**Основные уголовные проблемы при освобождении
от уголовной ответственности**

Резюме

Существует необходимость в устранении противоречия и возникшей правовой пустоты, совершенного в порядке специального обвинения.

В статье 147.2 УК не предусматривается об освобождении от ответственности, однако ссылаясь на ст.37.2 УПК прекращение дела в связи с примирением сторон не допустимо.

В связи с устранением несоответствия между УК и УПК Азербайджанской Республики, ввести определение понятия освобождение от уголовной ответственности и изменения в ст. 37.2 УПК, в том числе заменить ст.147 УК на ст.147.1 УК Азербайджанской Республики

Shamkhal Karimov

Criminal law problem in criminal liability

Summary

There is a need to eliminate the contradictions and legal gaps in the implementation of criminal prosecution in the form of special prosecutions.

Pursuant to Article 37.2 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan, termination of criminal prosecution by reconciliation of the victim with the accused is inadmissible, as there is no norm for exemption from criminal liability in connection with the crime provided for in Article 147.2 of the Criminal Code.

We consider it expedient to replace it with Article in order to eliminate this discrepancy between the Criminal Code and the Code of Criminal Procedure of the Republic of Azerbaijan, the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan was amended to include the concept of "exemption from criminal liability" and Article 37.2 of the Criminal Procedure Code.

UOT 34:343

KAMİL ƏLİYEV
 Dövlət Universiteti
 Cinayət hüququ və kriminologiya
 kafedrasının doktorantı

CINAYƏT HÜQUQUNDA CƏZALARIN SİSTEMİ: TARİXİ TƏHLİL

Açar sözlər: cinayət hüququ, cəza, cəzaların sistemi, cərimə, əsas cəzalar, əlavə cəzalar, cəzaların növü.

Ключевые слова: уголовное право, наказание, система наказаний, штраф, основные наказания, дополнительные наказания, виды наказаний.

Keywords: criminal law, punishment, punishment system, fine, basic punishments, additional punishments, types of punishments.

Cəzaların sistemi və bu sistemə daxil olan hər bir cəza növü sosial zərurətin tələblərindən doğur. Müəyyən əməllərə cinayət-hüquqi qadağanın qoyulmasını zəruri edən amillər, eyni dərəcədə belə əməllərin törədilməsinə görə cəza növlərinin seçilməsinə də təsir göstərir. Belə asılılıq dinamik xarakterlidir və sosial hadisələrin inkişafı meylləri ilə sıx surətdə bağlıdır. Sosial şəraitin dəyişməsi yeni cəza növlərinin müəyyən edilməsinə, əvvəllər uğurla tətbiq edilən bu və ya digər cəza növünün ləğv edilməsinə, yaxud da onun məzmununun dəyişdirilməsinə əsas ola bilər [8, 151].

Azərbaycan SSR-in 1922-ci il dekabrın 9-da Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin ikinci sessiyasında qəbul edilmiş, 1923-cü il fevralın 1-dən qüvvəyə minmiş birinci Cinayət Məcəlləsində məhkəmələr üçün möhkəm və ciddi şəkildə nəcburi olan cəzalar sistemi müəyyən edildi. İctimai-təhlükəli qəsdlərə mübarizə üçün Məcəllədə cinayət-hüquqi tədbirlər sırasına cəzalar və digər sosial müdafiə tədbirləri aid edilirdi. Cəzaların si-

yahısına aşağıdakılar daxil idi:

- Azərbaycan SSR hüdudlarından müddətli və ya müddətsiz qovmaq,
- ciddi surətdə təcridlə və ya bunsuz azadlıqdan məhrum etmə,
- azadlıqdan məhrum etməməklə məcburi işlər,
- şərti məhkum etmə,
- əmlakı tamamilə və ya qismən müsadirə etmə,
- cərimə,
- hüquqlardan məhrum etmək,
- vəzifədən kənar etmək,
- ictimai məzəmmət,
- zərərin ödənilməsi vəzifəsini öhdəsinə qoymaq [5, 54-55].

Azərbaycan SSR-in 1922-ci il Cinayət Məcəlləsinin 8-ci maddəsinə görə cəzalar və sosial müdafiə tədbirlərinin tətbiqi aşağıdakı məqsədləri daşıyırdı:

- həm qanunun pozucuları, həm də cəmiyyətin digər səbatsız üzvləri tərəfindən yeni cinayətlərin törədilməsinin qarşısını almaq,
- islah-əmək təsiri yolu ilə qanun pozucusunun ümumi yaşayış şəraitinə uyğunlaşdırmaq,
- cinayətkarı yeni cinayətlər törətmək imkanından məhrum etmək [12].

Məcəllədə göstərilən cəzaların əsas və əlavə cəzalar üzrə bölgüsü aparılmamışdı. Onların əksəriyyəti həm əsas, həm də əlavə cəza növü kimi təyin edilə bilərdi. Göstərilən cəza növləri məhkəmənin mülahizəsi üzrə cinayət və cəza arasında məhkəmənin mülahizəsi üzrə cinayət və cəza arasında uyğunluq prinsipi əsasında müxtəlif kombi-

nasiyalarda təyin bilərdi. Sadalanan cəza növlərindən ən çox əmlakı tam və ya qismən müsadirə etmək, siyasi hüquqlardan məhrum etmək, cərimə, bu və ya başqa bir vəzifə aparmağı, bu və ya başqa bir işlə məşğul olmağı qadağan etmək əlavə cəza qismində tətbiq edilirdi.

Azərbaycan SSR-in 1922-ci il Cinayət Məcəlləsi ayrı-ayrı cəza növlərinin, o cümlədən əlavə cəzaların tətbiq edilmə qaydalarını və şərtlərini nisbətən müfəssəl tənzimləyirdi ki, bu da məhkəmələrin cəza təcrübəsini yüngülləşdirir və məhkumlara müəyyən təminatlar verirdi [3, 31; 36].

Azərbaycan SSR-in 1927-ci il Cinayət Məcəlləsi “cəza” terminindən imtina edərək, onu “sosial (ictimai) müdafiə tədbiri” termini ilə əvəz etdi. Bu dəyişikliyin əsasında qanunvericinin cəzanın əvəzçixmə məqsədindən qəti şəkildə imtina etdiyini, sovet hüququnun cəza sisteminin burjua hüququnun cəza sistemindən köklü şəkildə fərqləndiyini göstərməsi dururdu.

Azərbaycan SSR-nin 1927-ci il Cinayət Məcəlləsində sosial müdafiə tədbirləri üç yerə bölünürdü:

- məhkəmə-islax xarakterli,
- tibbi xarakterli,
- tibbi-pedoqoji xarakterli.

Yalnız məhkəmə-islax xarakterli sosial-müdafiə tədbirləri cəza tədbirlərini təşkil edirdi [3, 42-43].

1927-ci il Cinayət Məcəlləsinin 22-ci maddəsində məhkəmə-islax xasiyyətli ictimai müdafiə tədbirləri sadalanmışdı. Bunlar aşağıdakılardır:

- SSRİ vətəndaşlığından məhrum etməklə və həmin İttifaq daxilində mütləq qovmaqla zəhmətkeşlərin düşməni elan etmək,
- ciddi surətdə təcrid etməklə azadlıqdan məhrum etmə,
- ciddi surətdə təcrid etməməklə azadlıqdan məhrum etmək,
- azadlıqdan məhrum etməklə məcburi işlər,
- siyasi və ayrı-ayrı mülki hüquqlardan məhrum etmək,
- müəyyən müddətə SSR İttifaq hüduqlarından kənara çıxarmaq,
- məcburi olaraq başqa yerlərdə sakin etməklə və ya etməməklə, ayrı-ayrı yerlərdə yaşamağı qadağan etməklə və ya etməməklə, Azərbaycan da-

xilində və ayrı-ayrı yerlərdən çıxartmaq,

- bu və ya başqa vəzifə aparmağı qadağan etməklə və ya etməməklə vəzifədən kənar etmək,
- bu və ya başqa iş və ya peşə ilə məşğul olmağı qadağan etmək,
- ictimai məzəmmət,
- əmlakı tamamilə və ya qismən müsadirə etmək,
- pul cəriməsi,
- xəbərdarlıq etmək,
- vurulmuş zərəri ödəmək vəzifəsini öhdəsinə qoymaq [13].

1927-ci il Məcəlləsində cəza tədbirləri 1922-ci il Məcəlləsi ilə müqayisədə xeyli aşağı salınmışdı. Amma əmlak müsadirəsi nəzərdə tutulan sanksiyaların xüsusi çəkisi artmışdı.

1927-ci Məcəlləsinə görə ictimai müdafiə tədbirləri:

- cinayətin qarşısını almaq,
- ictimai təhlükəki ünsürləri eyni cinayət etmək imkanından məhrum etmək,
- məhkumlara islah-əmək cəhətdən təsir göstərmək məqsədilə tətbiq edilirdi.

İctimai müdafiə tədbirlərinin məqsədi ya cismani əzab verməkdən, ya insanlıq heysiyyətini alçaltmaqdan və ya intiqam və cəza məqsədini təqib etməkdən ibarət ola bilməzdi [13, mad. 9].

1927-ci il Cinayət Məcəlləsində ictimai müdafiə tədbirləri iki yerə bölünürdü:

- əsas ictimai müdafiə tədbirləri,
  - əlavə ictimai müdafiə tədbirləri.
- Bu Məcəllənin 25-ci maddəsinə görə cinayət edən şəxslər haqqında tətbiq ediləcək əsas məhkəmə-islax xarakterli ictimai müdafiə tədbirləri-
- zəhmətkeşləri düşməni elan etməkdən və bundan törəyən nəticələrdən və bundan törəyən nəticələrdən,
  - ciddi təcridlə azadlıqdan məhrum etməkdən və ciddi təcridsiz azadlıqdan məhrum etməkdən,
  - azadlıqdan məhrum etməməklə məcburi işə məhkum edilməkdən ibarətdir.

1930-cu il 3 fevral tarixli qərarla 25-ci maddənin 1-ci hissəsinin məzmunu dəyişdirilərək aşağıdakı redaksiyada verilmişdi:

Cinayət edən şəxslər haqqında tətbiq ediləcək əsas məhkəmə-islax xarakterli ictimai müdafiə tədbirləri-

-zəhmətkeşləri düşməni elan etməkdən və bundan törəyən nəticələrdən və bundan törəyən nəticələrdən,

-islah-əmək lagerlərində azadlıqdan məhrum etməkdən və ümumi həbsxanalarda azadlıqdan məhrum etməkdən,

-azadlıqdan məhrum etməməklə məcburi iş məhkum edilməkdən ibarətdir [5, 140].

Aşağıdakı ictimai müdafiə tədbirləri isə həm müstəqil tətbiq edilə, həm də əsas ictimai müdafiə tədbirlərinə qoşula bilərdi:

-bu və ya başqa vəzifə aparmağı qadağan etməklə və ya etməməklə vəzifədən kənar etmək,

-bu və ya başqa iş və ya peşə ilə məşğul olmağı qadağan etmək,

-ictimai məzəmmət,

-əmlakı tamamilə və ya qismən müsadirə etmək,

-pul cəriməsi,

-vurulmuş zərəri ödəmək vəzifəsini öhdəsinə qoymaq.

Cəzanın sistemi həmişə məlum və dəyişməz kateqoriya deyildir. Azərbaycan Respublikasının 1927-ci və 1960-cı illərdə qəbul edilən cinayət məəcəllələrində cəzanın sistemini müəyyən edən maddələri müqayisə etdikdə buna asanlıqla əmin olmaq olar. Belə ki, Respublikanın 1927-ci il Cinayət Məcəlləsinin (maddə 22) cəzanın sistemində nəzərdə tutulan “ölkədən qovma”, “zəhmətkeşlərin düşməni elan etmə”, “siyasi və ayrı-ayrı mülki hüquqlardan məhrum etmə” və s. bu kimi cəza növləri, o dövrün mövcud ictimai-siyasi şəraiti ilə bağlı olmuşdur.

Lakin ikinci Məcəllənin qəbulundan sonra keçən 30 il müddət ərzində, ölkədə ictimai-siyasi şərait ciddi dəyişdiyindən 1960-cı ildə Respublikanın yeni Cinayət Məcəlləsi qəbul edilərkən yuxarıda qeyd edilən cəza növləri cəzanın sistemində daxil edilməmişdir.

Eləcə də, sosial şəraitin dəyişməsi, sürgün və köçürmə növündə cəzanın effektiv tətbiq edilməsinə zəruri təminatın olmaması, qeyd olunan cəza növlərinin 1960-cı il CM-i ilə müəyyən edilən cəzanın sistemindən çıxarılmasını zəruri etmişdir.

Respublikanın 1960-cı il CM ilə müəyyən edilən cəzanın sistemində bəzi cəza növlərinin funksional fəaliyyətinin itməsi sistemdə diskret (fasi-

lülilik) vəziyyəti yaratmışdır. Belə ki, cəzanın sistemində azadlıqdan məhrum etmədən sonra duran sürgün və köçürmə kimi cəza növlərinin uzun müddət praktikada tətbiq edilməməsi, sonradan isə onların cinayət qanunundan tamamilə çıxarılması, cəzanın sistemində disproporsiya doğurmuş, sistemin funksional fəaliyyətində müəyyən tərəddüdlər yaratmışdır. Qeyd edilən vəziyyət cəzanın sistemində əsasən azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzanın tətbiqi tezliyini artırmış və bu da süni surətdə cəzanın sərtliyini gücləndirməyə səbəb olmuşdur [8, 153].

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının 1960-cı il Cinayət Məcəlləsi cəzalar sisteminə mühüm kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri etdi. Məcəllənin ilkin redaksiyasının 21-ci maddəsində cəzanın növləri müəyyən edilir və onlar tətbiqi qaydasına görə üç qrupa bölünürdü. Bunlar aşağıdakılardır:

-əsas cəzalar,

-əlavə cəzalar,

-əsas və əlavə cəzalar.

Əsas cəza növlərinə aşağıdakı cəzalar daxildir:

-azadlıqdan məhrum etmə,

-sürgün,

-köçürmə,

-azadlıqdan məhrum etmədən islah işləri,

-müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətə məşğul olma hüququndan məhrum etmə,

-vəzifədən çıxartma,

-cərimə,

-ictimai məzəmmət.

Əlavə cəzalara isə aşağıdakılar aid edilirdi:

-əmlak müsadirəsi,

-hərbi rütbədən və ya xüsusi addan məhrum etmə,

-valideynlik hüquqlarından məhrum etmə.

Sadalana əsas cəzalar arasında beşi, yəni,

-sürgün,

-köçürmə,

-müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətə məşğul olma hüququndan məhrum etmə,

-vəzifədən çıxartma,

-cərimə həm əsas, həm də əlavə cəzalara aid edilirdi.

Ümumiyyətlə, cəzanın sistemi bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan, müəyyən funksiyaya malik,

ağırlığına görə qanunla müəyyən edilən qaydada düzülüş cəza növlərinin qəti siyahısıdır.

Cəza sisteminin əlamətlərinə aşağıdakılar aiddir:

- Azərbaycan Respublikasında başqa növ cəzanın tətbiqinin yolverilməzliyini nəzərdə tutan cəzaların qəti siyahısı;

-cəzaların ağırlığına görə az ağırdan daha ağır cəzaya doğru sıralanması;

-cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulan cəzaların tətbiqinin məhkəmələr üçün məcburiliyi [2].

Cəzanın sistemi anlayışı bir sıra mühüm əlamətlərlə xarakterizə olunur:

-cəzanın sistemində daxil olan cəza növləri arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur;

-cəzanın sistemi sosial mühitin neqativ sosial-psixoloji hallarını neytrallaşdırır, cinayətkarlığa təsir göstərir;

-cəzanın sistemi qanunla müəyyən edilən cəza növlərinin qəti siyahısıdır;

-cəzanın növü, həddi, tətbiqi əsasları və qaydaları ancaq qanunda göstərilir;

-Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin konkret növdən olan cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən maddələrinin sanksiyaları 42-ci maddədəki cəzalar sistemində göstərilən cəza növlərinə görə müəyyən edilir. Tərədilən cinayətə görə cəza təyin edilərkən CM-in 42-ci maddəsində sadalanan cəzaların istənilən növü təyin oluna bilməz. Məhkəmə ancaq təqsirkarın əməlinin tövsif edildiyi maddənin sanksiyasında göstərilən cəza növlərini tətbiq etməkdə haqlıdır;

-cəzanın sistemi ağırlığına görə cəza növlərinin müəyyən qaydada düzülüşünü nəzərdə tutur. Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan CM-in 42-ci maddəsində müəyyən edilən cəzanın sistemi cəza növlərinin yüngülündən ağırına doğru istiqamətdə düzülüşünü nəzərdə tutur

Cəzanın sistemi müxtəlif xarakterli cəza növlərinin çoxluğu ilə xarakterizə olunur. Məcəllənin 42-ci maddəsində 13 növ sistem altı ünsür kimi cəza növləri müəyyən edilir. Lakin “müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə” cəzasının faktiki iki cəza növünü – “müəyyən vəzifə tutma hüququndan məhrum etmə”ni və “müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə”ni, eləcə

də, “Xüsusi və ya hərbi rütbədən, fəxri addan və dövlət təltifindən məhrum etmə” cəzasının faktiki dörd cəza növünü – “xüsusi rütbədən məhrum etmə”, “hərbi rütbədən məhrum etmə”, “fəxri addan məhrum etmə”, “dövlət təltifindən məhrum etmə”ni təsbit etdiyi nəzərə alınarsa, cəzanın sistemində faktiki 13 cəza növünün deyil, 17 cəza növünün müəyyən edildiyi bəlli olur [7, 431].

Çox təqdirə layiq haldır ki, “Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinə dəyişiklik edilməsi haqqında” 20 oktyabr 2017-ci il tarixli 816-VQD nömrəli Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 42-ci maddəsində olan cəzaların sistemində “azadlığın məhdudlaşdırılması” növündə köhnə adlı, lakin yeni məzmunlu cəza əlavə edilmişdir ki, bununla da Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsində olan cəza sistemində cəzaların ağırlığı ardıcılığında bir qədər pozulmuş tarazlıq yenidən bərpa edilmiş oldu.

Bundan əlavə Cinayət Məcəlləsinə edilmiş dəyişikliklə əmlak müsadirəsi cəza növü kimi ləğv olunsada, Məcəlləyə əlavə edilmiş 15-1-ci fəsil digər cinayət hüquqi tədbir kimi xüsusi müsadirə əlavə edilmişdir. Əgər xüsusi müsadirənin həm fiziki, həm də hüquqi şəxslərə Məcəllədə göstərilən hallar olduğu təqdirdə tətbiq edilməsini nəzərə alsaq, onu da əlavə cəza kimi qəbul etməliyik. Belə ki, barəsində məhkəmə tərəfindən qanuni qüvvəyə minmiş hökm olan məhkuma təyin edilən məhrumliyin məhz cəza adlandırılması heç də ona tətbiq edilən cinayət hüquqi xarakterli tədbirlərin də cəza adlandırılmasını istisna etmir. Çünki xüsusi müsadirə cinayət qanununda olan digər əlavə cəzalarla eyni xüsusiyyət daşıyır. Beləliklə, deyə bilərik ki, Cinayət Məcəlləsində fiziki şəxslərə tətbiq edilə bilən 17 cəza növünün olduğunu demək olar.

Əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, 07 mart 2012-ci il tarixdə “Cinayət Məcəlləsinə dəyişiklik edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə Məcəlləyə hüquqi şəxslərin cinayət məsuliyyəti barədə normalar əlavə edilmiş və 99-5-ci maddəyə əsasən hüquqi şəxslərə cərimə, xüsusi müsadirə, hüquqi şəxsi müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə və hüquqi şəxsi ləğv etmə növündə cəza təyin edilə bilər.

Göründüyü kimi cərimə və xüsusi müsadirə cəzaları həm fiziki, həm də hüquqi şəxslərə tətbiq edilən cəza növləridir. Hüquqi şəxsi müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə və hüquqi şəxsi ləğv etmə növündə cəzalar isə, yalnız hüquqi şəxslərə tətbiq edilən cəzalara aiddir və beləliklə, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsində ümumilikdə həm fiziki, həm də hüquqi şəxslərə tətbiq edilən 19 növ cəzanın olduğunu deyə bilərik.

Cəzanın sistemində cəza növlərinin çoxluğu törədilən cinayətlərə görə sanksiyaların daha düzgün qurulmasına, cəzaların ədalətli fərdiləşdirilməsinə kömək edir. Lakin cəzanın sistemində ifrat sayda cəza növləri daxil edilə bilməz. Buna görə də, cəzanın təsirliliyini və effektiv tətbiqini cəza sistemində daxil edilən cəza növlərinin çoxsaylı olmasından asılı edən cinayət hüququ kursunun müəlliflərinin mövqeyi ilə razılaşmaq olmaz [11, 25]. Hər bir sistemi zəruri və kifayətləndirici sisteməli elementlər yaratdığı kimi, cəzanın da sistemində zəruri və kifayətləndirici sayda cəza növləri daxil etməklə mükəmməl sistem yaradıla bilər.

Cəzanın sistemi üçün xarakterik olan ikinci xüsusiyyət onun humanizm prinsipi ilə bağlılığıdır. Cəza sisteminin humanizmlə bağlılığı sistemə daxil olan cəzaların növləri və onların hədləri ilə əlaqədardır. Cinayət qanununda ölüm cəzası və digər cismani cəzalar nəzərdə tutulmur. Qanunda göstərilən cəza növlərindən yalnız üç cəza növü məhkumu cəmiyyətdən təcrid edir: intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama; müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə; ömürlük azadlıqdan məhrum etmə. Azadlıqdan məhrum etmə cəzasının ən yüksək həddi 20 ildir. Azadlıqdan məhrum etmə cəzasının icrası rejimi birbaşa cinayət qanunu ilə müəyyən edilir. Ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzasının tətbiqinə müstəsna hallarda yol verilir.

Cəzanın sistemi üçün xarakterik olan üçüncü xüsusiyyət qanunçuluq prinsipi ilə bağlıdır. Cəza sistemində daxil olan cəza növlərinin tətbiqi ancaq qanunla tənzim edilir. Törədilən cinayətə görə tətbiq ediləcək cəza, məhkəmənin mexaniki olaraq cəza sistemindən cəza növünün seçilməsinə əsaslanmır, yalnız Məcəllənin əmələ görə məsuliyyət

müəyyən edən Xüsusi hissəsinin normasının sanksiya hissəsində göstərilən cəza tətbiq edilir. Cinayətə görə cəza ilə paralel təhlükəsizlik tədbiri tətbiq edilmir, ümumiyyətlə, qanunda belə tədbirlər sistemi nəzərdə tutulmur.

Cəzanın sistemində daxil olan və burada sadalanan cəza növləri müəyyən əlamətlər üzrə təsnif edilə bilər. Belə təsnif öncə praktik əhəmiyyət kəsb edir, ayrı-ayrı cəza növlərinin düzgün tətbiq edilməsinə kömək edir.

Cəza növləri məhkumu cəmiyyətdən təcrid etməklə və ya təcrid etməməklə bağlı olub-olmamasına görə, cəza növlərinin tətbiqi qaydasına, yaxud da cəza növlərinin tətbiqinin müstəqilliyinə görə, cəzanın tətbiq edildiyi subyektlərin dairəsinə görə, müddətli olub-olmamasına, habelə məhkuma islah-əmək tərbiyə təsiri göstərməsi əlamətinə görə təsnif edilə bilər.

Cəmiyyətdən təcrid etmə ilə bağlı olan cəza növlərinə aşağıdakılar aiddir: intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama; müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə; ömürlük azadlıqdan məhrum etmə. Cəzanın sistemində daxil olan digər cəza növləri məhkumu cəmiyyətdən təcrid etmə ilə bağlı deyildir. Cəzanın sistemi özünün strukturuna və elementlərinə malikdir. Bu sistemin elementləri qismində ayrı-ayrı növ cəzalar çıxış edir.

CM-in 42-ci maddəsinin quruluşuna əsasən cəzaların növləri ağırlığına görə az ağırdan daha ağır cəzaya doğru sıralanır.

Cinayət Məcəlləsinin 43-cü maddəsində bu Məcəllənin 42-ci maddəsində nəzərdə tutulan cəza növləri onların tətbiqi müstəqilliyinə görə 43-cü maddəsinə görə cəzalar 3 növə bölünür:

-əsas cəzalar (CM-in 43.1-ci maddəsi);

-həm əsas, həm də əlavə cəza qismində təyin oluna bilən (qarışıq) cəzalar (CM-in 43.2-ci maddəsi);

-əlavə cəzalar (CM-in 43.3-cü maddəsi).

Əsas cəzalar məhkəmənin hökmü ilə müstəqil tətbiq edilən və başqa cəza növlərinə qoşulmayan cəzalardır. Onlar daha sərt cəzalardır. Əsas cəza qismində cinayət qanununda nəzərdə tutulmuş əsas cəzalardan yalnız biri tətbiq oluna bilər.

Əsas cəzalara aiddir: ictimai işlər, islah işləri, hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma, intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama, azadlığın məhdud-

laşdırılması, müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə, ömürlük azadlıqdan məhrum etmə.

Əlavə cəzalar-müstəqil tətbiq edilməyən, yalnız əsas cəzalara qoşulan cəza növüdür. Lakin əsas cəza kimi əlavə cəzalar da cəzaların tənbeh təsirinin gücləndirilməsi, gələcəkdə yeni cinayət törədilməsinin qarşısının alınması, sosial ədalətin bərpası və vurulmuş zərərin ödənilməsi məqsədi ilə tətbiq edilir [2].

Əlavə cəzaların sosial əhəmiyyəti onda ifadə olunur ki, onlar cinayət məsuliyyətinin daha uğurlu fərdiləşdirilməsinin təminatını möhkəmləndirir.

Əlavə cəzalar müstəqil tətbiq edilməyən, yalnız əsas cəzalara qoşulan cəzalardır. Cinayət Məcəlləsinin 43.3-cü maddəsində sadalanan cəzalardan belə cəza növlərinə aiddir: xüsusi və ya hərbi rütbədən, fəxri addan, yaxud dövlət təltifindən məhrum etmə, nəqliyyat vasitəsini idarəetmə hüququndan məhrum etmə və Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənara məcburi çıxarma [1, madd.43].

Əsas və əlavə cəza növü kimi tətbiq edilən cəza növlərinə aiddir: cərimə, müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə daxildir. Sadalanan cəza növləri CM-in Xüsusi hissəsinin maddələrinin sanksiyalarında əsas cəza növü kimi də nəzərdə tutula bilər. Müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə əlavə cəza kimi azadlıqdan məhrum etmə, habelə islah işi növündə cəzalara qoşula bilər. Müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə əlavə cəza kimi tətbiq edilən maddənin sanksiyasında nəzərdə tutulub-tutulmamasından asılı olmayaraq məhkəmənin onun tətbiqini zəruri saydığı hallarda təyin edilə bilər.

Cəzalar sırasında müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə cəza növü xüsusi yer tutur. Bu cəza cərimə cəzası ilə birlikdə universal cəza olmaqla həm əsas, həm də əlavə cəza kimi tətbiq edilə bilər (CM-in 43-cü maddəsi).

Həmin cəza növünün təyin edilmə müddəti konkret halda onun əsas və ya əlavə cəza olmasına işarə edir. Belə ki, CM-in 46.1-ci maddəsinə

əsasən müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə cəza növü əsas cəza kimi bir ildən beş ilədək müddətə, əlavə cəza kimi isə bir ildən üç ilədək müddətə təyin edilir.

Müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə əsas və əlavə cəza kimi o cinayətlərə görə tətbiq edilə bilər ki, həmin cinayətlər, əsasən, vəzifə səlahiyyətlərindən istifadə və ya müəyyən fəaliyyət növü ilə məşğul olma ilə əlaqədar törədilmiş olsun.

Bu cəzanın məqsədi isə vəzifə səlahiyyətlərindən və ya qulluq mövqeyindən istifadə etməklə, habelə müəyyən fəaliyyətlə məşğul olmaqla cinayətlərin törədilməsinin qarşısının alınmasıdır.

Bir qayda olaraq, bu cəza növü əsas və əlavə cəza kimi CM-in Xüsusi hissəsinin müvafiq maddəsinin sanksiyasında birbaşa qeyd edildiyi hallarda tətbiq edilir. Eyni zamanda, həmin cəza əlavə cəza kimi CM-in Xüsusi hissəsinin maddəsində nəzərdə tutulmayan hallarda da təyin edilə bilər.

CM-in 46.2-ci maddəsinə görə törədilmiş cinayətin xarakterini və ictimai təhlükəliliyini, təqsirkar şəxsin şəxsiyyətini nəzərə alaraq, məhkəmə onun müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququnun saxlanılmasını qeyri-mümkün hesab edərsə, həmin şəxsə bu Məcəllənin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddəsi ilə nəzərdə tutulmayan hallarda da müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə cəza növünü əlavə cəza kimi təyin edə bilər.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə cəza növü əlavə cəza kimi cinayət qanununun Xüsusi hissəsində nəzərdə tutulduğu, həm də nəzərdə tutulmadığı hallarda da tətbiq edilə bilər. Lakin sonuncu halda bu cəzanın əlavə cəza kimi tətbiqi zamanı mütləq CM-in 46-cı maddəsinə istinad edilməlidir.

Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu hesab edir ki, müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə cəzası CM-in Xüsusi hissəsinin maddəsinin sank-

siyasında əsas cəzalardan biri kimi nəzərdə tutulduğu halda, onun əlavə cəza qismində tətbiqinə yol verilib-verilməməsi məsələsi CM-in 8-ci maddəsi baxımından həll edilməlidir.

Belə ki, ədalət prinsipini nəzərdə tutan CM-in 8.2-ci maddəsinə əsasən heç kəs eyni bir cinayətə görə iki dəfə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilməz. Bu prinsip həmçinin eyni növlü cəzanın əsas və əlavə cəza kimi təyin edilməsinin yolverilməzliyini ehtiva edir. Buna görə də eyni növlü cəzanın əsas və əlavə cəza kimi təyin edilməsi məntiqsiz, ədalət prinsipinə və cəzanın məqsədlərinə cavab verməyən kimi qəbul olunmalıdır.

Məhz bu səbəbdən CM-in Xüsusi hissəsinin maddəsinin sanksiyasında müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə cəzası əsas cəza kimi nəzərdə tutulduğu və bu qismində tətbiq edildiyi halda, onun əlavə cəza qismində tətbiqinə yol verilməməlidir. Əsas cəza qismində həmin cəza tətbiq edilmədiyi, digər alternativ cəza tətbiq edildiyi halda isə müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə cəzasının əlavə cəza qismində tətbiq edilməsinə CM-də hər hansı bir qadağa və ya istisna mövcud deyildir.

Əksinə, CM-in 46.2 və 46.3-cü maddələrinin tələbləri baxımından müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə cəzası hətta CM-in Xüsusi hissəsinin müvafiq maddəsində nəzərdə tutulmayan hallarda da ictimai işlərə, islah işlərinə, intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama və azadlıqdan məhrum etmə cəzalarına əlavə cəza kimi təyin edilə bilər. Göstərilən maddələrdə bu qaydalara hər hansı bir istisna nəzərdə tutulmamışdır.

Cinayət qanununun tələblərinə görə cinayət törətməkdə təqsirli bilinən şəxsə cəza CM-in Xüsusi hissəsinin müvafiq maddələrində nəzərdə tutulmuş həddə bu Məcəllənin Ümumi hissəsinin müddəaları nəzərə alınmaqla təyin olunur. Buna görə də müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə cəzası əlavə cəza kimi təyin edildiyi zaman CM-in 46-cı maddəsinin tələblərinin nəzərə alınması qaçılmazdır.

Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumu qeyd

edilənləri nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlir ki, müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə cəzası CM-in Xüsusi hissəsinin müvafiq maddəsinin sanksiyasında əsas cəza kimi nəzərdə tutulduğu, lakin bu qismində təyin edilmədiyi hallarda əlavə cəza kimi tətbiq edilə bilər. Bu zaman həmin cəzanın tətbiqi şərtlərini və qaydasını nəzərdə tutan CM-in 46-cı maddəsinə istinad edilməlidir.

Müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə növündə cəzanın cərimə cəzasına əlavə olaraq tətbiq edilməsinin CM-in 46.3-cü maddəsi baxımından mümkün olub-olmamasına dair məsələ ilə əlaqədar Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumu cəzanın sisteminin və onun əlamətlərinin açıqlanmasını zəruri hesab edir.

Qeyd edildiyi kimi əlavə cəza müstəqil olaraq tətbiq oluna bilməz, o, əsas cəzaya birləşdirilir və onun fərdiləşdirilməsi vasitəsi kimi çıxış edir. Buna görə də bu cəza əsas cəzadan mahiyyətə fərqlənir. Əlavə cəza əsas cəzadan ağır ola bilməz. Məhz bu səbəbdən də qanunverici CM-in 46.3-cü maddəsində cəza növlərindən ən yüngülü olan cərimə cəzasına ondan daha ağır olan müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə cəzasının əlavə olaraq təyin edilməsinə nəzərdə tutulmamışdır. CM-in 58.1-ci maddəsinin mənasına görə isə CM-in 46.3-cü maddəsinin müddəaları cəza təyin edilərkən mütləq nəzərə alınmalıdır.

Göstərilənlərə əsasən Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumu belə nəticəyə gəlir ki, CM-in 42 və 46.3-cü maddələrinin tələbləri baxımından müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə cəzası əlavə cəza kimi cərimə cəzasına təyin edilə bilməz [2].

Cinayət Məcəlləsinə əlavə edilmiş 99-5-ci maddə də hüquqi şəxslərə tətbiq edilən cinayət-hüquqi xarakterli tədbirləri əsas, əlavə, əsas və əlavə olmaqla üç yerə bölür. Məcəllənin 99-5.3-cü maddəsinə əsasən, hüquqi şəxsi ləğv etmə cinayət-hüquqi tədbiri yalnız əsas, cərimə həm əsas, həm də əlavə, hüquqi şəxsi müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə və xüsusi müsadirə yalnız əlavə cinayət-hüquqi təd-

bir növü kimi tətbiq olunur.

Qanunun tələbinə əsasən, hüquqi şəxslər barəsində cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlər tətbiq edilərkən məhkəmələr tərəfindən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

-cinayətin ictimai təhlükəliliyinin xarakteri və dərəcəsi;

-cinayət nəticəsində hüquqi şəxsin əldə etdiyi xeyrin həcmi və ya onun maraqlarının təmin edilməsinin xarakteri və dərəcəsi;

-cinayətlərin sayı və onun (onların) nəticələrinin ağırlığı;

-cinayətin açılması, onun iştirakçılarının ifşa edilməsi, cinayət nəticəsində əldə edilmiş əmlakın axtarışı və tapılmasına kömək etmə;

-cinayət nəticəsində dəymiş maddi və mənəvi zərərin könüllü olaraq ödənilməsi və ya aradan qaldırılması, zərərçəkmiş şəxsə dəymiş zərərin azaldılmasına yönəldilmiş hüquqi şəxs tərəfindən görülən digər tədbirlər.

-hüquqi şəxsi xarakterizə edən hallar, o cümlədən əvvəllər onun barəsində cinayət-hüquqi tədbirlərin tətbiq edilməsi, yaxud xeyriyyəçilik və ya digər ictimai faydalı fəaliyyətlə məşğul olması.

Cəzanın sistemindən, əsas və əlavə cəzalardan danışarkən əlavə cəzaların özünəməxsus xüsusiyyətlərini, onların əsas cəzalardan fərqi xüsusilə diqqət yetirmək lazımdır. Əlavə cəzalar-cəza sisteminə daxil olan və cinayəti törətmiş şəxsin şəxsiyyətini, cinayət əməlinin ictimai təhlükəliliyini və məhkum olunan şəxsin hüquqi statusunun digər spesifik cəhətlərinin nəzərə alınması ilə ona törəttdiyi əməlin əlamətlərini əks etdirən cinayət qanununun müvafiq normasının saksiyasında nəzərdə tutulduğu halda və ya qanunun normasında nəzərdə tutulmasa da, cəzanı təyin edən məhkəmənin şəxsi seçimi ilə məhkum olunmuş şəxsin barəsində cəzanın ayrı-ayrı məqsədlərinə nail olmaq məqsədi ilə təyin olunmuş cinayət hüquqi məhdudiyyətdir [10,46].

Əlavə cəza - cinayət məsuliyyətini fərdiləşdirən, törədilən cinayətə görə məhkəmə tərəfindən əsas cəzaya əlavə olaraq tətbiq edilən, onunla vahid məcmu cəzanı təşkil edən və məhkumun şəxsiyyətinin ayn-ayn tərəflərinə təsir etmək yolu ilə məhkumların islah edilməsi məqsədinə nail olmağa, məhkumlar və ya başqa şəxslər tərəfindən ye-

ni cinayətlər törədilməsinin qarşısını almağa kömək edən qanunda nəzərdə tutulmuş dövlət məcburetmə tədbiridir [4,147]

Əlavə cəzalar "*in concreto*" müəyyən edilmiş cəzaya əlavə edilən elə bir cinayət hüquqi məhrumiyyət tədbiridir ki, məhkəmələr cəza təyin edərkən törədilmiş cinayət əməlinin ağırlığı və xüsusiyyətlərini, cinayəti törədən şəxsin şəxsiyyətini və cinayət hadisəsinin hallarını nəzərdən keçirərək qeyd olunan cəzanın da məhkuma təyin olunmasının zəruri olması barədə qənaətə gəlir [14, 4].

Əlavə cəzalar-müstəqil tətbiq edilməyən, yalnız əsas cəzalara qoşulan cəza növüdür. Lakin əsas cəza kimi əlavə cəzalar da cəzaların tənbeh təsirinin gücləndirilməsi, gələcəkdə yeni cinayət törədilməsinin qarşısının alınması, sosial ədalətin bərpası və vurulmuş zərərin ödənilməsi məqsədi ilə tətbiq edilir. Əlavə cəzaların sosial əhəmiyyəti onda ifadə olunur ki, onlar cinayət məsuliyyətinin daha uğurlu fərdiləşdirilməsinin təminatını möhkəmləndirir [2].

Əlavə cəzaların mühüm funksiyası cəzanın fərdiləşdirilməsinin təmin edilməsidir. T.M.Qalperin və Y.B.Melnikova göstərir ki, "cəzaların əsas və əlavə cəzalara bölünməsi prinsipinin əhəmiyyəti... cəzanın fərdiləşdirilməsinə böyük imkanlar müəyyən etməkdən, həm törədilən cinayətin xarakterini və ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə, həm də təqsirkarın şəxsi keyfiyyətlərini nəzərə almaqla cinayətkara xüsusi təsir göstərilməsini təmin etməkdən ibarətdir".

Əlavə cəza təyin edilərkən elə vahid məcmu cəza müəyyən edilir ki, o, ən əvvəl törədilmiş əməlin xarakterini və təqsirkarın şəxsiyyətinin konkret xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla cəzanı fərdiləşdirməyə, məhkumun əsas cəzanı çəkmə prosesində və onu çəkib qurtarıqdan sonra fərdi davranışını determinasiya etməyə imkan verən yeganə zəruri və kafi cəza olur. Cəzanın fərdiləşdirilməsi onun ədalətli olmasını təmin edir.

Göstərilən funksiya əlavə cəzaların bütün növlərinə xasdır və əlavə cəzaların təyin edildiyi bütün hallarda öz təsirini göstərir [6, 52].

Demək cəzanın ümumi məqsədlərini daşıyan əlavə cəzaların özünə məxsus cəhətləri məhz ondan ibarətdir ki, qeyd olunan cəzalar cinayət qa-

nununun xüsusi normasında nəzərdə tutulmasada, məhkəmələr tərəfindən əsas cəzanın daha təsirli olması və ümumən cəzanın cinayəti törətmiş şəxsə spesifik olaraq tətbiq olunmasını və individuallaşdırılmasını təmin etməkdən ibarətdir.

Əlavə cəzalardan bəzilərinin Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddəsində nəzərdə tutulmaması halında tətbiqinin yol verilməsi Cinayət Məcəlləsində göstərilmişdir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası CM-in 46.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur ki, “törədilmiş cinayətin xarakterini və ictimai təhlükəliliyini, təqsirkar şəxsin şəxsiyyətini nəzərə alaraq, məhkəmə onun müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququnun saxlanılmasını qeyri-mümkün hesab edərsə, həmin şəxsə bu Məcəllənin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddəsi ilə nəzərdə tutulmayan hallarda da müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə cəza növünü əlavə cəza kimi təyin edə bilər.”

Əlavə cəzaların digər özünəməxsus cəhəti ondan ibarətdir ki, əlavə cəzalar cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmuş şəxsə cəza təyini zamanı təyin olunmuş cəzanı daha da individuallaşdırılmasını və fərqləndirilməsini təmin edir. Bundan başqa əlavə cəzaların aşağıdakı spesifik xüsusiyyətlərini ayıra bilərik:

-təyin edilmiş cəzanın cəzalandırma məqsədinin gücləndirilməsi;

-əsas cəzanın müddətinin azadılması və ona əlavə cəza əlavə edilməsi ilə şəxsə təyin olunan cəzanın yüngülləşdirilməsi;

-zərərçəkmiş şəxslərə dəymiş maddi ziyanın aradan qaldırılmasının təmin edilməsi və mənəvi zərərə görə təzminat verilməsinin təmin edilməsi və s [9,29].

Cinayət qanunda əlavə cəzaların müəyyən edilməsi bu cəzalara əlavə məqsədlərini də nəzərdə tutur. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

-dövlət maraqlarının müdafiəsi və dövlət vəzifələrinin nüfuzunun bərpa edilməsi - dövlət qulluqçuların tərəfindən tamah məqsədilə və ya şəxsi maraq üzündən qəsdən cinayətlər törədildikdə;

-vətəndaşların və ya təşkilatların hüquqlarının və ya qanuni maraqlarının yaxud dövlətin və ya cəmiyyətin qanunla qorunan maraqlarının – vəzifəli şəxslərin özü və ya başqa şəxslər üçün üstünlük və ya mənfəət əldə etmək;

-dövlətə məxsus olmayan kommersiya və sair təşkilatların maraqlarının müdafiəsi – bu təşkilatlarda idarəetmə funksiyalarını yerinə yetirən şəxslər tamah və sair maraq üzündən qəsdən cinayət törətdikdə;

-xüsusi və ya hərbi rütbənin, dövlət təltifinin və fəxri adın sosial əhəmiyyətinin bərpa edilməsi;

-məhkum edilənlər tərəfindən onların peşə və sair fəaliyyəti ilə bağlı vəzifə və ya başqa səlahiyyətlərdən istifadə etməklə yeni cinayətlər törədilməsi imkanlarının məhdudlaşdırılması;

-hüquq mühafizə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı dövlətin məsrəflərinin kompensasiya edilməsi – cərimə təyin edilməsi ilə;

-cinayətkar fəaliyyətlə əldə edilmiş əmlakın qanuni dövriyyəyə qaytarılması – xüsusi müsadirə ilə [6,57-58]

Əlavə cəzaların funksiyası cəzanın məqsədlərinə nail olmaq üçün vasitədir. Cəzanın məqsədlərinə nail olmaq üçün əsas cəzanın funksional təsiri kifayət etmədiyi hallarda əlavə cəza təyin edilir. Əlavə cəzalar müəyyən kateqoriya cinayətlər və subyektlərin müəyyən dairəsi üçün xarakterikdir [6,58].

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: Hüquq yayın evi, 2017, 756 s.
2. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun 14 noyabr 2011-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 46.2, 46.3-cü maddələrinin və Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 346.1.14-cü maddəsinin şərh edilməsinə dair” Qərarı. <http://www.constcourt.gov.az/decisions/212>.
3. Cəfərov A.Ə. Əlavə cəzalar:nəzəri və təcrübi problemləri. Bakı: UnitPrint, 2009, 312 s.
4. Cəfərov A.Ə. “Cəza hüququnda əlavə cəzalar və onların tətbiqi məsələləri” mövzusunda

- dissertasiya işi, Bakı Universiteti, 2007, 171 s.
5. Cinayət qanunları külliyatı 1920-2000 / Almanax - B.C.Kərimov, F.Y.Xəlilov, S.O.Əliyevin redak. ilə. Bakı: Hüquq yayın evi, 2014, 1182 s.
  6. Dövlət təltifləri, fəxri adlar və nişanlar haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunlar külliyatı. I cild. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2001. s. 412.
  7. Səməndərov F.Y. Cinayət hüquq. Ümumi hissə. Dərslük. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2018, 724 s.
  8. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququnda cəza problemi: tarix və müasirlik. Bakı: Bakı Universiteti, 2009, 286 s.
  9. Войтюк О.М. К вопросу о правовой природе уголовно-правовых оснований ужесточения наказаний // Юридическая теория и практика, 2008, № 1, с.29
  10. Дядькин, Д. С. К проблеме формализации системы наказаний // Российский следователь, 2006, № 8. с.46-49
  11. Кацубо С.П., Кравчук Е.В. Основы права. конспект лекций. гомель, М: 2002, 150 с.
  12. УК Азербайджанской ССР 1922г., издание официальное, Баку: Наркомюст, 1927, 132 с.
  13. УК Азербайджанской ССР 1927г. Баку: Азернешр, 1938, 139 с.
  14. EIRP Proceedings, Vol 10 (2015)Judicial Individualization of Punishment in Special Situations. Judge's Role in these Cases. 3.Ancillary Penalties.

Камиль Алиев

СИСТЕМА НАКАЗАНИЙ В УГОЛОВНОМ ПРАВЕ: ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация

В статье дается определение системы наказаний в уголовных законодательствах Азербайджанской Республики советского периода (УК 1922, 1927 и 1999 годов), а также в действующем уголовном законодательстве Азербайджанской Республики 1999 года.

Kamil Aliyev

THE PENAL SYSTEM IN CRIMINAL LAW: A HISTORICAL ANALYSIS

Summary

The article defines the system of punishments in the criminal laws of the Republic of Azerbaijan of the Soviet period (CC 1922, 1927 and 1999), as well as in the current criminal law of the Republic of Azerbaijan in 1999.

FƏRİD MƏMMƏDOV

Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər
Nazirliyinin Polis Akademiyasının
Cinayət hüququ kafedrasının dissertantı
Ferid_Memmedov690@mail.ru

KREDİTLƏŞMƏNİN QANUNSUZ APARILMASININ CİNAYƏT-HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: Maliyyə-kredit, bank sistemi, təsərrüfat subyekti, milli hüquq, beynəlxalq hüquq.

Ключевые слова: Финансы и кредит, банковская система, субъект хозяйствования, национальное право, международное право.

Keywords: Finance and credit, banking system, business entity, national law, international law.

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik əldə etməsindən sonra bazar iqtisadiyyatına keçid, yeni Konstitusiyanın qəbul edilməsi dövlətin iqtisadi, sosial, siyasi və digər sahələrində köklü dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb oldu.

Azərbaycan dövlətinin bazar münasibətləri əsasında sosial yönümlü iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaratması, azad sahibkarlığa təminat verməsi, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol verməməsini öz Konstitusiyasına əlavə etməsi ölkəyə maliyyə axınının güclənməsinə və beləliklə maliyyə sabitliyinin yaranmasına təkan verən amillərdən olmuşdur [1].

Bütün bu hallar yeni qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsini, iqtisadi fəaliyyəti tənzimləyən mülki, cinayət, sosial və sair hüquq normalarının yaranmasını şərtləndirmişdir. Belə ki, 28 dekabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin, 30 dekabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin, 11 iyul 2000-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin, 16 yanvar 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikasının “Banklar haqqında” Qanununun, 15 aprel 2005-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının “İpoteka haqqında”

Qanununun və digər əlaqəli qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi ilə maliyyə-kredit sahəsinin hüquqi cəhətdən sisteməlik şəkildə tənzimlənməsinə başlanılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin “İqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlər” adlı 24-cü fəslində nəzərdə tutulan cinayətlər hal-hazırda öz aktualığı seçilən cinayətlər siyahısına daxildirlər. Çünki, maliyyə təşkilatlarının sayının və sabit kapitalın artması cinayət törətmək niyyəti olan şəxslərdə bu sahədən müxtəlif fırıldaqçılıq yolu ilə gəlir əldə etmək düşüncəsi yaratmışdır. Müəlliflərdən Gregory A. Pasco qeyd edir ki, müasir dövrdə öz aktualığı ilə seçilən və digər cinayətlərdən fərqli olaraq maliyyə cinayətləri daha çox planlaşdırma, hazırlıq işləri tələb edir [6, s. 8].

Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 1999-cu il tarixli Cinayət Məcəlləsinin “İqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlər” fəslinin 195-ci maddəsi “Qanunsuz kredit alma və ya kreditdən təyinatı üzrə istifadə etməmə” cinayəti adlanır [3]. Həmin cinayətin dispozişiyasına görə “təşkilatın rəhbəri və ya fərdi sahibkar tərəfindən təşkilatın, yaxud fərdi sahibkarın təsərrüfat və ya maliyyə vəziyyəti barədə bilə-bilə yalan məlumatlar verməklə kreditin, güzəştli şərtlərlə kreditin və ya məqsədli dövlət kreditinin alınması, habelə ondan təyinatı üzrə istifadə edilməməsi xeyli miqdarda ziyan vurduqda; eyni əməllər külli miqdarda ziyan vurduqda” əməl başa çatmış hesab olunur.

AR CM-nin 195-ci maddəsinə görə “Qanunsuz kredit alma” yəni, kreditləşmənin qanunsuz aparılmasının bir sıra növləri vardır:

a) təşkilatın rəhbəri tərəfindən təşkilatın təsərrüf-

fat və ya maliyyə vəziyyəti barədə bilə-bilə yalan məlumatlar verməklə kreditin, güzəştli şərtlərlə kreditin və ya məqsədli dövlət kreditinin alınması;

b) fərdi sahibkar tərəfindən fərdi sahibkarın təsərrüfat və ya maliyyə vəziyyəti barədə bilə-bilə yalan məlumatlar verməklə kreditin, güzəştli şərtlərlə kreditin və ya məqsədli dövlət kreditinin alınması.

Qeyd edilən maddənin dispozisiyasına nəzər saldıqda görürük ki, sözügedən cinayət əməli kreditin qanunsuz alınması və ya kreditdən təyinatı üzrə istifadə edilməməsi nəticəsində xeyli miqdarda və ya külli miqdarda ziyanın vurulması nəticəsində baş tutur.

Hər bir cinayət əməlinə olduğu kimi kreditin qanunsuz kreditləşdirilməsi ilə bağlı olan ictimai təhlükəli əməllərdə də əməl ilə nəticə arasında səbəbli əlaqə mövcuddur. Müəlliflərdən F.Y.Səməndərovun fikrincə, sözügedən ictimai təhlükəli əməldə səbəbli əlaqə, kreditin, güzəştli şərtlərlə kreditin və ya məqsədli dövlət kreditinin kredit təşkilatı tərəfindən verilməsi barədə qərar məhz təqsirkar tərəfindən onun təsərrüfat və ya maliyyə vəziyyəti barədə yalan məlumatlar verməsi nəticəsində qəbul edilir. Həmin yalan məlumatlar kreditin verilməsi haqqında qərarın qəbulunun səbəbi kimi çıxış edir [4, s. 547]

Araşdırılan cinayət normasının subyekt qisminə “təşkilatın rəhbəri” və “fərdi sahibkar” çıxış edir. Diqqətə çatdırılması vacib olan məqamlardan biri budur ki, hüquqi şəxslərin anlayışı, hüquqi şəxslərin növləri, hüquqi şəxslərdə idarəetmə orqanları və s. anlayışlar Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində öz əksini tapmışdır. Lakin Mülki Məcəllədə “təşkilatın rəhbəri” adlı anlayış yoxdur.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 49-cu maddəsinə əsasən hüquqi şəxsin idarəetmə orqanları dedikdə hüquqi şəxsin direktorlar şurası (müşahidə şurası) və icra orqanı nəzərdə tutulur [2].

Belə olduğu təqdirdə “təşkilatın rəhbəri” sözlərinin “hüquqi şəxsin idarəetmə orqanının rəhbəri” sözləri ilə əvəzlənməsi daha məqsədemüvafiq olardı.

Araşdırmanın predmeti olan cinayət əməli sırf kreditin qanunsuz əldə edilməsi ilə bağlı olduğuna görə kredit anlayışına nəzər salmaq.

Kredit anlayışı müxtəlif hüquqi və iqtisadi elmi ədəbiyyatlarda fəqli anlayışlarla izah olunmuşdur. Hüquqi cəhətdən kredit dedikdə istifadə üçün müəyyən faiz ödəməklə qaytarmaq şərti ilə müəyyən müddətə kreditör tərəfindən borc alan şəxsə verilən

pul və ya əmtəədir.

“Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 1.0.9-cu maddəsinə əsasən bank krediti (kredit) bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq qaytarılmaq, müəyyən müddətə (müddətin uzadılması hüququ ilə) və faizlər (komisyon haqqlar) ödənilmək şərti ilə, təminatla və ya təminatsız müəyyən məbləğdə borc verilən pul vəsaitidir. Həmin şərtlərlə pul vəsaitinin verilməsi haqqında götürülmüş hər hansı öhdəlik, qarantıya, zəmanət, borc qiymətli kağızlarının diskontla və ya faizlər alınmaqla satın alınması və müqaviləyə əsasən hər hansı formada verilmiş vəsaitin qaytarılmasını tələb etməklə bağlı digər hüquq da kredit anlayışına aiddir [5].

Bundan əlavə həmin qanunun 31.1.2-ci maddəsinə əsasən banklar, maliyyə bazarlarına nəzarət orqanından aldığı bank lisenziyasında qadağan edilməmişdirsə, kreditlərin (təminatlı və/və ya təminatsız) verilməsi, o cümlədən istehlak və ipoteka kreditləşdirilməsi, rəqres hüququ ilə və ya belə hüquq olmadan faktoring, forfeyting, lizing xidmətləri və digər kreditləşdirmə fəaliyyət növləri ilə məşğul ola bilərlər [5].

Sözügedən qanunvericilik aktının müvafiq normalarından aydın olur ki, kredit və kreditləşmə növləri dedikdə, yalnız pulun borcalanın mülkiyyətinə verilməsi deyil, həmçinin digər maliyyə xidmətləri nəzərdə tutulur. Kreditləşmənin qanunsuz aparılması nəticəsində kreditörlərə (kredit təşkilatlarına) ziyanın vurulması təşkilatın təsərrüfat və ya maliyyə vəziyyəti barədə bilə-bilə yalan məlumatlar verməklə həmin kredit təşkilatlarından zəmanətlərin, qarantıyaların alınması, həmçinin faktoring, forfeyting xidmətlərinin əldə edilməsi nəticəsində də baş verə bilərlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, qeyd edilən xüsusatları nəzərə almaqla qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə, kreditörləri kreditin qanunsuz verilməsi risklərindən başqa digər kreditləşmə növlərinin qanunsuz aparılması risklərindən də mühafizə etmək məqsədilə hüquqi mexanizmin yaradılmasına ehtiyac vardır.

Odur ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin “İqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlər” adlı 24-cü fəslinə, bu fəsilə kreditləşmə fəaliyyəti ilə bağlı olan cinayətlərə görə Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə və “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun “Kredit”in anlayışı adlı müvafiq

qeyd əlavə edilməlidir.

Beləliklə, kreditləşmə fəaliyyətinin qloballaşma nəticəsində yeniləndiyi və müasir növlərinin meydana gəldiyi üçün milli qanunvericilik aktlarının beynəlxalq hüquqi praktikaya uyğunlaşdırılması, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Mə-

cəlləsinin “Qanunsuz kredit alma və ya kreditdən təyinatı üzrə istifadə etməmə” adlı 195-ci maddəsində digər qanunvericilik aktları ilə uzlaşmayan anlayışların müvafiq qanunvericilik aktlarında öz əksini tapmış ifadələrlə əvəz edilməsi məqsədəmüvafiq olardı.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. “Qanun” nəşriyyatı. Bakı, 2017.
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. “Hüquq yayın evi” nəşriyyatı. Bakı, 2020.
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. “Hüquq yayın evi” nəşriyyatı. Bakı, 2020.
4. F.Y.Səməndərov, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası, “Hüquq yayın evi” nəşriyyatı. Bakı, 2020.
5. “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. ([http://huquqiaktlar.gov.az/ StatementDetails.aspx?statementId=11243](http://huquqiaktlar.gov.az/StatementDetails.aspx?statementId=11243))
6. Gregory A. Pasco, Criminal Financial Investigations. To use of Forensic Accounting Techniques and Indirect methods of proof. CRC Press Taylor & Francis Group 6000 Broken Sound Parkway NW. Florida, USA. 2013

Farid Mammadov

Legal aspects of illegal obtaining a credit

Abstract

In the time period that the integration of the economy in the Republic of Azerbaijan deepens its integration into the global economic system the social relations has enhanced its scope in the financial-credit sphere. Expansion of banking systems, which are the basis of modern economic processes, does not exclude negative aspects in this area. In this case, criminal-law investigation of crimes committed by participants of financial and loan relations is one of the pressing issues of criminal law. The objective of this article is to analyze the criminal and legal aspects of illegal lending.

Фарид Мамедов

Уголовно-правовые аспекты незаконного кредитования

Резюме

В то время, когда углублялась интеграция национальной экономики Азербайджанской Республики в мировую экономическую систему, общественные отношения в финансово-кредитной сфере становились все более распространенными. Расширение банковских систем, являющихся основой современных экономических процессов, не исключает негативных аспектов в этой области. В этом случае уголовно-правовое расследование преступлений, совершенных участниками финансово-кредитных отношений, является одним из актуальных вопросов науки уголовного права. Целью данной статьи является исследование уголовно-правовых аспектов незаконного кредитования.

UOT 343.9

AYGÜN HÜMBƏTOVA

AMEA-nın Hüquq və İnsan haqları
İnstitutunun doktorantı

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA QADIN CİNAYƏTKARLIĞININ QURULUŞUNUN BƏZİ CƏHƏTLƏRİ

Açar sözlər: cinayətkarlıq, cinayətkarlığın dinamikası, qadın cinayətkarlığı, cinayətkarlığın quruluşu, cinayətlərin növləri.

Ключевые слова: преступность, динамика преступности, женская преступность, структура преступности, виды преступлений.

Key words: crime, crime dynamics, women's crime, crime structure, types of crimes.

Cinayətkarlığın quruluşu onun vəziyyəti və dinamikası ilə bağlı olan anlayışdır. V.D.Malkovun redaktorluğu ilə 2006-cı ildə buraxılan «Kriminologiya» dərsliyinin müəllifləri yazmışlar ki, qadın cinayətkarlığının quruluşu dedikdə, cinayət-hüquqi, kriminoloji və qarışıq meyarlar əsasında qadınlar tərəfindən törədilən müxtəlif cinayətlərin xüsusi çəkisi başa düşülür (8, s. 43). Qeyd etmək lazımdır ki, cinsindən asılı olmayaraq cinayətkarlığın quruluşu insanın fəaliyyət sferasına, onun rəngarəngliyinə uyğundur. Vaxtı ilə məşhur fransız iqtisadçısı, siyasi xadimi, marksist nəzəriyyəçi, Karl Marksın kürəkəni olmuş Pol Lafarq (1842-1911) yazmışdır ki, qadınların kişilər ilə müqayisədə az sayda cinayət törətmələri onların daha yüksək mənəviyyətə malik olmaları ilə deyil, zəif gücə və fəaliyyət sferasının məhdud olmaları ilə şərtlənir (9, s. 81).

Ədəbiyyatda düzgün olaraq göstərilmişdir ki, cinayətkarlığın quruluşunun idrakı onun mahiyyətinin izahına doğru yönələn fəaliyyətdir. Cinayətkarlığın quruluşu aşkar edildikdən sonra onunla mübarizənin əsas istiqamətləri müəyyən edilir (3, s. 60). Qadın cinayətkarlığı ümumi cinayət-

karlığın quruluşunda nisbətən sabit səviyyəyə və göstəricilərə malikdir. Azərbaycan Respublikasında qadın cinayətkarlığının quruluşu ölkədə törədilən cinayətlərin növlərinə uyğundur. Belə ki, qadınlar tərəfindən daha çox mülkiyyət əleyhinə (bunların içərisində oğurluq, dələduzluq, soyğunçuluq, mənimsəmə və israf etmə cinayətləri daha çoxluq təşkil edir), şəxsiyyət əleyhinə, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi, yol hərəkətinin təhlükəsizliyi ilə bağlı olan və sair cinayətlər törədilir.

Qadınların törətmiş olduqları cinayət növləri üzrə səciyyələndirilməsinə gəldikdə deyə bilərik ki, ölkəmizdə qadınlar tərəfindən törədilən cinayətlər içərisində iqtisadi sahədə törədilən (bunların sırasında isə mülkiyyət əleyhinə cinayətlər) ənənəvi olaraq ön sırada dayanır. 2005-ci ildən başlayaraq ölkədə həm oğurluq cinayətlərinin, həm də onu törədən qadınların sayında getdikcə artım tempinin olması qeyd alınmışdır. Qadınlar bu cinayəti əksər hallarda tanışlarına, qohumlarına qarşı törədirlər.

L.Z.Adjiyeva göstərmişdir ki, təbiət qadınlara «dələduzluq biznesi ilə» məşğul olmaq üçün lazım olan bol keyfiyyətlər bəxş etmişdir, məsələn, insanlarda özünə qarşı rəğbət qazandırmaq, onları əmin etmək bacarığı, artistizm, cazibədarlıq, diribaşlıq, qeyri-adi düşünmə qabiliyyəti və s. (4, s. 29-30). Biz bu mövqe ilə razı deyilik, əksinə, hesab edirik ki, kişilər ilə müqayisədə qadınlarda kimisə aldatmaq, yalan danışmaq, insanların etibarından sui-istifadə etmək meylləri xeyli azdır, saxta şəkildə insanların psixoloji durumuna daxil

olmaq və etibarını qazanmaq qabiliyyətləri zəifdir. Qadın siyasətçilərin, dövlət xadimlərinin sayının kişilərdən az olmasının səbəblərindən biri bəlkə də budur. Eyni zamanda, məhkəmə təcrübəsinin öyrənilməsi göstərir ki, qadınlar dələduzluq cinayətini çox zaman varlanmaq niyyəti ilə deyil, maddi ehtiyac üzündən törədirlər. Digər tərəfdən, onların törətdikləri bu növ cinayətlərin ağırlıq dərəcəsi və yetirilən zərərin miqyası, bir qayda olaraq, kişilərin törətdikləri analoji cinayətlərindən yüngül olur.

Qadınlar tərəfindən törədilən dələduzluq cinayətlərinin çoxalması həm də bu növ cinayətlərə görə məsuliyyətin labüdlüyünün təmin edilməsində mövcud olan çətinliklərlə əlaqədardır. Məsələn, hüquq mühafizə orqanlarının əməkdaşları müəyyən hallarda dələduzluq cinayətinin qurbanlarına onların şikayət ərizələrində cinayət xarakterli faktların aşkar olunmaması, mübahisənin mülki-hüquqi xarakterli olması və məhkəməyə mülki iddia ərizəsi formasında müraciət etmələrinin tövsiyə olunmasını nəzərdə tutan cavab məktubları göndərirlər.

Azərbaycan Respublikasının Baş Prokuroru tərəfindən istintaqın və ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyin səmərəliliyinin artırılması, bu mühüm fəaliyyət istiqaməti üzrə mövcud pozuntu, nöqsan və çatışmazlıqların qarşısının alınması məqsədilə 28 iyul 2010-cu il tarixdə «Prokurorun ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyinin səmərəliliyinin artırılması, istintaq və təhqiqat üzərində nəzarətinin gücləndirilməsi və bu sahədə işin daha da təkmilləşdirilməsi haqqında» verilmiş 10/70 sayılı əmrində göstərilmişdir ki, bir sıra hallarda əsassız olaraq cinayət işinin başlanması, cinayət işi başlanmasının rədd edilməsi, cinayət işi üzrə icraata xitam verilməsi və icraatın dayandırılması hallarına yol verilir.

Təsadüfi deyildir ki, əmrin 12.36-cı bəndində dələduzluq faktlarına dair şikayətlər üzrə bir çox hallarda yoxlamaların səthi aparıldığı, cinayət işlərinin əsassız başlanıldığı və əməllərin düzgün tövsif edilmədiyi kimi xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla, bu sahəyə prokuror nəzarətini gücləndirmək məqsədilə ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən ərazi prokurorlarına dələduzluqla bağlı hər bir müraciətin ətraflı yoxlanılması,

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun “Dələduzluq cinayətlərinə dair işlər üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında” 31 yanvar 2002-ci il tarixli qərarında verilmiş tövsiyələrin nəzərə alınması və yalnız toplanmış materialların Baş Prokurorluğun Daxili işlər orqanlarının istintaq, təhqiqat və əməliyyat-axtarış fəaliyyətində qanunların icrasına nəzarət idarəsində müzakirə edildikdən sonra cinayət işinin başlanmasına yol verilməsinin təmin edilməsi barədə göstəriş verilmişdir.

Bununla belə, məhkəmə təcrübəsində dələduzluqla bağlı, o cümlədən qadınlar tərəfindən törədilən dələduzluqla bağlı xeyli sayda cinayət işinə rast gəlmək mümkündür. Ədəbiyyatda göstərilmişdir ki, son illərdə qadınların internetdən istifadə etməklə dələduzluq cinayəti törətmələri hallarının çoxalması müşahidə olunur. Məsələn, internetdə tanış olan və ailə qurmaq təklifini edən qadınlar bu üsulla kişilərin etibarını qazanır, sonra isə müxtəlif bəhanələr ilə onun pulunu, sair əmlakını ələ keçirirlər (6, s. 57). Biz bu fikir ilə razıyıq. Həqiqətən son illərdə belə hadisələrin sayı çoxalmışdır. Sosial şəbəkələrdə, xüsusən, gənc qızlar yaşlı kişilər ilə tanış olur, onları şirnikləndirir, ünsiyyət yaradırlar. Gənc qızın yalan vədlərinə, sözlərinə, onu sevməsinə inanan yaşlı kişi pul və digər əmlakını könüllü sürətdə qıza verir, aldanıldığını başa düşdükdə isə artıq gec olur.

Oğurluq və dələduzluq əməlləri ilə müqayisədə, sayı az olsa da, qadınlar tərəfindən mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlər içərisində növbəti yeri mənimsəmə və ya israf etmə cinayətləri tutur. Qadınlar tərəfindən törədilən mənimsəmə və israf etmə cinayətlərinin sayının az olmasının səbəblərindən biri ticarət, ictimai iaşə, xidmət sahələrində işləyənlər içərisində qadınların sayının ənənəvi olaraq az olmamasıdır. Bu sektorda sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan qadınların sayı da az deyildir. Yaxud, ticarət, ictimai iaşə, xidmət sahələrinin mülkiyyətçiləri kişilər olduğu hallarda da çox zaman həmin obyektlərin idarə olunması qadınlara tapşırılır. Bu, həm uzun müddət ərzində formalaşmış ənənədən, həm həmin sahədə iş şəraitinin nisbətən yüngül olmasından, həm də alıcıların, müştərilərin, bir sözlə, istehlakçıların həmin obyektlərə axınının, cəlb edilməsinin güclən-

dirilməsi zərurətindən irəli gəlir. Müasir dövrdə əksər xidmət sahələrində gənc qızlara iş yerlərinin tələb olunduğu (məsələn, «satıcı qız tələb olunur» elanları və s.) barədə elanların vurulması, gənc oğlanların həmin iş yerlərinə müraciət etdikləri zaman xahişlərinin rədd olunduğu heç kimə sirr deyildir. Odur ki, bu sahədə qadınların sayının çox olması mənimsəmə və ya israf etmə cinayətinin qadınlar tərəfindən törədilməsi hallarının çoxalmasını şərtləndirir. Mülkiyyətçinin kişi və ya qadın olmasından asılı olmayaraq, obyektin idarə olunması həvalə olunmuş qadın ona etibar olunmuş əmlakı talayır. Ölkəmiz üçün bu növ cinayətləri törədən qadınların obyektlərin kişi mülkiyyətçiləri ilə bəzi hallarda qeyri-rəsmi nikah münasibətlərində və ya intim yaxınlıq əlaqələrinin olması da xarakterikdir.

Qadınlar üçün özgə əmlakının zorakı üsullar ilə (quldurluq, soyğunçuluq) ələ keçirilməsi, bir qayda olaraq, xarakterik olmasa da, onlar tərəfindən bu növ təhlükəli əməllərin törədilməsinə də rast gəlinir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, qadınlar tərəfindən bu növ cinayətlər, adətən, kişilər ilə birlikdə, iştirakçılıqla (qrup halında) törədilir və qadınlar bu növ cinayətlərdə daha çox köməkçi, bəzi hallarda isə təhrikçi və ya icraçı qismində iştirak edirlər. Qadınlar quldurluq cinayətində daha çox köməkçilik funksiyasını yerinə yetirirlərsə, soyğunçuluq cinayətində həmçinin icraçı və ya birgə icraçı funksiyasını da həyata keçirirlər. Qadınlar bu növ cinayətlərin obyektiv cəhətini icra etdikləri hallarda çox zaman həmin cinayətin təşkilatçısının və ya təhrikçisinin kişi olduğu məlum olur.

Qadınlar tərəfindən iqtisadi fəaliyyət sahəsində törədilən cinayətlər içərisində Azərbaycan Respublikası CM-nin 213-cü maddəsində nəzərdə tutulan vergi ödəməkdən yayınma cinayəti ön yerdə dayanır. Bu da təsadüfi deyildir. Belə ki, aparılan islahatlar nəticəsində iqtisadiyyatın inkişafında xeyli irəliləyiş əldə edilmiş, bir çox sahələrdə, xüsusən, sahibkarlığın formalaşması və inkişafında əhəmiyyətli uğurlar qazanılmışdır. Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq inkişaf etdirilmiş, makro-iqtisadi göstəricilərin artımında yüksək nəticələrə nail olunmuşdur. Son illərə kimi Dünya İqtisadi Forumunun hesabatında ölkəmiz dünyanın 50 ən rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatları

arasında qrupunda qərarlaşmış, MDB respublikaları arasında birincilik mövqeyini saxlamışdır.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafı qadın sahibkarların sayının çoxalmasına səbəb olmuşdur. İldən ilə qadın sahibkarların özəl sektorda xüsusi çəkisi artmaqda davam edir. Bununla belə, “Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”nda, eləcə də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2005-ci il 26 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş 2006 - 2015-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasında qadın sahibkarlığının stimullaşdırılması, kiçik müəssisələrin inkişafı prosesində gender bərabərliyinin təmin edilməsi və s. daxil olmaqla qadınların iş ilə təmin edilmələri üzrə kompleks tədbirlər sistemi nəzərdə tutulmuşdur. Məşğulluq Strategiyasının ayrıca bölməsi ailə ilə işin uzlaşdırması məqsədilə qadınlar üçün azad iş növlərindən geniş istifadəyə həsr olunmuşdur.

Ölkədə qadın sahibkarlarının bir neçə ictimai birlikləri fəaliyyət göstərir. Qadın sahibkarların problemləri ilə daha fəal məşğul olmaq məqsədilə 2005-ci ildə Qadın Sahibkarların Assosiasiyası təsis edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin hesabatına əsasən ölkəmizdə qadın sahibkarlığı əsasən tekstil və kənd təsərrüfatı sahələrində inkişaf etmişdir. 2007-ci ildən etibarən Sahibkarlığa Yardım Milli Fondu qadın sahibkarların maliyyələşməsi mənbələrini genişləndirmişdir (1).

Müasir dövr iqtisadiyyatını səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biri də biznes fəaliyyətində kreditlərin çəkisinin artmasıdır. Azərbaycan Respublikasında sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslər üçün bu istiqamətdə də xeyli işlər görülmüşdür. Dövlət tərəfindən sahibkarlığın müxtəlif vasitələr ilə təşviq edilməsi, o cümlədən güzəştli kreditlərin verilməsi, bir tərəfdən, bu sahənin inkişafı üçün şərait yaradırsa, digər tərəfdən, bundan sui-istifadə edilməsi, xüsusən, kredit hüquq münasibətlərində pozuntulara yol verilməsi hallarının çoxalmasını şərtləndirir. Bu səbəbdən qadınlar tərəfindən iqtisadi fəaliyyət sahəsində törədilən digər cinayətlər içərisində Azərbaycan Respublikası CM-nin 195-ci maddəsində nəzərdə tutulan qanunsuz kredit alma və ya

kreditdən təyinatı üzrə istifadə etməmə və CM-nin 196-cı maddəsində nəzərdə tutulan kreditor borclarını ödəməkdən qəsdən yayınma cinayətləri nisbətən üstünlük təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasında iqtisadi sahədə törədilən cinayətlər üzrə qadın cinayətkarlığını bu növ cinayətlər üzrə kişi cinayətkarlığından fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri də qadınların cinayət yolu ilə əldə etdikləri pul vəsaitlərini, əmlakı bir qayda olaraq tüfeyli məqsədlər üçün deyil, adətən, öz ailə ehtiyacları və ya xərcləri üçün (məsələn, borcun ödənilməsi, müalicə xərcləri, övladın təhsil haqqının ödənilməsi və s.) istifadə etmələridir.

Qadın cinayətkarlığının strukturunda ön sırada dayanan digər növ cinayətlər şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlərdir. Burada şəxsiyyət əleyhinə ən təhlükəli cinayətlər sayılan qəsdən adam öldürmə və qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma cinayətlərinin sayı da az deyildir. Qadınlar qəsdən adam öldürmə və ya qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma cinayətlərini, adətən, ya ərlərinə, ya da birgə yaşadıkları kişilərə qarşı törədirlər. Başqa sözlə, bu cinayətlərin əsas qurbanları, adətən, onlarla birgə yaşayan insanlar olur. Qadınların qənaətbəxş sayılmayan sosial durumu, müxtəlif səbəblər üzündən, o cümlədən sərxoşluq və narkomaniyanın artması zəminində ailə məişət mübahisələrinin çoxalması qadınlar tərəfindən şəxsiyyətə qarşı törədilən bu növ cinayətlərin sayının artmasını şərtləndirir. Özgə əmlakını zorakı yolla ələ keçirmə cinayətlərindən fərqli olaraq qətl və ya qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma cinayətlərində qadınlar üçün iştirakçılığın bütün funksiyaları xarakterikdir. Başqa sözlə, qadınlar bu cinayətlərdə situasiyalan asılı olaraq həm icraçı, həm təşkilatçı, həm təhrikçi, həm də köməkçi qismində iştirak edirlər.

Ölkəmizdə qadınlar tərəfindən şəxsiyyət əleyhinə törədilən cinayətlərin strukturunda əsas yerlərdən birini hazırda dekriminallaşdırılmış döymə cinayəti tutmuşdur. Şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlərdə yaşayış şəraiti kriminogen amil qismində çıxış edə bilər. Məsələn, kommunal evlərdə (ailə yataqxanalarında) yaşayanlar arasında bu növ cinayətlərin törədilməsinə daha tez-tez rast gəlinir. Çünki belə binalarda insan tələbatı üçün zəruri

olan şeylərin ümumi olması (ümumi mətbəx, su, sanuzel qovşağı və s.) orada yaşayan insanlar, o cümlədən qadınlar arasında mübahisəli halların yaranmasına gətirib çıxarır. Ümumiyyətlə, qadınlar tərəfindən bu cinayət daha çox ailə-məişət münasibətləri zəminində, ailə üzvləri, qohumlar, tanışlar, qonşular arasında törədilir.

Müasir dövrdə qadınlara qarşı zorakılığın artması, ailədə bu cür halların çoxalması məişət zorakılığı formasını (adını) almışdır. Cinayət-hüquqi mənada məişət zəminində olan münasibətlərə maddi nemətlərin, mənəvi dəyərlərin istehlakı ilə bağlı olan həyat sferası, bu istehlakın üsulları, xidmət sferaları ilə əlaqəli münasibətlər aid edilir. Məişət anlayışına həmçinin şəxsi və ailə münasibətləri, istehsal xarakterli olmayan digər növ münasibətlər də daxil edilir. Azərbaycan Respublikasında məişət zorakılığı halları ilə mübarizə aparılması məqsədi ilə 22 iyun 2010-cu il tarixdə yaxın qohumluq münasibətlərindən, birgə və ya əvvəllər birgə yaşayışdan sui-istifadə etməklə törədilən zorakılığın, onun doğurduğu mənfi hüquqi, tibbi və sosial nəticələrin qarşısının alınması, məişət zorakılığından zərər çəkmiş şəxslərin sosial müdafiəsi, hüquqi yardımla təmin edilməsi, habelə məişət zorakılığına səbəb olan halların aradan qaldırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirləri müəyyən edən və tənzimləyən «Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında» qanun qəbul edilmişdir. Qanunun 1-ci maddəsinə əsasən məişət zorakılığı dedikdə, yaxın qohumluq münasibətlərindən, birgə və ya əvvəllər birgə yaşamaqlarından sui-istifadə etməklə, qanunun şamil edildiyi şəxslərin birinin digərinə qəsdən fiziki və ya mənəvi zərər vurmağı başa düşülür. Məişət zorakılığından zərər çəkmiş şəxslər isə bir yerdə yaşadığı ailə üzvünün, yaxın qohumunun, qanuni nikahda olmadığı və ya əvvəllər birgə yaşadığı şəxsin ona qarşı qəsdən törətdiyi hərəkətlər nəticəsində fiziki və ya mənəvi zərər çəkmiş şəxslərdir. Məişət zəminində fiziki zorakılıq, psixi zorakılıq, iqtisadi xarakterli qanunsuz məhdudiyətlərin tətbiqi, habelə cinsi zorakılıq fərqləndirilir. Məişət zorakılığı cinayətləri nəticəsində zərər çəkənlərin tam əksəriyyətini qadınlar təşkil edir. Lakin burada qadınların da müəyyən payı vardır.

Son dövrlərdə şəxsiyyət əleyhinə olan cinayət-

lərin sisteminə edilmiş qanunvericilik dəyişikləri bu növ qadın cinayətkarlığının strukturunda müəyyən dəyişiklərin baş verməsinə gətirib çıxarmışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası 29 iyun 2012-ci il tarixli Qanunu ilə CM-dən «Döymə» adlanan 132-ci maddə çıxarıldığından, şəxsiyyət əleyhinə olan qadın cinayətkarlığının dinamikasında xeyli azalma baş vermişdir.

Təkcə ölkəmizdə deyil, hətta inkişaf etmiş xarici ölkələrdə də qadınlar tərəfindən şəxsiyyət əleyhinə cinayətlər daha çox ailə, yaxın qohumlar arasında baş vermiş münaqişəli hallar zamanı törədilir. Yaponiyada ailə daxili zorakılığın geniş yayılması ailəsini tərk etmiş, döyülmüş qadınlar üçün xüsusiləşdirilmiş profilaktiki məskənlərin yaradılmasına, Ali Məhkəmə yanında ailə kriminologiyasının problemlərini işləyib hazırlayan elmi-tdqiqat kurslarının təşkilinə səbəb olmuşdur (125, s. 57). Amerika kriminoloqlarının məlumatlarına görə hər il ABŞ-da ailə üzvləri arasında 10 mindən çox qətl törədilir. Zorakılığın daha «yüngül» formalarında qurbanların sayı isə 3–5 milyona çatır (5, s. 56). Rusiyada qadınlar tərəfindən törədilən hər beş cinayətdən biri ya qətl, yaxud ölümə nəticələnmiş sağlamlığa ağır zərər vurma cinayətidir (4, s. 37).

Son illərdə qadın cinayətkarlığının strukturunda yol hərəkətinin və nəqliyyat vasitələrinin istismarı qaydalarını pozma əməlləri xüsusi yer tutmağa başlamışdır. Bu da təsadüfi deyildir. Müstə-

qillik illərində öləmizdə nəqliyyat vasitələrinin intensiv surətdə artması buna müvafiq olaraq nəqliyyat sahəsində cinayətlərin də kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin artması ilə müşayiət olunur. İnsanların gündəlik məişətinə daxil olan nəqliyyat vasitələrinin bütün növləri mövcud olan qaydalar şəraitində düzgün istismar tələb edir. Statistika göstərir ki, yol nəqliyyat hadisəsi zamanı xəsarət almış hər 7 nəfərdən biri dünyasını dəyişir. İnkişaf etmiş və yüksək keyfiyyətli avtomobillər istehsal edən ölkələrdə isə 30-35 yol hadisəsindən biri ölümə nəticələnir. Azərbaycan Respublikasının şəhər yollarında sutkada təxminən 10 yol-nəqliyyat hadisəsi baş verir ki, bunun nəticəsində gündə 12 nəfər ya həlak olur, ya da müxtəlif dərəcəli bədən xəsarətləri alırlar. Ölkəmizdə il ərzində orta hesabla 1075 yol nəqliyyat cinayəti törədilir. Statistika əsasən yol hərəkəti və nəqliyyat vasitələrinin istismarı qaydalarını pozma cinayəti ümumi cinayətkarlığın strukturunda 7 % təşkil edir. Respublikamızda törədilmə sayına görə bu cinayətlər oğurluq, narkotik maddələrinin qanunsuz dövriyyəsi və xuliqanlıq cinayətlərindən sonra dördüncü yerdə durur.

Ümumiyyətlə, sosial təzahür olan qadın cinayətkarlığı dəyişməz deyildir, ictimai və dövlət həyatında, qanunvericilikdə baş verən dəyişikliklərin, islahatların, neqativ və ya müsbət proseslərin fonunda onun məzmununu da dəyişir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının BMT-nin “Qadınlara münasibətdə ayri-seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunması haqqında” konvensiya üzrə 4-cü dövrü hesabatı / <http://www.scfwca.gov.az/news/r-29.html>
2. Baş Əməliyyat və Statistik İnformasiya İdarəsi / <http://www.mia.gov.az/index.php?/az/content/276/>
3. Səməndərov F.Y. Kriminologiya. Ümumi hissə. Dərs vəsaiti. Bakı, «Hüquq ədəbiyyatı» nəşriyyatı, 2003, 162 s.
4. Аджиева Л.З. Криминалогическая характеристика женской преступности и проблемы ее профилактики (по материалам Республики Дагестан). Дис. ... канд. юрид. наук. Махачкала. 2004, 188 с.
5. Волкова Т.Н. Криминалогические и правовые проблемы женской преступности в современной России. Дис. ... докт. юрид. наук. 2001, 312 с.
6. Демина К.А. Криминалогическая характеристика и детерминанты современной женской преступности (по материалам Кемеровской, Новосибирской и Томской областей). Дисс. ... на соискание канд. юрид. наук. Томск, 2011, 194 с.

7. Конев А.А. Преступность в России и ее реальное состояние. Монография. Издания Нижний Новгород, 1993, 324 с.
8. Криминология. Под ред. Малкова В.Д. 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Юстицинформ, 2006.- 528 с.
9. Политов В.Е. Криминогенная ситуация в Тамбовской губернии на рубеже XIX - XX веков. Дисс. ... канд. юрид. наук. Тамбов. 2007, 181 с.

Айгюн Гумбатова

Некоторые аспекты структуры женской преступности в Азербайджанской Республике

Структура женской преступности в Азербайджанской Республике соответствует видам преступлений, совершаемых в стране. Женщины чаще совершают преступления против собственности (включая кражи, мошенничество, грабеж, хищение), личности, незаконный оборот наркотиков и психотропных веществ, безопасность дорожного движения и другие преступления. В целом в Азербайджане наблюдается стабильная динамика женской преступности, за исключением нескольких лет.

Aygun Humbatova

Some aspects of the structure of female crime in the Republic of Azerbaijan

The structure of female crime in the Republic of Azerbaijan corresponds to the types of crimes committed in the country. Women are more likely to commit crimes against property (including theft, fraud, robbery, theft), identity, drug and psychotropic substance trafficking, road safety and other crimes. In general, there is a stable dynamics of female crime in Azerbaijan, with the exception of several years.

AİDƏ QULİYEVƏ

AAHM-nin “Humanitar və Sosial fənlər” kafedrasının müəllimi,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universitetin doktorantı
aida2371@mail.ru

HƏRBİ XİDMƏT ƏLEYHİNƏ OLAN CİNAYƏTLƏRİN SUBYEKTİNİN MÜƏYYƏN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: hərbi qulluqçular, silahlı qüvvələr, nizamnamə, cinayət məəcəlləsi, cinayət-prosessual məəcəllə, hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlər, hərbi məhkəmə.

Ключевые слова: вооруженные силы, Уголовный Кодекс, Уголовно-Процессуальный Кодекс, преступления против военной службы, общевойсковые уставы, военное законодательство.

Key words: the armed forces, the criminal Code, Criminal Procedure Code, crimes against military service, the question of jurisdiction, the military court.

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin və qanunvericiliyə uyğun olaraq yaradılmış digər hərbi birləşmələrin qarşısında duran Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyini və müdafiəsini təmin etmək tapşırığı Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası (9-cu maddə) ilə müəyyən olunmuşdur. Bu müqəddəs tapşırığın yerinə yetirilməsi yüksək döyüş hazırlığı vəziyyətində olmağı tələb edir. Döyüş hazırlığının vəziyyəti şəxsi heyətin hərbi və xüsusi hazırlıq səviyyəsini, hərbi hissə və birləşmələrin qarşılıqlı hərəkət etmə qabiliyyətini, döyüşçülərin mənəvi və psixoloji hazırlıq səviyyəsini özündə əks etdirir.

1995-ci il Konstitusiyasına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası qısa bir müddət ərzində müdafiə, hərbi quruculuq, Silahlı Qüvvələrinin (daha sonra – SQ) komplektləşdirilməsi məsələlərini nizama salan qanunlar qəbul etmiş, hərbi xidmətin

əsasları, hərbi xidmətə çağırışın və qəbulun, hərbi vəzifələrin və çağırışçıların hərbi uçotu, hərbi xidmətin yüksək nizam-intizamla keçirilməsi, SQ-in döyüş və səfərbərlik hazırlığının saxlanması qaydalarını müəyyən etmişdir.

Hərbi qanunvericilik, hərbi hüquq qaydası dövlətin silahlı müdafiəsinin təmin olunmasına xidmət edir. Bu qayda o dərəcədə əhəmiyyətli, vacib və qaçılmazdır ki, onun pozulması hətta ağır nəticələrə səbəb olmadıqda belə, cinayət məsuliyyəti yarada bilər. Məsələn, əmri icra etmə (CM-328-ci maddəsi), ağır nəticənin baş verib-verməməsindən asılı olmayaraq, cinayət tərkibi yaradır. Hərbi hüquq qaydasının pozulmasına görə məsuliyyətin ağırlığını müəyyən edən əsas faktor Silahlı Qüvvələr qarşısında qoyulan tapşırıqdır ki, bunun da yerinə yetirilməsi, əsasən hərbi qulluqçuların müəyyən olunmuş hərbi xidmət qaydalarına riayət etməsindən asılıdır.

Silahlı qüvvələrin daimi döyüş qabiliyyətli və döyüş hazırlıqlı olmasının zəruri şərti – hərbi qulluqçular tərəfindən onların vəzifələrini, funksiyalarını və onlara verilən tapşırıqları müəyyən edən normativ aktların tələblərinə dönmədən riayət edilməsi, yüksək hərbi intizamın dəstəklənməsidir. Hərbi intizam - bütün hərbi qulluqçuların Azərbaycan Respublikası qanunlarında və hərbi nizamnamələrində müəyyən olunmuş qaydalara ciddi riayət etməsi deməkdir. Hərbi intizam, hər bir hərbi qulluqçunun hərbi borcunu və öz Vətəni Azərbaycan Respublikasının müdafiəsi üçün şəxsi məsuliyyət daşmasını şüurlu surətdə dərk etməsinə əsaslanır. Məhz buna görə də hərbi xid-

mət əleyhinə olan cinayətlərə qarşı mübarizə cinayət hüququnun ən aktual məsələlərindən biri kimi nəzərdən keçirilməli və bu sahəyə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Nizamnamə qaydalarının pozulması, hərbi intizamın aşağı səviyyəsi və qoşun xidmətinin təşkilindəki çatışmazlıqlar Silahlı Qüvvələrin həll etməli olduğu tapşırıqlarla bir araya sığmayan **nəqativ amillərdir**. Odur ki, qarşılıqlı münasibətlərdə nizamnamə qaydalarının pozulması hallarına qarşı mümkün olan bütün qanuni üsul və vasitələrə, o cümlədən təqsirli şəxslərin intizam və cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması yolu ilə mübarizə aparılmalıdır.

Beləliklə, hərbi hüquq qaydası hərbi xidmətin əsasını təşkil edir, döyüş hazırlığı vəziyyətinin möhkəmləndirilməsinə zəmin yaradır. Hərbi hüquq qaydasının möhkəmlənməsi hərbi xidmətin təşkilinin və onun hüquqi tənzimlənməsinin daimi olaraq təkmilləşdirilməsini, nizamnamə qaydalarına ciddi riayət olunmasını, komandirlərin və digər vəzifəli şəxslərin fəaliyyətində qanunçuluğun qorunmasını nəzərdə tutur. Qanunsuzluq və cəzasızlıq şəraitinin, eləcə də intizam məsuliyyətinə cəlb etmə təcrübəsində yol verilən pozuntuları aradan qaldırılması idarəetmə orqanları qarşısında duran mühüm məsələlərdəndir. Unutmaq olmaz ki, cəzasızlıq şəraiti nəinki ciddi intizam pozuntusu hallarının artmasına, eləcə də belə halların cinayətə, əksər hallarda isə ağır cinayətə çevrilməsinə şərait yaradır. Hərbi hüquq qaydasının təmin olunması məqsədilə cinayət qanunvericiliyinin tətbiq edilməsi hüquqi nəticə baxımından ən ağır və son təsir vasitəsidir.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin “Hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlər” fəslinin təyinatı Silahlı Qüvvələrin və qanunvericiliyə uyğun olaraq yaradılmış digər hərbi birləşmələrin döyüş qabiliyyətinin və döyüşə hazırlıq vəziyyətinin, hərbi xidmət münasibətlərinin, hərbi xidmət keçmə qaydalarının və bütövlükdə hərbi intizamın cinayətkar qəsdlərdən qorunmasıdır. Ancaq hərbi qulluqçulara və hərbi vəzifəli şəxslərə tətbiq olunması nəzərdə tutulmuş xüsusi cinayət qanunvericiliyi normalarının mövcudluğunu və onların Cinayət Məcəlləsinin ayrıca fəslində cəmləşdirilməsini, təkbaşçılıq prinsiplərinin şərtsiz həyata

keçirilməsi, komandir və rəislərə sözsüz tabeolma, bütün xidmətlərin nizama salınması, ciddi hərbi intizama riayət olunması kimi tələblərin Silahlı Qüvvələrin və qanunvericiliyə uyğun olaraq yaradılmış digər hərbi birləşmələrin gündəlik fəaliyyətində həlledici rol oynaması faktı şərtləndirir.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin “Hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlər” fəslində nəzərdə tutulmuş qanunvericilik normaları ümumi cinayət qanunu ilə müəyyən olunmuş cinayət, təqsir, cəzanın məqsədi və s. kimi ümumi anlayışlara əsaslanır.

Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi **xüsusi hərbi cəza sistemini** nəzərdə tutur. Cinayət törətməkdə təqsirli bilinən hərbi qulluqçulara, əsasən mülki şəxslərə verilən cəzalar tətbiq olunur. Bu cəzaların təyin olunması və icra edilməsi qaydası vahid cinayət prosessual və cəzaların icrası məəcəllələri ilə müəyyən olunur. Hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlər törətmiş şəxslərə də cinayət məsuliyyətinə cəlb etmənin, şərti məhkumetmənin, məhkumluğun ödənilməsi və götürülməsinin və s. ümumi əsasları tətbiq olunur.

Bununla yanaşı, Cinayət Məcəlləsinin “Hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlər” fəslinin normalarının müəyyən səciyyəvi xüsusiyyətləri də mövcuddur. İlk növbədə, bu normalarda **cinayət qəsdinin obyektini** – hərbi xidmət keçmə qaydalarının tərkib hissəsi olan hərbi xidmət münasibətləri dəqiq müəyyən olunur. “Hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlər” Silahlı Qüvvələrin və qanunvericiliyə uyğun olaraq yaradılmış digər hərbi birləşmələrin hərbi qulluqçuları, eləcə də hərbi toplanışlara cəlb olunmuş hərbi vəzifəli şəxslər tərəfindən törədildikdə hərbi cinayət sayılır. Bütün digər şəxslər, ancaq hərbi cinayətlərin iştirakçısı olduqları halda, “Hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlər” fəslinin maddələri ilə məsuliyyətə cəlb oluna bilərlər.

Cinayət hüququ elmindən bizə məlumdur ki, **cinayətin subyekti** cinayətin dörd tərkib ünsüründən biridir. Cinayət hüququ elmində **cinayətin subyekti** cinayət qanununda nəzərdə tutulan ictimai təhlükəli əməli qəsdən, yaxud ehtiyatsızlıqdan törədirəkən qanunla müəyyən edilən yaş həddinə çatan, ayrı-ayrı hallarda uyğun normalarda göstərilən bəzi xüsusi əlamətlərə malik olan an-

laqlı fiziki şəxsdir.

Ümumi əlamətlərlə yanaşı, cinayətin spesifik xüsusiyyətlərini əks etdirən, cinayət hüquq normasının dispozişiyasında göstərilən əlavə əlamətlərə malik olan şəxsə hüquq elmində xüsusi subyekt anlayışı verilir. Cinayət qanunvericiliyi **xüsusi subyekt** xarakterizə edən əlaməti tərkibə daxil etməklə müəyyən növ cinayətlərə görə məsuliyyət daşıyan şəxslərin dairəsini konkretləşdirir. Xüsusi subyekt əlaməti cinayətkarın şəxsiyyətini müxtəlif cəhətdən – işdəki və ya xidmətdəki qulluq mövqeyini, vəzifəsini, peşəsini, hərbi vəzifələri, ailə vəziyyətini və sair xarakterizə edir .

Azərbaycan Respublikası CM-nin 35-ci fəslində müəyyən edilmiş tərkiblərin **subyekt** – **xüsusi subyekt** qismində çıxış edir. Bunlar hərbi qulluqçular, eləcə də hərbi vəzifəlilərdir. **Hərbi qulluqçu** dedikdə, Azərbaycan Respublikası SQ-də və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun yaradılmış başqa qoşun və hərbi birləşmələrdə həqiqi hərbi xidmət keçən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları və başqa dövlətin vətəndaşları başa düşülür. Burada qanunvericiliyə uyğun yaradılmış başqa qoşun və hərbi birləşmələrə Azərbaycan Respublikası Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidməti, Daxili İşlər Nazirliyinin Daxili Qoşunları, Dövlət Sərhəd Xidməti, Ədliyyə Nazirliyinin Penitensiar Xidməti, Fövqəladə Hallar Nazirliyi, Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi və Səfərbərlik və Hərbi Xidmətə Çağırış üzrə Dövlət Xidməti aid edilir.

Qanunverici CM-nin 327.1-ci maddəsində hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərin subyektinin üç kateqoriyasını müəyyən etmişdir ki, bunlar da:

- çağırış və ya kontrakt üzrə hərbi xidmət keçən hərbi qulluqçular,
- qanunla müəyyən edilmiş qaydada hərbi qulluqçu statusuna malik olan başqa şəxslər və
- təlim və ya yoxlama toplanışlarına cəlb edilmiş hərbi vəzifəlilər ola bilər.

Həqiqi hərbi xidmət Azərbaycan Respublikasının SQ-də və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq yaradılmış başqa silahlı birləşmələrdə dövlət xidmətinin növüdür. Ehtiyatda xidmət toplanışlar keçməkdən və müharibə zamanı səfərbərlik üzrə çağırış qaydalarını yerinə yetirməkdən ibarətdir. **Ehtiyatda olan hərbi vəzifəli şəxslər** yalnız o vaxt hərbi xidmət əleyhinə

olan cinayətlərin subyektinə ola bilərlər ki, **hərbi xidmət əleyhinə olan cinayət əməlini təlim və ya yoxlama toplanışına cəlb olunduqları müddətdə törətmiş olsunlar.**

Qeyd olunmalıdır ki, hərbi qulluqçular cinayəti törətdiyi anda xidməti vəzifələrini yerinə yetirib-yetirməməsindən, yaxud həmin vəzifələri müvəqqəti olaraq icra etməməsindən asılı olmayaraq, hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərin subyektinə hesab olunurlar. «Hərbi qulluqçuların statusu haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 4-cü maddəsinin 2-ci bəndində göstərilir ki, hərbi qulluqçular hərbi xidmət vəzifələrini faktiki yerinə yetirdikləri bütün hallarda, o cümlədən döyüş əməliyyatlarında iştirak edərkən, təlimlərdə, döyüş növbəsində (döyüş xidmətində), gündəlik növbələrdə və qarnizon növbəsində, toplanışlarda, ezamiyyətlərdə olarkən, xidmət yerinə gedib-gələrkən və digər hallarda hərbi xidmət başında sayılırlar.

Orduda, hərbi idarə, müəssisə və ya təşkilatda müxtəlif xüsusi vəzifələri, yaxud hərbi əhəmiyyətli bu və ya digər işləri hərbi qulluqçulardan başqa hərbi qulluqçu olmayan şəxslər də yerinə yetirə bilərlər. Bu kateqoriyaya aid olan şəxslər müəyyən növ hərbi vəzifələrin icrasına cəlb oluna bilsələr də, hərbi qulluqçu olmadıqlarına görə, hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərin subyektinə hesab edilə bilməzlər.

Hərbi xidmət əleyhinə olan **cinayətlərin subyektlərinin ikinci kateqoriyasına** – qanunla müəyyən edilmiş qaydada hərbi qulluqçu statusuna malik olan başqa şəxslərə dövlət əmək dəstələrində, humanitar istiqamətli və kommunal bölmələrdə alternativ xidmət keçən şəxslər aid edilə bilərlər. Bu şəxslərin hərbi qulluqçu statusuna malik olmaması qanunda («Hərbi qulluqçuların statusu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun 2-ci maddəsinin 3-cü hissəsi) birbaşa göstərilmiş və bu kateqoriyada olan şəxslər hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərin subyektinə ola bilməzlər. CM-nin 327.2-ci maddəsində hərbi qulluqçu və ya hərbi vəzifəli olmayan şəxslərin hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərdə iştirakçılığının mümkünlüyü nəzərdə tutulmuşdur. Belə şəxslər hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutan CM-nin müvafiq maddələri ilə cinayət məsuliyyəti daşıyırlar. Burada məsu-

liyyətin hər hansı xüsusi əsasları meydana çıxmır və məsələ cinayətdə iştirakçılığa, o cümlədən xüsusi subyektli cinayətdə iştirakçılığa dair ümumi müddəalar əsasında həll edilməlidir.

Hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərin subyektli həm də təlim və yoxlama toplanışlarına cəlb edilmiş hərbi vəzifəli olmaları ola bilər. Onlara SQ-in ehtiyatında olan və «Hərbi xidmətkeçmə haqqında» Əsasnaməyə və başqa qanunvericilik aktlarına müvafiq olaraq təlim və ya yoxlama toplanışlarına çağırılan şəxslər aiddir. Belə şəxslər toplanışa çağırıldıqları ilk gündən toplanışın son gününədək CM-nin 35-ci fəslində nəzərdə tutulmuş cinayətlərin subyektli hesab olunurlar.

NƏTİCƏ

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2012, 46 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2012, 344 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsi. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2012, 615s.
4. Azərbaycan Respublikasının Hərbi doktrinası. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Hərbi qanunvericilik ensiklopediyası, 2013, 1267 s.
5. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Hərbi qanunvericilik ensiklopediyası, 2013, 1267 s.
6. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin İntizam Nizamnaməsi. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Hərbi qanunvericilik ensiklopediyası, 2013, 1267 s.
7. «Hərbi vəzifə və hərbi xidmət» haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Hərbi qanunvericilik ensiklopediyası, 2013, 1267 s.
8. «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu /www.e-qanun.gov.az, Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Normativ hüquqi aktların vahid internet elektron bazası.
9. Павлов В.Г. Субъект преступления и уголовная ответственность. СПб.: изд-во «Лань», 2000, 192 с.
10. Назарова К.О. Специальный субъект. Баку: Юридическая литература, 1999.
11. Преступления против военной службы / Под ред.Н.А. Петухова. М.: изд-во «Норма», 208с.

Аида Гулиева

ОСОБЕННОСТИ СУБЪЕКТА ПРЕСТУПЛЕНИЙ ПРОТИВ ВОЕННОЙ СЛУЖБЫ

Аннотация

В статье дается анализ признаков специального субъекта преступлений против военной службы в уголовном праве Азербайджанской Республики, а также автор осуществляет классификация этих субъектов.

Aida Guliyeva

**THE SUBJECT OF CRIMES AGAINST MILITARY SERVICE
AND THE JURISDICTION QUESTIONS**

Summary

The article presents an analysis of a special subject of crimes against military service in the criminal law of the Republic of Azerbaijan, as well as carries out the classification of these entities. Exploring the issues of jurisdiction of criminal cases on crimes against military service, the author pays attention to the activities of the military tribunals.

RÜFƏT ABDULLAYEV

Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Akademiyasının
Tədris-metodiki şöbəsinin metodisti, polis leytenantı
e-mail: rufatabdullayev1984@mail.ru

XXI ƏSRDƏ AZƏRBAYCANDA VƏ DÜNYADA NARKOTİKLƏRİN QANUNSUZ DÖVRIYYƏSİNİN VƏZİYYƏTİ, STRUKTURU VƏ DİNAMİKASI

Açar sözlər: narkomaniya, narkobiznes, narkotrafik, narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi, narkocinayətkarlıq, transmilli narkocinayətkarlıq

Keywords: drug addiction, drug business, drug trafficking, illicit drug trafficking, drug trafficking, transnational drug trafficking

Ключевые слова: наркомания, наркобизнес, незаконный оборот наркотиков, незаконный оборот наркотиков, оборот наркотиков, транснациональный оборот наркотиков

XXI əsrdə dünya birliyi qarşısında duran mürəkkəb və çoxaspektli olmaqla global xarakter daşıyan, sosial təhlükəliliyi həddən artıq yüksək olan problemlərdən biri də narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi, xüsusi halda isə narkomanlıq və narkobiznesdir.

Dünya ölkələrinin və bütövlükdə beynəlxalq birliyin bütün səylərinə baxmayaraq cəmiyyətin narkotizasiyası, transmilli narkocinayətkarlıq hər bir ölkənin milli təhlükəsizliyi, demoqrafik və sosial-iqtisadi potensialı üçün olduqca ciddi bir təhlükəyə çevrilmişdir (15, s.148).

Q.H.Əliyev düzgün olaraq qeyd edir ki, «narkomaniya və narkotizm artıq çoxdandır ki, bəşəriyyətin ən global problemlərindən biridir. BMT-nin dünyanın 100-dən artıq ölkəsi üzrə olan məlumatları göstərir ki, getdikcə daha çox insan kokain, heroin və s. kimi xüsusi təhlükəli sayılan narkotiklər qəbul edir»(6, s.3).

BMT-nin Narkotiklər və cinayətkarlıq İdarəsinin rəsmi məlumatlarına əsasən, 2018-ci ildə dün-

ya üzrə 269 milyona yaxın insan kannabis, kokain, heroin və sintetik narkotik qəbul etmişlər ki, bu da 2009-cu illə müqayisədə 30% çoxdur. Onlardan 35,6 milyon nəfərinin narcoasılılıq səbəbindən tibbi yardıma ehtiyacı olmuşdur. Əvvəlki illərdə olduğu kimi ən geniş yayılmış narkotik növü kannabisdir. Bu narkotiki dünyada 192 milyona yaxın insan qəbul etmişdir.

Azərbaycanda da narkotik istehlakçılarının sayı artmaqdadır. Belə ki, 2000-ci ildə narkomaniya və toksikomaniya diaqnozu ilə müalicə-profilaktika müəssisələrində qeydiyyatda olan şəxslərin sayı 14114 olduğu halda, 2005-ci ildə bu kateqoriyalı şəxslərin sayı 17838, 2010-cu ildə 25005, 2015-ci ildə 28713, 2019-cu ildə isə 33170 olmuşdur. Göründüyü kimi, 2000-ci illə müqayisədə 2019-cu ildə Azərbaycanda qeydiyyatda olan narkomanların sayı 2,3 dəfə artmışdır.

BMT-nin Narkotiklər və cinayətkarlıq İdarəsinin məlumatlarına görə 2018-ci ildə ABŞ-da 63 632 nəfər, Çində 25 727, Rusiyada 5766, İranda 3190, Böyük Britaniyada 3141, Kanadada 2458, Avstraliyada 1899, Almaniya 1226, İsveçdə 1069 nəfər narkotiklərin qəbulu nəticəsində həyatını itirmişdir. Qeyd edək ki, 2018-ci ildə Azərbaycanda narkotiklərin qurbanı olan şəxslərin sayı 26 nəfər olmuşdur.

Eyni zamanda, dünyanın heç bir ölkəsində əhalinin narkotizasiya dərəcəsini əks etdirən dəqiq statistik məlumatların mövcud olmadığı da qeyd edilməlidir (12, s.47).

2018-ci ildə dünya üzrə 561 ton kannabis, 1131 ton kokain, 704 ton tiryək, 228 ton metamfetamin, 139 ton heroin və morfin, 21 ton amfeta-

min, 12 ton «ekstazi»ni müsadirə etmək mümkün olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, 2009-cu illə müqayisədə müsadirə edilmiş amfetaminin həcmi 4 dəfə artmışdır.

Narkotiklərin istehsalı üzrə əsas regionlar qismində əsasən aşağıdakılar çıxış edir:

- Qızıl aypara - Əfqanıstan, İran, Pakistan.

Dünya üzrə istehsal olunan tiryək xammalının böyük hissəsi bu ölkələrin payına düşür. Qeyd olunan ölkələr həmçinin heroin və kannabis istehsalçılarıdır;

- Qızıl üçbucaq – Myanma, Laos, Tailand. Bu regionda da böyük həcmdə tiryək xammalı və heroin istehsal olunur;

- cənubi Amerika – Kolumbiya, Peru, Venesuela, Boliviya. Bu ölkələrdə koka bitkisinin yetişdirilməsi ilə məşğul olurlar ki, ondan da sonradan kokain hazırlanır;

- Niderland – marixuana və sintetik narkotiklərin istehsalı;

- Mərakeş – həşiş istehsalı;

- Çin - sintetik narkotiklərin və güclü təsir edən maddələrin (narkotik vasitələrin istehsalı üçün istifadə olunan prekursorların) istehsalı.

Son illərdə Azərbaycan Respublikasının ərazisindən narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qeyri-qanuni nəql olunması nəinki Azərbaycanın, hətta regionun çərçivəsindən çıxaraq böyük miqyaslı bir problemə çevrilməkdədir. Belə ki, son dövrlər narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi və qaçaqmalığının qarşısının alınması istiqamətində aparılan ciddi işlər nəticəsində transmilli cinayətkar dəstələrin: İran – Azərbaycan; Dağlıq Qarabağ – İran – Azərbaycan; İran-Azərbaycan-Rusiya-Yaponiya; İran-Azərbaycan-Gürcüstan-Avropa; İran-Azərbaycan-Rusiya-Ukrayna marşrutları ilə narkotiklərin daşınması halları aşkar edilmiş, cinayətkarlardan külli miqdarda narkotik vasitələr götürülmüşdür. Sözsüz ki, Azərbaycan ərazisindən daşınan psixotrop maddələrin bir hissəsi Azərbaycanda və digər tranzit ölkələrində satılır.

Beynəlxalq narkotrafik, transmilli narkoticarət, bütövlükdə narkocinayətkarlıq bəşəriyyəti təhdid edən global problemlərdən birinə çevrilmişdir. Narkomanlıq və narkobiznes getdikcə daha çox insanların həyatını puç etməklə yanaşı, həm də ic-

timai strukturun özünü belə təhlükə altına alır (10, s.199; 14, s.80). Narkomanıya və narkobiznesin yayılması istənilən ölkənin siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni maraqlarına toxunan problemlər kompleksini doğurur, mütəşəkkil cinayətkarlığın, terrorizmin maliyyə bazası qismində çıxış edir (11, s.74).

Narkotizmin sosial bəla olduğunu vurğulayaraq hüquq elmləri doktoru B.Zahidov qeyd edir ki, «narkotizm, ən ağır və təhlükəli nəticələr doğuran, sarsıntıları və faciələri ilə hüduzsüz olan kriminal təzahür formasıdır. Məhv olmuş milyonlarla insan həyatı, fiziki şikəstliklər, narkomanlıq, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi nəticəsində törədilən ağır, o cümlədən mütəşəkkil və transmilli cinayətkarlıq, narkomafiya və narkoterror qruplarının beynəlxalq miqyasda narkokartellərlə və narkosindikatlara sıx əməkdaşlıq zəminində bəşəriyyətə vurduğu ölçüyə gəlməz zərərlər, bu global problem haqqında müəyyən dolğun təsəvvürlər yaratmaqdadır» (3, s.25-26).

V.Mansurov düzgün olaraq yazır ki, «cinayətkarlığın təhlükəli növlərindən olan narkotik vasitələrlə bağlı cinayətlər insanın həyatı və sağlamlığına dağıdıcı zərbə vuraraq cəmiyyətin ahəngdar və perspektiv inkişafını ləngidir» (4, s.145).

Eyni zamanda o da aydındır ki, cinayətkarlığın globalaşdığı, regionlaşdığı və transmilliləşdiyi, kriminal əməllərin yeni və sosial təhlükəliyi yüksək olan növlərinin, ənənəvi cinayətkar fəaliyyətin isə daha təhlükəli formalarının yarandığı müasir dövrdə kriminoloji biliklərdən istifadə etmədən, kriminoloji tədqiqatlar aparmadan cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, bu istiqamətdə profilaktik fəaliyyətin səmərəliliyinin yüksəldilməsi mümkünsüzdür.

Qeyd olunan amillər narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı olan cinayətkarlığın vəziyyəti, strukturu və dinamikasının kriminoloji analizinin müstəsna əhəmiyyət daşıdığını göstərir

Məlum olduğu kimi, cinayətkarlığı, onun ayrı-ayrı növlərini, onların səbəblərini və şəraitlərini, cinayətkarın və zərərçəkənin şəxsiyyətini, cinayətkarlığın qarşısının alınması və profilaktikası məsələlərini öyrənən elm olan kriminologiyanın

əsas vəzifələrindən biri də, cinayətkarlığın vəziyyəti, səviyyəsi, strukturu və dinamikasını tədqiq etməkdən, müəyyən dövrdə və müəyyən ərazidə bu neqativ sosial-hüquqi hadisə üçün xarakterik olan meylləri və qanunauyğunluqları öyrənməkdən ibarətdir. Professor F.Y.Səməndərovun qeyd etdiyi kimi, «cinayətkarlıqla uğurlu mübarizə ilk növbədə kriminoloji biliklərin mənimsənilməsinə nəzərdə tutur. Kriminoloji biliklər cinayətkarlıqla mübarizəyə yönələn fəaliyyətə mütəşəkkillik verir, düşünülmüş profilaktik tədbirlər hazırlamağı, proqnoz etməyi, cinayətkarlıqla mübarizənin elmə söykənən sosial planlaşdırılmasını təmin edir» (5, s.3). E.O.Alauxanov da düzgün olaraq qeyd edir ki, müasir mərhələdə kriminoloji tədqiqatların nəticələrinə əsaslanmadan, real kriminoloji şəraitin və vəziyyətin meyllərini və qanunauyğunluqlarını dərinlən və hərtərəfli öyrənmədən cinayət-hüquqi, prosessual, kriminalistik və penitensiar problemləri effektiv, lazımi səviyyədə həll etmək qeyri-mümkündür (8, s.4).

Cinayətkarlığın kriminoloji nöqtəyi-nəzərdən xarakterizə edən parametrlər sırasında kriminal əməllərin müəyyən dövrdə və müəyyən ərazidə vəziyyəti, strukturu və dinamikasını əks etdirən kəmiyyət-keyfiyyət xarakterli göstəricilər çıxış edir.

V.Mansurov qeyd edir ki, məhz «kriminologiya cinayətkarlığın kəmiyyət və keyfiyyət tərəfini, vəziyyətini, quruluşunu və dinamikasını, əraziyə və zamana görə paylanmasını, müxtəlif sosial qruplarda və s. də onların xüsusiyyətlərini müəyyən edir və elmi idrakına çalışır» (4, s.10).

Amerika kriminoloqu N.Kritsi, hələ 1973-jü ildə Beynəlxalq Kriminoloq Jəmiyyətin 7-ji konqresində çıxışı zamanı hər bir jəmiyyətdə mövjud kriminogen durumun analizini “müasir jəmiyyətin ayansına” çevirmək kimi olduqca vəjib məsələni qaldırı və belə hesab edir ki, jinayətkarlığın vəziyyəti, struktur və dinamikası haqqında kriminoloq informasiya müasir jəmiyyətin barometri rolunu oynamalıdır.

Professor F.Y.Səməndərov düzgün olaraq yazırdı ki, «statistika hadisələrin idrakının qüdrətli vasitələrindən biridir. Hüquqi statistika, o cümlədən cinayət statistikasını kriminoloji problemləri öyrənən mühüm mənbələrdən olub, nəzəri ümumiləşdirmələr üçün kriminologiyayı faktiki mate-

riallarla təchiz edir» (5, s.34).

XXI əsrdə narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlərin vəziyyəti, strukturu və dinamikasını əks etdirən cinayət statistikasının rəsmi məlumatlarının statistik-kriminoloji analizi əsasında aşağıdakıları xüsusi olaraq qeyd edə bilərik.

2000-ci ildə Azərbaycanda cinayətkarlığın strukturunda narkocinayətlərin xüsusi çəkisi 17%, 2005-ci ildə 11,7%, 2010-cu ildə 13,7%, 2015-ci ildə 11,7%, 2019-cu ildə isə 16,4% olmuşdur (cədvəl 1).

Narkocinayətlərin strukturunda isə CM-nin 234-cü maddəsi ilə cinayət məsuliyyəti doğuran əməllərin, yəni qanunsuz olaraq narkotik vasitələri, psixotrop maddələri və ya onların prekursorlarını hazırlama, istehsal etmə, əldə etmə, saxlama, daşıma, göndərmə və ya satma ilə bağlı kriminal əməllərin xüsusi çəkisi 2000-ci ildə 83,9%, 2005-ci ildə 92,8%, 2010-cu ildə 96,4%, 2015-ci ildə 93,4%, 2019-cu ildə isə 92,5% təşkil etmişdir. Göründüyü kimi müqayisəsi aparılan illər üzrə bu növ kriminal əməllərin xüsusi çəkisi 2010-cu ildə daha yüksək olmuşdur (1, s.55).

Narkocinayətlərin strukturunda qanunsuz olaraq tərkibində narkotik maddələr olan bitkiləri kultivasiya etmə, yəni Azərbaycan Respublikası CM-nin 237-ci maddəsi ilə məsuliyyət doğuran cinayətlərin xüsusi çəkisi 2000-ci ildə 13,9%, 2005-ci ildə 6,7%, 2010-cu ildə 3,3%, 2015-ci ildə 6,1% və 2019-cu ildə 6,1% olmuşdur (cədvəl 1).

Qeyd olunan cinayətlərin dinamikasına gəldikdə isə deyə bilərik ki, Azərbaycan Respublikası cM-nin 234-cü maddəsi ilə cinayət məsuliyyəti doğuran əməllərin sayında 2000-ci illə müqayisədə 2019-cu ildə 84,9% artım müşahidə olunmuşdur. 2005-ci illə müqayisədə 2019-cu ildə 2,1 dəfə artım, 2010-cu illə müqayisədə 38,6% artım, 2015-ci illə müqayisədə isə 39% artım baş vermişdir.

Bu illərdə CM-nin 237-ci maddəsi ilə məsuliyyət doğuran əməllərin dinamikası qeyri-sabit meyllərlə səciyyələnmişdir. Belə ki, 2000-ci illə müqayisədə 2005-ci ildə 2,3 dəfə azalma, 2010-cu ildə isə 3,1 dəfə azalma qeydə alınmışdır. Eyni zamanda, 2015-ci ildən başlayaraq bu növ cinayətlərin sayında müəyyən artım baş vermişdir. 2015-ci ildə bu növ 193 cinayət törədildiyi halda, 2019-cu ildə bu kateqori-

yalı kriminal əməllərin sayı 268 olmuşdur ki, bu da 39% artım deməkdir (cədvəl 1).

Ümumilikdə 2019-cu ildə narkotik vasitələrlə bağlı 4076 cinayət törədilmişdir ki, onlardan da 1279-u satış və ya satış məqsədi ilə olmuşdur. 2020-ci ildə isə narkotik vasitələrlə bağlı 5041, onların satışı ilə bağlı isə 1738 cinayət qeyd

alınmışdır. Göründüyü kimi 2019-cu illə müqayisədə bu növ cinayətlərin sayında 23,7% artım baş vermişdir. Qeyd edək ki, 2019-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə satış və ya satış məqsədi ilə narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı kriminal əməllərin sayında artım daha yüksək olmuş və 35,9% təşkil etmişdir.

Cədvəl 1

Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayətlər

	2000	2005	2010	2015	2017	2018	2019
cəmi cinayətlər	13958	18049	23010	26916	26113	26381	26672
O cümlədən narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayətlər	2370	2114	3161	3156	2899	3239	4383
Onlardan:							
Qanunsuz olaraq narkotik vasitələri, psixotrop maddələri və ya onların prekursorlarını hazırlama, istehsal etmə, əldə etmə, saxlama, daşıma, göndərmə və ya satma (maddə 234)	1989	1961	3049	2949	2638	2930	4056
Qanunsuz olaraq tərkibində narkotik maddələr olan bitkiləri kultivasiya etmə (maddə 237)	330	141	105	193	201	234	268

Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayət törətmiş şəxslərin sayını əks etdirən rəsmi cinayət statistikasının məlumatlarının təhlili göstərir ki, 2000-ci ildə bu növ kriminal əməl törətmiş 2120 şəxs aşkar edildiyi halda, 2019-cu ildə onların sayı 64,4% artaraq 3464 olmuşdur (cədvəl 2).

2019-cu ildə bu növ cinayət törətmiş şəxslərin 97-i (yəni 2,8%-i) qadın, 14-ü 14-17 yaşda (,4%), 280-ü (8,1%) 18-24 yaşda, 537-i (15,5%) 25-29 yaşda, 2633-ü (76%) isə 30 və yuxarı yaşda olan şəxslər təşkil etmişdir.

Statistik məlumatlar 2000-ci illə müqayisədə 2019-cu ildə qadınlar tərəfindən törədilən cinayətlərin sayında əhəmiyyətli azalmanın baş verdiyini göstərir.

Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayət törətmiş şəxslərin yaşa görə paylanmasına gəldikdə isə deyə bilərik ki, 2000-ci illə müqayisədə 2019-cu ildə bu növ cinayət törətmiş yeniyetmələrin sayı 2,3 dəfə, 18-24 yaşda olan şəxslərin sayı 45,8%, 25-29 yaşda olan şəxslərin sayı isə 34,9% artmışdır (cədvəl 2).

2000-ci ildə narkocinayət törətmiş şəxslərin ümumi sayında əvvəllər cinayət törədənlərin xüsusi çəkisi 22,3% olduğu halda, 2019-cu ildə bu rəqəm 26,1% təşkil etmiş, yəni cinayətkarların strukturunda bu kateqoriyalı şəxslərin xüsusi çəkisi artmışdır (1, s.56).

2000-ci ildə əvvəllər cinayət törədənlərin sayı 473 olduğu halda, 2019-cu ildə onların sayı 91,5% artaraq 906 olmuşdur. Cinayət törətmiş

şəxslərin sayında işləməyən və ya oxumayanların sayı üçün də artma meyli xarakterikdir (bəzi istisnalar olmaqla). Belə ki, 2000-ci illə müqayisədə 2019-cu ildə işləməyən və ya oxumayanların sayında 32,9% artım qeydə alınmışdır.

Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayət törətmiş şəxslərin ümumi sayında əcnəbilərin xüsusi çəkisi o qədər də çox deyildir: 2000-ci ildə narkocina-

yətlər törətmiş şəxslərin ümumi sayında əcnəbilərin xüsusi çəkisi 3,2%, 2019-cu ildə isə 2,8% olmuşdur ki, bu da onların xüsusi çəkisinin azaldığını göstərir. Eyni zamanda, bəzi illər istisna olmaqla, əcnəbi narkocinayətkarların sayında müəyyən artım baş verdiyini də görmək olar. Belə ki, 2000-ci illə müqayisədə 2019-cu ildə əcnəbi narkocinayətkarların sayı 42,6% artaraq 97 olmuşdur (cədvəl 2).

Cədvəl 2.

Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayət törətmiş şəxslər.

	2000	2005	2010	2015	2017	2018	2019
Bu növ cinayət törətmiş şəxslər, cəmi	2120	1707	2602	2521	2469	2492	3464
Onlardan:							
Qadınlar	186	56	60	52	36	43	97
14-17 yaşda olan şəxslər	6	6	2	7	4	6	14
18-24 yaşda olan şəxslər	192	127	231	216	189	172	280
25-29 yaşda olan şəxslər	398	312	405	349	350	323	537
30 və yuxarı yaşda olan şəxslər	1524	1262	1964	1949	1926	1991	2633
Əvvəllər cinayət törədənlər	473	529	578	917	936	927	906
İşləməyənlər və ya oxumayanlar	1833	1612	2408	2261	2183	2148	2436
Əcnəbilər	68	49	46	51	30	39	97

Azərbaycanda narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi sahəsində vəziyyətin nə qədər ciddi olduğunu müsadirə olunmuş narkotik vasitələrin həcmi (miqdarı) də əyani şəkildə göstərir (cədvəl 3).

Belə ki, 2000-ci ildə Azərbaycanda müsadirə olunan bütün növ narkotiklərin ümumi miqdarı 145,5 kq olduğu halda, 2019-cu ildə onların miqdarı 22,8 dəfə artaraq 3317,5 kq olmuşdur. 2015-ci illə müqayisədə isə 2019-cu ildə 3,3 dəfə artım baş vermişdir (1, s.57).

Narkotik vasitələrin konkret növlərinə gəldikdə isə deyə bilərik ki, bu illər ərzində müsadirə olunmuş narkotiklərin miqdarında ən yüksək artım heroin kimi təhlükəli narkotik vasitədə qeydə

alınmışdır: 2000 və 2015-ci illərlə müqayisədə 2019-cu ildə müsadirə olunmuş heroinin miqdarı uyğun olaraq 362,6 və 30,7 dəfə artaraq 2066,6 kq təşkil etmişdir.

Eyni meyllər müsadirə olunan marixuana, həşiş və digər narkotik vasitələrin miqdarında da müşahidə olunmuşdur.

Qeyd edək ki, 2000-2019-cü illərdə qaçaqmalçılıq yolu ilə Azərbaycana daxil olan və müsadirə olunan narkotik vasitələrin miqdarında da ciddi artım baş vermişdir: 2000 və 2015-ci illərlə müqayisədə 2019-cu ildə qaçaqmalçılıq yolu ilə ölkə ərazisinə daxil olan və müsadirə edilən narkotik vasitələrin miqdarı uyğun olaraq 76 və 8 dəfə artaraq 2211 kq təşkil etmişdir (cədvəl 3).

Cədvəl 3

Müsadirə olunmuş narkotik vasitələr və psixotrop maddələr (kq):

	2000	2005	2010	2015	2017	2018	2019
cəmi müsadirə edilmişdir	145,5	245,0	871,3	1014,7	1154,2	2526,3	3317,5
O cümlədən:							
Tiryək	79,6	35,0	49,9	200,2	220,9	362,5	289,2
Heroin	5,7	13,4	122,5	67,4	188,0	1194,6	2066,6
Marixuana	56,5	150,0	375,6	646,7	659,3	795,6	822,1
Həşiş və həşiş yağı	3,5	38,5	303,1	51,5	19,3	89,2	22,8
Digər	0,2	8,1	20,2	48,9	66,7	124,4	117,8
Onlardan qaçaqmalçılıq yolu ilə daxil olmuşdur	29,1	33,1	295,9	279,0	328,0	1412,3	2211,0
Narkotik vasitələr hazırlamaq üçün xammal, kq	1411,5	539,9	2186,2	6423,2	2634,3	4689,1	10013,4
O cümlədən:							
Xaş-xaş (yaşıl kütlə)	560,6	42,7	0,3	-	2,6	6,4	0,1
Çətənə	85,9	497,2	2185,9	6423,2	2631,7	4682,7	10013,3

Dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı vəziyyəti əks etdirən məlumatların, beynəlxalq təşkilatların bununla bağlı hesabatlarının təhlili göstərir ki, XXI əsrdə narkocinayətkarlıq ənənəvi xarakteristikalarını saxlamaqla yanaşı, bir sıra yeni cəhətlər və yeni meyllər də daşımağa başlamışdır. Planetimizin ən müxtəlif bölgələrində narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi, narkomanlıq və narkobiznes sahəsində mövcud durumun təhlili ümumən dünyada və Azərbaycanda narkocinayətkarlığın və narkomanlığın aşağıdakı meyllərlə səciyyələndiyini söyləməyə əsas verir:

- narkocinayətkarlığın latentliyinin, sosial təhlükəlilik dərəcəsinin, mütəşəkkil səviyyəsinin yüksəlməsi;

- narkobiznesin əsasən mütəşəkkil cinayətkar dəstələrin, o cümlədən transmilli mütəşəkkil cinayətkar təşkilatların əlində cəmləşməsi;

- cinayətkarlığın strukturunda narkocinayətkarlığın xüsusi çəkisinin əsasən artma meyli ilə xarakterizə olunması;

- narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin

satışı və ya satış məqsədilə qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı qeydə alınan cinayətlərin sayının artması ki, bu da müəyyən dərəcədə hüquq-mühafizə orqanlarının narkotacirlərin üzə çıxarılması ilə bağlı fəaliyyətinin effektivliyinin əhəmiyyətli dərəcə yüksəlməsi ilə də bağlıdır;

- narkotiklərə aludə olan şəxslərin ümumi sayında qadınların və yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin xüsusi çəkisinin o qədər də yüksək olmaması;

- narkotiklərin qara bazarında sintetik narkotiklərin xüsusi çəkisinin və həcmnin artması;

- heroin, kokain kimi təhlükəli narkotiklərin istehsalının və istehlakının artması;

- narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin insan sağlamlığı üçün daha təhlükəli olan yeni növlərinin (məsələn, spays) yaranaraq sürətlə yayılması;

- narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin yeni bazarlarının, daşınmasının yeni marşrutlarının, yeni tranzit-keçid məntəqələrinin yaranması;

- narkobiznes sənayesinə cəlb olunan şəxslərin və ölkələrin artması, narkobiznes sənayesinin və narkocinayətkarlığın transmilliləşməsi meylləri-

nin güclənməsi;

- narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin Avropa, ABŞ, habelə Müstəqil Dövlətlər Birliyi ölkələrinə çatdırılmasının yeni marşrutlarının yaranması, narkotiklərin magistral daşınmasının təşkili və bu işin əsasən mütəşəkkil narkocinayətkar dəstələr tərəfindən həyata keçirilməsi;

- tranzit dövlətlərin narkotiklərin istehlakçısı olan regionlara çevrilməsi;

- mövcud bazarlarla yanaşı, yeni narkobazarların da meydana gələrək inkişaf etməsi;

- narkotrafik və narkosatış bazarları uğrunda mübarizədə iştirak edən cinayətkar dəstələr, o cümlədən transmilli mütəşəkkil dəstələr arasında rəqabətin kəskinləşməsi,

-narkosənayenin genişlənməsi və möhkəmlənməsi əsasında kriminal narkotexnologiyanın tə-

şəkkül tapması;

- narkomanıyanın cinayətkarlığa, onun bir sıra tamah və tamah-zorakı növlərinə təsirinin artması (məsələn, narkomanıya zəminində oğurluq, quldurluq və soyğunçuluq, qəsdən adam öldürmə kimi cinayətlərin törədilməsi);

- narkotizasiyanın yayılmaqda davam etməsi və artıq dünyanın bir sıra ölkələrində narkomədəniyyətin formalaşmağa başlaması;

- narkobiznesdən əldə edilmiş «çirkli» pulların «yuyulması» (leqallaşdırılması) və sonradan leqal iqtisadiyyatın ən müxtəlif sahələrinə sərmayə şəklində yatırılması hallarının genişlənməsi, narkopulların terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi mənbələrindən birinə çevrilməsi (2, s.12; 3, s.273-274; 7, s.13; 9, s.767-775; 13, s.273-274; 15,s.152-153).

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanca cinayətkarlıq və hüquqpozmalar. Statistik məcmuə. Bakı, 2020.
2. Cavadov F., Ablullayev Y. Narkomanlıqla və narkobizenslə mübarizə: problemlər və onların həlli yolları//Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri. Elmi əsərlər məcmuəsi. 2014, №62.
3. Zahidov B.S.Azərbaycanda narkotizmlə və narkobizenslə mübarizənin aktual problemləri. Bakı, 2007.
4. Mövsümov F., Mansurov V. Kriminologiya və cinayətlərin profilaktikası. Dərs vəsaiti. Bakı, 2011.
5. Səməndərov F.Y. Kriminologiya. Ümumi hissə. Dərs vəsaiti. Bakı, 2003.
6. Əliyev Q.H. Narkotizmin sosial-hüquqi və kriminoloji problemləri. Hüquq elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2005.
7. Əliyev N. Qloballaşma dövründə jinayətkarlığın müasir vəziyyəti, səjiyyəvi jəhətləri və meylləri//Polis Akademiyasının elmi xəbərləri. 2019. №3(23).
8. Алауханов Е.О. Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений. Алматы, 2002.
9. Готчина Л.В. Криминологическая характеристика Российской наркопреступности: структура, динамика и прогноз//Всероссийский криминологический журнал. 2017. Т.11. №4.
10. Кирсанов А.И. Мировые производители и поставщики наркотиков//Вестник Московского государственного областного университета. 2009. №3, с.199.
11. Кобец П.Н. Особенности противодействия наркопреступности на территории государств – участников содружества независимых государств//Научная мысль. 2017, №4.
12. Коваленко К.Е. Современная угроза социальной безопасности//Вестник ПНИПУ. Социально-экономические науки. 2014. №3.
13. Колосова В.И., Игнатьева А.Е. Проблемы незаконного оборота наркотиков в масштабах мира, России и Нижегородской области//Вестник Право. 203. №2(7).

14. Наумов А.О. Наркоугроза как вызов системы глобального управления 21-го века//Вестник Московского университета. Серия 21. Управление (государство и общество). 2015. №4.

15. Тепляшин П.В. Состояние наркопреступности в РФ: основные криминологические показатели и тенденции// LEX RUSSICA. 2017. №10.

Rufat Abdullayev

**Situation, structure and dynamics of drug trafficking in
Azerbaijan and in the world in the XXI century**

Summary

The article contains the results of a statistical-criminological analysis of the situation, structure and dynamics of drug-related crimes in Azerbaijan. Based on the statistics of crime in Azerbaijan for the period 2000-2019, the situation and dynamics of drug crime in Azerbaijan, the situation and dynamics of its various types have been analyzed. Based on the analysis of data on drug trafficking in the world, including in Azerbaijan, as well as reports from international organizations, it was determined that in the XXI century, along with maintaining the traditional characteristics of drug crime, a number of new attempts and new trends.

Руфат Абдуллаев

**Ситуация, структура и динамика незаконного оборота
наркотиков в Азербайджане и в мире в XXI веке**

Резюме

В статье представлены результаты статистико-криминологического анализа ситуации, структуры и динамики наркопреступлений в Азербайджане. На основе статистики преступности в Азербайджане за период 2000-2019 гг. Проанализированы ситуация и динамика наркопреступности в Азербайджане, ситуация и динамика ее различных видов. На основе анализа данных по незаконному обороту наркотиков в мире, в том числе в Азербайджане, а также отчетами международных организаций было определено, что в XXI веке, наряду с сохранением традиционных характеристик наркопреступности, возник ряд новых попыток и новых тенденций.

MAHİR XALIQOV
DİN-in Polis Akademiyasının
“Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi”
kafedrasının baş müəllimi, polis
polkovnik-leytenantı

ZAUR BAĞIROV
kafedranın baş müəllimi,
polis polkovnik-leytenantı

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA VİTSE-PREZİDENTLİK İNSTİTUTUNUN KONSTITUSİYA HÜQUQ STATUSU

“Mehriban Əliyeva çox peşəkar, bilikli, təcrübəli, prinsipial, çox xeyirxah bir insandır. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan xalqına böyük rəğbət və sevgi ilə yanaşır”.

Prezident İlham Əliyev

Açar sözlər: vitse-prezident, vitse-prezidentlik institutunun elmi-fəlsəfi anlayışı, vitse-prezidentlik institutunun fəlsəfi mahiyyəti, vitse-prezidentlik institutunun hüquqi statusu.

Ключевые слова: вице-президент, научно-философское понятие института вице-президентства, философское значение института вице-президентства, правовой статус вице-президента.

Keywords: vice-presidency, concept of the institute of vice-presidency, philosophical meaning of the institute of vice-presidency, legal status of the vice-presidency

Son dövrlər respublikamızda dövlət təsisatlarının təkmilləşdirilməsini, daha çevik və səmərəli idarəçiliyin əsaslarının yaradılmasını özündə ehtiva edən davamlı siyasi-hüquqi islahatlar aparılır. Müasirləşməni, demokratikləşməni və yeniləşməni strateji hədəf kimi müəyyən edən Azərbaycan idarəetmə sahəsində reallaşdırılan islahatların aparılmasında qabaqcıl ölkələrin təcrübəsinə istinad edir. Qloballaşma şə-

raitində isə belə yanaşma zəruridir, milli maraqların, dövlət təhlükəsizliyinin təmin olunması baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Zaman keçdikcə, yeni reallıqlar yarandıqca qarşıya çıxan tələblər də dəyişir. Ölkəmizdə reallaşdırılan institusional islahatlar da milli idarəetmə sisteminin dövrün dəyişən tələblərinə uyğun qurulmasını özündə ehtiva edir. Bütövlükdə idarəetmə sisteminin səmərəli qurulması ölkənin qarşıya qoyulan yeni hədəflərə doğru inamla irəliləməsini və yeni nailiyyətlər qazanmasını şərtləndirir. Dövlət hakimiyyət sistemindəki münasibətlər, onların təşkili qaydasının daha da demokratik yolla həllini tapması, dövlət orqanlarının, onların vəzifəli şəxslərinin qanunla müəyyən edilmiş səlahiyyətlər çərçivəsində qarşılıqlı əlaqələrinin effektiv təmin edilməsi məqsədilə ölkəmizdə son illərdə qanunvericilik sahəsində o cümlədən konstitusiyaya islahatları uğurla aparılmaqdadır. Bu baxımdan 2016-cı il sentyabrın 26-da respublikamızda Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü əsasında Konstitusiyaya islahatları ilə bağlı keçirilən referendum əsasən, dövlət idarəçiliyində yeni təsisat-

tın- vitse-prezidentlik institutunun yaradılması böyük aktualıq daşıyır. Dövlət idarəçiliyində funksional vahid kimi vitse-prezidentlik institutunun yaradılması müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin yeni və mütərəqqi bir xüsusiyyətidir.

Azərbaycan cəmiyyəti ölkəmizin Konstitusiyasına dair Referendum Aktını zamanın sifarişçi kimi qəbul etmişdir. Çünki Azərbaycanda müstəqil dövlətçiliyin sürətlə və hərtərəfli şəkildə inkişaf etməsi, ölkəmizin beynəlxalq əlaqələrinin genişlənməsi, eyni zamanda, dünya birliyində gedən müasir proseslər dövlət idarəetməsi istiqamətində və cəmiyyət həyatında daim yeni islahatları meydana çıxarır. Azərbaycan müstəqillik dövründə cəmiyyətin inkişafından doğan, zamanın sifarişçi kimi sosial tələblərdən yaranan məqsədyönlü şəkildə keçirilən ardıcıl və genişmiqyaslı islahatların sayəsində irəli gedərək, müasir yüksək inkişaf mərhələsinə gəlib çatmışdır. Daha dəqiq desək, inkişafın hər yeni mərhələsi növbəti islahatlara tələbatları doğurmuş və həmin islahatların həyata keçirilməsi də öz növbəsində böyük inkişafa təkan vermişdir. Hazırda ölkəmizdə bundan sonrakı dövrün daha dinamik yüksəlişini təmin etmək, dövlət müstəqilliyini möhkəmləndirmək, siyasi sistemi təkmilləşdirmək üçün zaman növbəti islahatların sifarişini irəli sürür (5.s.315).

Konstitusiyaya əlavə edilən 103¹-ci maddəsi Azərbaycanda vitse-prezidentlik institutunun yaradılmasını nəzərdə tutur. Vitse-prezidentlik institutu çevik və səmərəli idarəçiliyin təmin edilməsi üçün əlverişli mexanizm kimi beynəlxalq təcrübədə də özünü doğrultmuşdur.

Hər bir anlayış kimi, vitse-prezidentlik anlayışı da tərkib elementlərinin kompleksindən ibarətdir. Vitse-prezidentlik institutu anlayışı idarəetmə mexanizmində ali mərkəzi və yerli elementlərin bütövləşməsi və uyğunlaşması, eləcə də onlar arasında ahəngdarlığı və qarşılıqlı əlaqəni özündə əks etdirir. Ali səviyyədə tamlıq dövlət rəhbərliyi postunun siyasi idarəetmənin bütün pillələri ilə balanslı bağlılığını yaradır. Onun balanslı məzmunu hər bir idarəçilik mərkəzi ilə olan simmetrik əlaqələrdən ibarət olur (8).

Vitse-prezidentlik anlayışının fəlsəfi-elmi izahı mövcuddur. Anlayışın fəlsəfəsi onun dərinlik və mürəkkəblik, həm də sadəlik məzmunundan

ibarətdir. Vitse-prezidentlik institutunun fəlsəfi anlayışının iki baza istiqaməti mövcuddur: hakimiyyətin ali pilləsində siyasi idarəçilikdə rəngarəngliyin formalaşdırılması; ali idarəçiliyin dərinləşdirilməsi və şaxələndirilməsi-şaquli və üfqi iyerarxiyanın həm sadələşdirilməsi, həm də müxtəlif aspektli olması. Hər iki istiqamət vəhdətlik yaradır və bütövlüyü təmin edir. Ali pillə-dövlət rəhbərliyi postu- vəzifənin icrası baxımından şaxələrə ayrılır və yeni idarəetmə ruhu ilə pik nöqtədə birləşir. Dövlət idarəçiliyi vahid strukturun tərkib elementləri kimi piramidalardan təşkil olunur. Bu baxımdan da vitse-prezidentlik dövlət idarəçiliyində mövcud olan daxili strukturların birləşməsindən yeni məzmunlu ali strukturları meydana gətirən şərtləndirici dayaq elementi rolunu oynayır. Vitse- prezidentlik sayəsində zirvədə birləşən elementlərin sayı artır və həm də əhatəli formada olur.

Vitse-prezidentlik institutunun fəlsəfi mahiyyəti ilə yanaşı, elmi əsasları, konsepsiya məzmunlu, konstruktiv tərkib əsaslı elmi formaları da mövcuddur. Elmi formalar həm də anlayışın tərkib elementlərinin məzmununu meydana gətirir.

Vitse-prezident vəzifələrinin təsis edilməsi Azərbaycanda prezident üsul-idarəsinin təkmilləşdirilməsini, onun müasir çağırışlara adekvatlığını, fors-major vəziyyətlərdə dövlət idarəçiliyi mexanizminin optimal funksionallığını təmin etmək məqsədindən irəli gəlir, iqtisadi islahatların dairəsinin genişləndirilməsinə və onların sürətləndirilməsinə xidmət edir. Həmçinin, yeni institutun formalaşdırılması ilə Azərbaycan Prezidentinin səlahiyyətlərinin icra mexanizmi dəqiqləşir, dövlət idarəçiliyi çətin vəziyyətə düşmək təhlükəsindən sığortalanır. Bundan başqa, Konstitusiyaya edilən əlavə və dəyişikliklərə əsasən, yaradılmış vitse-prezidentlik institutu xüsusilə iqtisadi islahatların davamlılığını təmin etmək və bu sahədə qəbul olunmuş qərarların tam həcmdə icrasını həyata keçirmək üçün optimal idarəçilik mexanizmi kimi ayrı-ayrı ölkələrin təcrübəsində də öz həyatiliyini təsdiq etmişdir.

Vitse-prezidentlik institutu prezidentin bu və ya digər göstərişlərinin həyata keçirilməsinə nəzarəti gücləndirə, bürokratik əngəlləri aradan qaldıra və proseslərin qat-qat sürətlənməsinə səbəb ola

bilər. Belə ki, kollegial orqan olan Nazirlər Kabineti bu və ya digər qərarlarını müxtəlif nazirliklər səviyyəsində təsdiq etdirməli və digər prosedur qaydalara riayət etməlidir. Nazirlər Kabineti bir çox hallarda çox sürətlə dəyişən reallıqlara, çevik qərar verilməsi tələb olunan proseslərə adekvat reaksiya verə bilmir. Bu, heç də Nazirlər Kabinetinin zəif işləməsinin nəticəsi deyil. Sadəcə olaraq, qurumun işlək mexanizmi belədir. Burada mövcud olan kollegiallıq prinsipi zaman baxımından çevikliyi məhdudlaşdıran amildir. Bu baxımdan, vitse-prezidentlik institutu o qədər çevik orqandır ki, hakimiyyətin digər şaxələrinin, o cümlədən Nazirlər Kabinetinin statusuna xələl gətirmədən öz funksiyalarını həyata keçirir. İcra hakimiyyəti qolunun daxilində bu dəyişiklik, nəinki hakimiyyətin digər qollarının statusuna toxunmur, hətta Prezidentin vəzifə başında olduğu müddətdə vitse-prezidentə əlavə səlahiyyətlər verməyərək Nazirlər Kabinetinin üstünlüyünə təsir etmir. Başqa sözlə, Konstitusiyanın 114-cü maddəsinin II hissəsində təsbit olunan Nazirlər Kabinetinin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yuxarı icra orqanı statusuna heç bir dəyişiklik edilmir.

Vitse-prezidentlik institutuna dair beynəlxalq miqyasda bəzi dövlətlərin təcrübəsi maraqlıdır. Belə ki, Amerika Birləşmiş Ştatlarının 1789-cu il tarixli Konstitusiyasında nəzərdə tutulmuş Seçkiçilər Kollegiyasının əsas vəzifəsi ABŞ prezidentinin və ABŞ vitse-prezidentinin seçilməsinin təmin edilməsidir (3,s.25).

ABŞ Vitse-prezidenti ABŞ federal hökumətinin icra orqanında əhəmiyyətinə görə ikinci vəzifəli şəxsdir. Vitse-prezidentin əsas konstitusiya funksiyası ondan ibarətdir ki, o ABŞ Prezidentini onun vəfat etməsi, istefası və ya vəzifədən çıxarılması hallarında əvəz edir. ABŞ Vitse-prezidenti ABŞ prezidenti ilə birlikdə seçilir. Hər bir prezidentliyə namizədin özünün vitse-prezident vəzifəsinə namizədi olur. Vitse-prezident, prezidentin təmsil etdiyi siyasi partiyayı təmsil edir, lakin Konstitusiyaya əsasən, mütləq başqa bir ştatdan olmalıdır (Seçkiçilər Kollegiyasında heç bir ştatın üstün şəraitdə olaraq iki "namizəd" üçün səs verməməsi üçün).

ABŞ Konstitusiyasına edilmiş on ikinci düzəli-

şə uyğun olaraq, ABŞ-in vitse-prezidenti vəzifəsinə namizədə, prezidentliyə namizədə dair olan eyni tələblər (namizəd ən azı 35 yaşında olmalı, o, ABŞ-da doğulmuş olmalı və ən azı 14 il ABŞ-da yaşayan ABŞ vətəndaşı olmalıdır) irəli sürülür. Vitse-prezidentin seçilməsinə heç bir məhdudiyət qoyulmur (1948-ci ildən tətbiq olunan 2 prezidentlik müddətindən fərqli olaraq) (3,s.27). ABŞ-in vitse-prezidenti formal olaraq ABŞ Senatına rəhbərlik edir, burada yalnız səslərin bölünməsinə həlledici səs hüququ vardır. Prezidentin xahişi ilə o, dövlət başçısının adından və onun tapşırığı ilə bir sıra digər ictimai vəzifələr də tuta bilər.

İsveçrədə, İsveçrə Konfederasiyasının prezidenti-dövlət başçısı bir il müddətinə növbəti illik rotasiya ilə Federal Şuranın (hökumət) üzvləri arasından seçilir. Federal Şura İsveçrə Konfederasiyasının prezidentini və vitse-prezidentini seçir. Eyni şəxs iki dəfə ardıcıl olaraq İsveçrə Konfederasiyasının prezidenti və vitse-prezidenti seçilə bilməz.

Bolqarıstanda, vitse-prezident 1992-ci ilədək Bolqarıstan parlamentinin - Xalq Məclisinin deputatları tərəfindən dolayı seçkilər yolu ilə, daha sonra isə ümumi birbaşa seçkilər yolu ilə və Bolqarıstan prezidenti ilə birlikdə seçilirlər. Bolqarıstanda prezident və vitse-prezident vəzifəsinə namizədlər bir siyasi partiyadan irəli sürülür. Bolqarıstan Konstitusiyasına uyğun olaraq, Bolqarıstanın vitse-prezidenti Bolqarıstan prezidentinin xidməti vəzifələrini icra etməsinə onun əsas köməkçisidir (8).

İki dövlətdə - Yəmən və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində bir vitse-prezident (müavin), İraqda iki vitse-prezident vəzifəsi nəzərdə tutulmuşdur. Suriyada prezident öz istəyi ilə bir və ya bir neçə vitse-prezident təyin edə bilər, İranda prezident müavinlərinin sayı konstitusiya ilə müəyyən olunmamışdır. Bəzi hallarda vitse-prezidentlər dolayı seçkilərdə prezidentlə birlikdə seçilirlər (məsələn, İraq, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri), digərlərində prezident tərəfindən təyin edilirlər (məsələn, İran, Yəmən, Suriya) (6,s.13).

Konstitusiyalar vəzifələrin dəyişdirilməsi və digər dövlət vəzifələri ilə uzlaşdırılması əsasları da daxil olmaqla, vitse-prezidentlərin müxtəlif se-

çilmə qaydalarını, vitse-prezidentlərin statuslarını və səlahiyyətlərinin həcmi təsbit edir.

Dövlət rəhbərinin səlahiyyətləri müxtəlif sahələri əhatə edir. İdarəçilik birbaşa və dolayı (universal) olmaqla dövlətin bütün sahələrini əhatə edir. Bu baxımdan da idarəçilik yükü çox olur. Yükün çoxluğundan irəli gələrək hakimiyyət səlahiyyətlərinin bölgüsü zərurəti meydana gəlir. Dövlət rəhbərinin səlahiyyətləri onun köməkçi-rəhbərləri tərəfindən bölünür. Bölgü sayəsində hakimiyyətin zirvəsi də rəngarəngləşir. Çoxşaxəli nəzarət və tapşırıqlar, göstərişlər sistemi, strukturu formalaşır. Dövlət rəhbərinin səlahiyyətlərinin rəhbər-köməkçilər arasında bölüşdürülməsi dövlət rəhbəri postunun möhkəmləndirilməsini və köməkçi vəzifələr sisteminin yaradılmasını özündə ehtiva edir. Dövlət rəhbəri postunun gücləndirilməsi özlüyündə dövlətin idarəçilik sisteminin gücləndirilməsini əks etdirir (2,s.17).

Vitse-prezidentlik institutu da dövlət rəhbərinin köməkçi-rəhbərlər şəbəkəsindən ibarətdir. Bu şəbəkə idarəçiliyin yuxarı mərhələsində idarəetmənin şaquli və üfiqi trayektoriyasında xətləri çoxaldır. Yuxarıdan-aşağıya və əksinə nəzarət mexanizmi üzrə tərkib elementlərini meydana gətirir.

Vitse-prezidentlik institutu vəzifə və məsuliyyətlərin bölgüsü zərurətini yaradır və sahələr üzrə idarəçilikdə effektivliyi şərtləndirir. Məsuliyyətlər və öhdəliklər iyerarxiyası dövlət rəhbəri postunun gücləndirilməsini özündə ehtiva edir. Vitse-prezidentlik institutunun fəlsəfəsi ali mərhələdə siyasi kollegiallıqdan ibarətdir. Qərarların qəbulu və icrası məsələsində çox tərkibli mövqelərin mövcudluğunu özündə əks etdirir (7).

Vitse-prezidentlik institutunun fəlsəfi mahiyyətini bu şəkildə ümumiləşdirmək olar:

- dövlətin ali idarəçiliyinin zənginləşdirilməsi və çoxfunksionallığı;
- iyerarxi idarəçiliyin ali, mərkəzi və aşağı pillələri arasında bağlılığın gücləndirilməsi;
- dövlət rəhbəri səlahiyyətlərinin icra bölgüsünün artması və yenidən təşkili;
- fikirlərin çoxluğu hesabına ali dövlət idarəçiliyinin rəngarəngləşməsi və elementlərin qarşılıqlı şərtləndirilməsi;
- dövlət rəhbəri səlahiyyətlərinin bölgüsü, sə-

lahiyyətlər və vəzifələr üzrə tarazlığın artması;

- çoxvektorluluq hesabına ali dövlət idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi;
- dövlət rəhbəri ilə hakimiyyət qolları arasında koordinasiyanın gücləndirilməsi, əlaqələrin çoxaspektliliyindən sadəliyə keçidlər etməsi;
- dövlət hakimiyyətinin qolları arasında ali səviyyədə bağlılığın artması;
- dövlət rəhbəri postunun gücləndirilməsi, səlahiyyətlərinin çoxvektorlu əsaslarla daha da möhkəmləndirilməsi;
- ali dövlət idarəçiliyi sistemində harmoniyanın, simmetriyanın gücləndirilməsi;
- dövlət hakimiyyəti üzərində nəzarət mexanizmlərinin çoxalması;
- ali dövlət idarəçiliyi üçün təşkilati funksiyaların çoxalması və siyasi sistemdə elementlərin artması;
- ali dövlət idarəçiliyi üzrə yeni istiqamətin yaradılması;
- dövlətin ali pilləsində vasitəçiliyin və nümayəndəçiliyin artması;
- ali dövlət idarəçiliyində paylanma hesabına dövlət idarəçiliyinin təkmilləşməsi;
- ali dövlət idarəçiliyində sistemin formalaşması, dövlət rəhbəri postunun institutlaşması və tərkib elementlərə ayrılması, bu baxımdan da strukturlaşması;
- ali mərhələdə dövlət siyasətinin sadələşməsi və strateji xətlərin çoxalması;
- ali idarəçilikdə qərarların qəbulu zamanı kollegiallığın çoxalması, ali postun sistemləşməsi və kollektivləşməsi və s (9).

Vitse-prezidentlik elmi baxımdan iki mühüm istiqaməti əhatə edir: birincisi, dövlət rəhbərinin müəyyən məqamlarda əvəz olunması, səlahiyyətlərinin icrasını həyata keçirmək; ikincisi, səlahiyyətlərin rəhbər-köməkçilər kimi bölünməsinə (burada da əvəz olunma kimi bölgü nəzərdə tutula bilər) təmin etmək. Anlayışın elmi əsaslarının təhlilindən görünür ki, vitse-prezidentlər prezidentin öz vəzifəsini icra edə bilmədiyi hallarda onun vəzifə səlahiyyətlərini icra edən şəxslərlə yanaşı, konstitusion səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi üzrə köməkçi rəhbər şəxslərdir. Bu yanaşma həm də məfhumun təyinatı funksiyasını şərtləndirir. Elmi tərkib onu deməyə əsas verir ki, onlar haki-

miyyətlər qolları üzrə prezident səlahiyyətlərinin icrası ilə məşğul ola bilərlər.

Elmi yanaşmadan irəli gələrək, vitse-prezidentlərin müəyyən olunmuş hüquqi statusları ilə bağlı belə qənaətə gəlmək olar:

- Birincivitse-prezident - dövlət rəhbərinin icra hakimiyyəti qolu üzrə səlahiyyətli köməkçisi - həmin qola ümumi rəhbərlik edən şəxs;

- Vitse-prezident - dövlət rəhbərinin qanunverici hakimiyyət üzrə səlahiyyətli rəhbər köməkçisi;

- Vitse-prezident - dövlət rəhbərinin məhkəmə hakimiyyəti üzrə səlahiyyətli rəhbər köməkçisi;

- Vitse-prezident - dövlət rəhbəri ilə xalq arasında əlaqələrdə funksional rəhbər köməkçi,ictimai funksiya daşıyan və siyasi-ideoloji işlərə rəhbərlik edən şəxs (4, s.54).

Təbii ki, hər bir vəzifə özündə səlahiyyətləri əks etdirir. Bu səlahiyyətlər konkret və əməli addımların atılmasını zəruri edir. Səlahiyyətlər vəzifələrin hüquqi statuslarından yaranır, eləcə də hüquqi statusların tərkibini müəyyən edir. Səlahiyyətlərdən məsuliyyətlər meydana gəlir. Vitse-prezidentlərin səlahiyyətləri həm ayrı-ayrı sahələri, hakimiyyətlər üzrə ümumiləşmiş obyektləri əhatə edə bilər, həm də dövlət rəhbərinin səlahiyyət sahələri üzrə yüksək koordinasiya funksiyasını həyata keçirmə ilə ifadə olunur. Onlar öz sahələri üzrə həm rəhbər, həm də təşəbbüskar və ideyaverici şəxslər də ola bilərlər. Bunun üçün liderlik keyfiyyətlərini özlərində cəmləşdirməlidirlər. Vitse-prezidentlər dövlət idarəçiliyinin qolları arasında birləşdirici və ali zirvədə yekunlaşdırıcı, ümumiləşdirici və bütövləşdirici funksiyaları da həyata keçirə bilərlər.

Vitse-prezidentlik institutunun formalaşdırılması məqsədilə onların işinin ümumi xassələrinin hüquqi əsaslarının müəyyən olunması və hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi yönündə yeni qanunvericilik aktları qəbul edilə bilər. Vitse-prezidentlər öz səlahiyyət sahələri üzrə hüquqi normayartma və hüquqi normaləgətmə funksiyasına sahib ola, həmçinin, müvafiq qərarlar qəbul edə, sistem daxilində, struktur daxilində sərəncamlar imzalaya bilərlər. Vitse-prezidentlər dövlətin strateji-konseptual siyasətinə köməkçi rəhbər ola, sahələr

üzrə konsepsiyaların, bu baxımdan strategiyaların, doktrinaların hazırlanması və icrası siyasətini həyata keçirə bilərlər.

Azərbaycanda vitse-prezidentlik institutunun yaradılması dövlət idarəçiliyisistemində yeni hadisədir. Məsələ ilə bağlı dünya təcrübəsinin öyrənilməsi də belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, prezident idarəçiliyinin olduğu respublikalarda vitse-prezident institutunun mövcudluğu dövlətin yaxşı idarə edilməsinin təminatı, qərarların çevik qəbulu və həyata keçirilməsi baxımından olduqca səmərəlidir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Referendum Aktında Konstitusiyanın 103, 105, 106, 108, 110-cu maddələrində ölkəmizin müstəqillik tarixində ilk dəfə olaraq öz əksini tapmış vitse-prezidentlik institutuna dair müddəalar tamamilə yenidir və nəticə etibarilə Prezident İdarəetməsi İnstitutunun daha da inkişaf etdirilməsinə xidmət edir. Prezident hakimiyyətinə əsaslanan idarəetmə sistemində Referendum Aktının müddəalarına əsasən, Birinci vitse-prezident və vitse-prezidentlər vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi qəbul olunmuş idarəçilik sisteminin normal fəaliyyətinin təmin edilməsinə öz töhfəsini verəcəkdir. Vitse-prezidentlik institutunun yaradılması Azərbaycanda həm də artıq inkişaf etmiş müstəqil bir dövlətin formalaşdığını göstərən əhəmiyyətli bir faktdır. (1)

Məhz inkişaf etmiş müstəqil Azərbaycan dövlətinin və yenilənmiş Azərbaycan cəmiyyətinin bütün istiqamətlər üzrə daha da irəli getməsi üçün ölkə Prezidentinin təbəçiliyində vitse-prezidentlərin fəaliyyət göstərməsi dövlət rəhbərinin həyata keçirdiyi genişmiqyaslı islahatların, dövlət başçısının rəhbərliyi ilə icra olunan möhtəşəm proqramların yerinə yetirilməsinə icra məsuliyyətini artırır, beynəlxalq əməkdaşlıq sahəsindəki çoxcəhətli fəaliyyətə təkan verə bilər. Bu mənada vitse-prezidentlik institutunun yaradılmasına dair Referendum Aktının müddəalarının qəbul edilməsi ölkəmizdə Konstitusiya islahatları səviyyəsində də ciddi bir addımdır. Dövlət idarəetmə sistemində ilk dəfə olaraq vitse-prezidentlik strukturunun formalaşdırılması Prezident İlham Əliyevin adı ilə bağlı olan tarixi xidmətdir. Nəinki müstəqillik

dövründə, hətta Azərbaycan dövlətçiliyinin bütün tarixi ərzində vitse-prezident formatında yeni səlahiyyətlər ilk dəfədir ki, tətbiq olunur. Vitse-prezidentlik Azərbaycan Respublikası Prezidentinin hakim komandasının yeni strukturu kimi dövlət idarəçiliyinin daha da təkmilləşməsinə xidmət edəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası- Bakı, 2016.
2. Əliyev Ş. Prezidentlik İnstitutu. Bakı, 1994.
3. Bayramzadə E. Amerika prezidentləri. Bakı, 2012.
4. Əsgərov Z. Konstitusiya hüququ. Bakı, 2016.
5. Süleymanov C. Konstitusiya hüququ (dərs vəsaiti). Bakı, 2015.
6. Əsgərov Z. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və hüququn əsasları (dərslük) Bakı, 2005.
7. "Vitse-prezidentlik institutunun Azərbaycan Respublikasında gələcək demokratik islahatlara təsiri" (Təhlil). Bakı, 2018.
8. <http://strateq.az/arashdirma/97240/vitse-prezidentlik-institutun-esaslari.html>.
9. <http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2016/sentyabr/505837.pdf>.

Махир Халыгов
Заур Багиров

Конституционно- правовой статус института Вице-президентства в Азербайджанской Республике

Резюме

В данной статье освещены вопросы становления института Вице-президентства в Азербайджанской Республике. А также в статье рассмотрена зарубежная практика данного института в демократических странах. Авторы осуществляют анализ конституционно-правовых норм регулирующих правовой статус института Вице-президентства в Азербайджанской Республике, а также место и роль данного института в системе государственной власти.

Mahir Khaligov
Zaur Baghirov

Constitutional and legal status of the institution of the Vice-Presidency in the Azerbaijan Republic

Summary

This article considers the formation of the Institute of Vice-Presidency in the Azerbaijan Republic. And also this article discusses the foreign practice of this institution in democratic countries. The authors analyze the constitutional and legal norms regulates the legal status of the Vice-Presidency in the Azerbaijan Republic, and the place and role of this institution in the system of the state power.

ŞAHİN BAĞIROV

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SİYASİ ELİTANIN POSTULATLARI VƏ SOSIAL-SİYASİ İNKİŞAF

Açar sözlər: elita, cəmiyyət, siyasi proses, elitizm, siyasi partiya, hakimiyyət, demokratiya;

Ключевые слова: элита, общество, политический процесс, власть, политических партий, элитизм, демократия;

Keywords: elite, political processes, society, political party, power, elitism, democracy;

GİRİŞ

Qloballaşan müasir dünyada elitanın sosial-siyasi inkişaf prosesinə təsirinin tədqiq olunması xüsusilə aktualdır. Bu problemdəki ziddiyyətlər siyasi elitaların əvvəlcədən resurslara, strateji baxımdan mühüm qərarların qəbul olunmasında azadlığa malik olan və cəmiyyətə məqsədyönlü idarəetmə təsirini göstərməyi bacaran sosial subyektlər kimi fəaliyyəti ilə müəyyən edilir. Qeyd edək ki, siyasi elitaların tərkibinin və konfigurasiyasının dəyişdirilməsi, elitar qruplar arasında münasibətlərin xarakteri, siyasi rəqabətin dərəcəsi, siyasi elitalar dövrünün xarakteri, onların formalaşması və rekrutasiyası üsulları elitadaxili transformasiyanın öyrənilməsinin əsas aspektləridir. Əslində, qloballaşma şəraitində elita qruplarının tədqiqində onların qenezisinə və morfologiyasına marağın artması təsadüfi deyil. Çünki cəmiyyətdə onların rolu məhz cəmiyyətin sosial-iqtisadi strukturunda aparılan islahatlar zamanı artır. Siyasi elitaların da tədqiqinin aktuallığı həm də müasir Azərbaycanın siyasi həyatında onların fəaliyyətinin getdikcə artan rolu, eləcə də onların əlində yerli və regional səviyələrdə ölkənin hakimiyyət və idarəetmə resurslarının davamlı şəkildə cəmləşməsi ilə bağlıdır.

I. Siyasi elita və sosial-siyasi inkişaf.

Antik dövrün görkəmli filosofu Aristotel „Siyaset“ əsərində üç əsas suala cavab verməklə vəzifə tutmağın mahiyyətini açmağın mümkünüyü-

nü göstərirdi. Birinci, kim vəzifəyə təyin edir, ikinci, kimlərdən vəzifəyə təyin olunur, üçüncü, hansı cür təyin olunur (1, s.331).

Qeyd edək ki, dövlət vəzifəsinə təyin olunma mərkəzləşdirilmiş monarx idarəçilik formasının tətbiq olunduğu bütün dövrlərdə əsas üsul olmuşdur. Müasir dövrdə isə Konstitusiya, qanunlar və normativ aktlara uyğun olaraq təyin olunma geniş tətbiq olunmaqla bir neçə formada aparılır. Birinci, birbaşa təyin olunma; ikincisi, təyin olunma haqqında qərar başqa orqanlarla razılaşdırılmaqla qəbul edilir; üçüncüsü, təyin olunma haqqında bir orqanın təqdimatı-digər orqan tərəfindən baxılmaqla qərar qəbul edilir; dördüncüsü, təyin olunma haqqında qərar təsdiq üçün başqa orqana təqdim edilir, beşinci, təyin olunma haqqında bir orqanın təqdimatı başqa orqan tərəfindən təsdiq olunur, üçüncü orqan isə təyin olunma haqqında qərar qəbul edir (2, s.234). Bu və ya digər faktorlar cəmiyyətin elitarlığının əsasını yaradır. Qeyd edək ki, siyasi elitanın özü daxilən differensialdır. Birbaşa dövlət hakimiyyətinə malik idarəçilik - bu hakimiyyət elitasıdır. Bütün ölkə üçün vacib qərarlar verən müxalifət (kontrolita), orta, yəni ictimai fikrin barometri rolunu oynayanlar (əhalinin 5%-ni təşkil edir), inzibati - bu məmurlar, idarəçilər, bürokratiyaya daxil olanlardır, eləcə də partiyalarda müxtəlif siyasi elita, siniflər və b. Siyasi elitanın məhdudlaşdırılması, onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqəni və təsiri inkar etmir.

O cümlədən, siyasi elitaların qapalılıq dərəcəsi, onların formalaşma və fəaliyyət göstərmə prinsipləri cəmiyyətdə baş verən prosesləri izah etməyə kömək edəcək. Bu da bilavasitə, sosial - siyasi inkişaf prosesinə siyasi elitanın təsirinin öyrənilməsinə mühüm amil kimi ortaya qoyur. Qeyd olunmalıdır ki, hazırda Azərbaycanın sosiomədəni məkanında regional səviyyədə mövcud olan

yüksək statuslu qrupların tədqiqləndirilməsi siyasi rejimlərin, hakimiyyət institutlarının və siyasi elitaların dəyişməsində, siyasi sistemlərin və vətəndaş cəmiyyətinin qarşılıqlı təsir proseslərinin mürəkkəbləşməsində biruzə verilən radikal transformasiya ilə bağlı problemlərin həlli üçün zəruri şərtidir. Çünki köhnə sosial gerçəkliyin dağıldığı və yenisi, daha müasiri yaradıldığı dövrdə qabaqcıl mövqelər elitaya məxsusdur. Bununla əlaqədar onun modernləşmə, ölkənin bütün iqtisadi, sosial, elmi-texniki, siyasi və dövlət strukturunun frontal reformasiya dövründə yeri və rolunun müəyyən edilməsi də zəruri şərtlərdən hesab olunur. Qeyd edək ki, elita üzvləri yüksək sosial status sayəsində, baş verən siyasi proseslərə təsir etməyə, cəmiyyətin inkişafının xarakterini və trayektoriyasını müəyyən etməyə, müxtəlif sosial strukturların maraqları arasında müvazinət saxlamaqla ictimai proseslərə sabitləşdirici təsir göstərməyi bacarırlar.

II. Elita və inkişaf

Qloballaşma şəraitində Azərbaycan Respublikasının regionlarının idarə edilməsində siyasi baxımdan müəyyən çətinliklər ondan ibarətdir ki, yeni, müasirləşən milli elita hələ formalaşmayıb. Onun funksiyalarını siyasi idarəetməni həyata keçirən liderlər yerinə yetirir və məhz onların fəaliyyətindən mərkəzlə regionlar arasındakı siyasi münasibətlərin necə qurulacağı, elitaların regiondaxili qarşılıqlı əlaqələrinin necə olacağı asılıdır.

Qeyd edək ki, qloballaşma prosesinin özündə də bilavasitə, cəmiyyətin elita qruplarının fəaliyyəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki elitanın səmərəliliyi cəmiyyətin inkişafının və onun dəyişmə perspektivlərinin göstəricisidir. Odur ki, qloballaşma dövründə siyasi prosesin bir subyekt kimi „siyasi elita” anlayışını aşağıdakı kimi dəqiqləşdirək:

- Siyasi elitanın strukturlaşma meyarlarını açıqlamaq;
- Azərbaycan cəmiyyətinin demokratikləşməsi şəraitində siyasi elitanın sosial nümayəndəlik xüsusiyyətlərini meydana çıxarmaq;
- Qloballaşma şəraitində ölkənin siyasi elitesinin rekrutlaşdırma mexanizmlərini müəyyən etmək;
- Siyasi elitanın fəaliyyətində spesifik xüsusiyyətləri, qloballaşma şəraitində onun səmərəliliyi-

nin səviyyəsini müəyyən etmək.

Siyasi elitanın siyasi prosesin subyekt kimi anlayışını dəqiqləşdirsək, müəyyən edilər ki, o, cəmiyyəti idarə edən və ən açıq-aşkar ifadə olunan siyasi-idarəetmə keyfiyyətləri daşıyanları xarakterizə edir. Belə ki, elitaların səmərəlilik səviyyəsinin təhlil olunması üçün elitist yanaşmanı realizə etməyə imkan verən əsas yanaşmaları da bu yanaşmada müəyyənləşdirmək olar. Həmçinin, siyasi elitanın strukturlaşdırma meyarları da bütövlükdə, siyasi gerçəklikdə siyasi elitanın tipləri və formalarının yaranmasına gətirib çıxarır (3,s.73).

Həmçinin, qeyd etməliyə ki, sosial nümayəndəliyin xüsusiyyətləri siyasi elitanın demokratik tipinin mühüm şərti kimi çıxış edir və siyasi elitanın bu tipi hakim elitanın mövqeləşməsinin göstəricisidir.

Digər sferalara da nəzər yetirmək olar. Məsələn, ixtisas təhsil sisteminin əsas elita rekrutlaşdırma kanallarından biri kimi yaradılmasının, Azərbaycanda siyasi islahatın əsas şərtlərindən biri olan yenilənmiş elitanın formalaşdırılmasının zəruri şərti olduğu müəyyən edilər.

Lakin belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Azərbaycanın siyasi elitesinin formalaşma prosesi hələ ki tam başa çatmayıb. O, lazımi nisbi mütəşəkkillik, bütövlük və birlik keyfiyyətlərinə malik deyil, bu da onun fəaliyyətinin bəzən səmərəsiz olmasına gətirib çıxarır.

Qeyd edək ki, sosial və psixoloji seçmə nəticəsində hər bir iri sosial və peşə qrupunda insanların onların sosial və peşə baxımdan yerinə yetirdikləri rolun keyfiyyətinə və səviyyəsinə görə differensiasiya olunur.

Elita yönəlişliklərin, davranış stereotipləri və normalarının yaxınlığı əsasında birləşmiş, şərik çıxdığı dəyərlərin (bəzən nisbi) ümumiliyinə malik olan sosial birlikdir. Bununla belə real və bəyanolunan davranış standartları xeyli fərqlənə bilər. Elitanın daxili birliyinin dərəcəsi onun sosial, etnik eyniliyindən, əsas elita rekrutlaşdırma modellərindən, üstünlük təşkil edən siyasi liderlik üslubundan asılıdır.

Siyasi elita daxilən möhkəm, cəmiyyətin kiçik bir hissəsini təşkil edən, mühüm strateji qərarları hazırlayan və qəbul edən və ya onların qəbul olu-

nub-olunmamasına təsir edən subyekt kimi çıxış edən və bunun üçün lazımı resurs potensialına malik olan sosial kateqoriya kimi tərif olunub. Hakimiyyət resursları və dəyərlər sistemləri siyasi elitanın seçilməsi üçün əsas parametrlərdir və onlar, öz növbəsində, konkret tarixi, institusional- mədəniyyət xüsusiyyətlərindən asılıdır (4,s.74).

Amerikalı politoloq R.Mills XX əsrin ortalarının ABŞ elitasını təhlil edərkən ona statuslar və strateji rollar qrupu kimi tərif vermişdir. O, bu qrupa „rəhbər vəzifə” tutanları daxil etmişdir. Onun fikrincə, elitani dövlət rəhbərliyi, korporasiyalar və ordu təşkil edir (5,s.321).

Fransalı politoloq P.J.Şvarsenberq müasir elitani qapalı kasta kimi tərif etmişdir.

XX əsrin ortalarında Yuqoslaviyalı sosioloq və siyasi xadim M.Cillas sovet tipli elitaların təbiətini meydana çıxarmağa cəhd göstərmişdir. Onun fikrincə, sosialist inqilabından sonra hakimiyyətə keçmiş inqilabçılardan və dövlət bürokratiyasından ibarət yeni siyasi sinif gəlib. Sinfin əsasını Kommunist partiyası təşkil edir. Yeni siyasi sinfin mahiyyəti Qərbi ölkələrində olduğu kimi iqtisadi deyil, siyasidir. Qərbi ölkələrində elita istehsal vasitəsi kimi çıxış edən mülkiyyətə sahib olduğu üçün hakimiyyətə malikdir. Öz növbəsində, bu sinif siyasi hakimiyyət üzərində inhisara malik olaraq milli mülkiyyəti özünə tabe edir. Lakin, bəzi müasir rus politoloqları elitani siyasi inkişafın hərəkətverici qüvvəsi kimi nəzərdən keçirirlər.

Klassik elita nəzəriyyəçiləri Moska, Pareto və Mihels öz əsərlərində aydın şəkildə siyasi elitani təsvir etmişlər. Onlar siyasi elitanın ümumi xüsusiyyətlərini, parametrlərini araşdırıb müasir elitar nəzəriyyələri arayıb qiymətləndirməyə imkan yaratmışlar (bu parametrlər aşağıda istifadə ediləcək).

Bunlara aiddir:

- 1) elita nümayəndələrinə məxsus əlahiddə xüsusiyyətlər;
- 2) elitar qatın içində cərəyan edən münasibətlərin mütəşəkkilliyi və həmrəyliyən dərəcəsi;
- 3) elitanın- elita olmayanlar, kütlə ilə münasibətləri;
- 4) rekruivtlaşmış (cəlb edilmiş) elita, yəni necə və kimlərdən yaranmış

5) elitanın cəmiyyətdə rolu (konstruktiv-əməli və yaxud dekonstruktiv-qeyri-əməli), onun funksiyaları və cəmiyyətə təsiri (5,s.39-41)

II dünya müharibəsindən əvvəl elita nəzəriyyələri İtaliya, Almaniya və Fransada, müharibədən sonra isə ABŞ-da çox yayılmışdır. Bu nəzəriyyələrin əsas variantları bunlardır; „dəyərlər” (Ortega i Qasset), „Makiavelliçi” (Bernhem), struktur-funksional nəzəriyyə (Keller). Elita nəzəriyyələrinin ümumi cəhətləri aşağıdakılardır: tarixi tərəqqinin inkarı (tarix elitanın müəyyən tiplərinin hökmüranlığı ilə səciyyələnən sosial tsikllərin məcmusu kimi götürülür); xalqın suverenliyi ideyasının romantiklərin utopik əfsanəsi kimi tənqid edilməsi, bərabərsizliyin ictimai həyatın təbii əsası sayılması; elitanın devrilməsinə yönəldilən sosial inqilablar həmin inqilabda iştirak edən kütlələrin gözlədiklərinə əks olan nəticələrə - bir elita ilə başqa, daha amansız elita ilə əvələnməsinə doğru aparır, müstəbid və totalitar rejimlərə yol açır. Elitarçılığın müddəası siyasi münasibətləri mütəlaşdırmaqdır. Siyasi hakimiyyətə elə sosial münasibətlərin əsası kimi baxılır ki, burada hökmüranlıq və təbəçilik münasibətlərini daha da mümkün edir. Elitarçılığın sosial kökləri antaqonist cəmiyyətin istismarçı azlığa və istismar olunan çoxluğa parçalanmasındadır. Elitarçılar tarixi inkişafın cəmiyyətdə məhsuldar qüvvələrin kifayət qədər inkişaf etməməsi ilə bağlı müəyyən mərhələsinə ümumi qanun, „insan təbiətinin” və mürəkkəb istehsalın texnoloji tələbləri kimi baxılır.

Əslində, elitologiyanın predmeti elitanın, onun tərkibinin, fəaliyyət göstərmə qanunlarının, hakimiyyətə gəlməsinin, sosial prosesdə rolunun, onun deqradasiya səbəblərinin və tarixi meydanından gəlməsinin tədqiq edilməsidir.

NƏTİCƏ

Cəmiyyətdə siyasi elitaların mövcudluğu bir sıra obyektiv meyillərin təsiri ilə şərtləşdirilir. Cəmiyyət bütün mürəkkəb təşkil olunmuş sistemlər kimi peşəkar idarəedicilərin təsiriə ehtiyac duyur, bu da əməyin idarəedənlərə və idarəolunlara bölgüsünü zəruri edir. Cəmiyyətə sosial biliklərə, sərəş-təyə və təcrübəyə malik olan, idarəetmə funksiyalarını yerinə yetirə bilən insanlar lazımdır. Bundan başqa, cəmiyyətdə siyasi bərabərsizlik müxtəlif sosial qrup və əlillərə siyasətlə məğul olmaq

üçün müxtəlif imkanlar yaradan psixi, sosial və digər şəraitlərin qeyri-bərabər olmasının nəticəsidir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, idarəetmə əməyi cəmiyyətdə yüksək qiymətləndirilir və stimullaşdırılır, hakimiyyətə yaxınlıq isə fərdi tələbatların realizə olunması üçün geniş imkanlar ya-

radır. Bu hal bir çox insanı hakimiyyət strukturlarına can atmağa vadar edir. Nəhayət, siyasi elitanın mövcudluğu geniş əhali təbəqələrinin passivliyi ilə şərtləşdirilir, çünki sonuncular öz gündəlik problemlərini həll etməklə məşğul olaraq siyasətdən uzaq olmağı üstün tutur.

Ədəbiyyat:

1. Rzayev Ə.H. Dövlət qulluğunun hüquqi əsasları. Bakı, Elm, 2011, 479 s.
2. Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. «Azərbaycan» qəzeti, 15 avqust 2001-ci il, № 184 (2897), 4 səhifə.
3. Плосконосова В.П. Правящая элита и общество: концептуальные основы анализа / Сиб. гос. автомоб.-дор. акад. (СИБАДИ). Омск, 2001.- 118 с.
4. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс // Вопросы философии. 1989. - № 3.- С. 117-154; Продолж.: №4.-С.114-155.
5. Миллс Ч.Р. Властвующая элита. М.: Издательство иностранной литературы, 1959. -543 с.
6. Соловьев А.И. Специфика поведения российских элит в переходный период // Политические исследования. 1999. №3. С.39-41.
7. Тарусина И.Г. Элитисты и плюралисты в современной политической теории // Полис. 1997. - № 4. - С. 148-153.

Шахин Багиров

Постулаты политической элиты и общественно-политического развития

Резюме

Элиты теории власти и, в целом, в связи с чем ее политической элиты или элиты в отличие от разработки понятие не имеет понятия о политике классификации, его носители политологии. То, что в социально-политической теории социального расслоения среди занимает ведущее место elitist подход Запада. В статье современного элитические подхода других современных концепций, содержащий элиты типология и классификация, необходимых для виды характеризуются было. В статье также нашли свое отражение классические и современные подходы к проблеме элиты. Проанализирована происхождение и социально-политическая сущность элитизма. Кроме того, дано описание последовательность элитных теорий.

Shahin Bagirov

Postulates of the political elite and socio-political development

Summary

The whole theory of the power elite and its media policy on the development of the concept does not mean unlike the political elite, elite or, as in his classification referred to in political science. Social stratification theory is that the West is elitist approach in a leading role in a social-political sciences. In the article, elitist approach, combining elite classification type and other modern concept, types required for describing the modern. Also, the problems of classical and modern approaches, including elitism creation and sociopolitical analysis was given about the origin of the elite. Also, the elite theory of interpretation of the order was given.

UOT 343.1

MİDHƏD QƏFƏROV Bakı Dövlət Universitetinin “Cinayət prosesi” kafedrasının professoru,
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor**HİKMƏT EYVAZOV**DİN-in Polis Akademiyasının Elmi-tədqiqat və
redaksiya-nəşriyyat şöbəsinin rəisi,
polis polkovniki, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

HÜQUQ-MÜHAFİZƏ ORQANLARININ ANLAYIŞI VƏ ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI YENİ KONTEKSTDƏ

Açar sözlər: hüquq-mühafizə orqanı, hüquq-mühafizə fəaliyyəti, məhkəmə, prokurorluq, milli təhlükəsizlik, təhqiqat, istintaq

Ключевые слова: правоохранительные органы, правоохранительная деятельность, суд, прокуратура, национальная безопасность, дознание, следствие

Key words: law enforcement, law enforcement activities, court, prosecutor's office, national security, investigation, inquest.

Hər bir dövlətin mahiyyəti, onun siyasi-hüquqi təbiəti dövlət orqanları tərəfindən gerçəkləşdirilən müvafiq funksiyalarda təzahür edir, həmin funksiyalar isə hakimiyyətin müxtəlif budaqlarına məxsusdur. Bu da öz növbəsində hakimiyyətlərin bölgüsü prinsipinə əsaslanan hüquqi formalarda baş verir. Bütün bunlar tam dərəcədə hüquq-mühafizə funksiyasının gerçəkləşdirilməsinə də aid olunur.

Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanları tərəfindən hüquq-mühafizə funksiyası realizə edilərkən birinci olaraq insanın, vətəndaşın hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi, ölkədə lazımi ictimai qaydanın təmin olunması, zərurət olduqda vətəndaşlara ixtisaslaşdırılmış hüquqi yardımın göstərilməsi, ədalət mühakiməsinə müraciətin təmini və hüquq pozuntularının törədilməsi nəticəsində vurulmuş maddi və mənəvi zərərin ödənilməsi (kompensasiya edilməsi) problemləri irəli sürülür. Bu isə özünün konstitusiyası təsbitini

tapmış ən vacib və zəruri məqsədlərdən biridir.

Qeyd etdiyimiz kimi, hüquq-mühafizə fəaliyyəti funksiyalarının yerinə yetirilməsi ilə konkret orqanlar məşğul olurlar, məhz bu orqanlar da hüquq-mühafizə orqanları adlanırlar. Cinayətlərin və digər hüquqpozmaların qarşısının alınması və açılması funksiyası hüquq-mühafizə fəaliyyətinin məzmununda xüsusi yer tutur. Lakin elə bir hüquq-mühafizə orqanı yoxdur ki, yalnız bu məqsəd üçün yaradılmış olsun. Bu funksiyayı heç bir istisna olmadan bütün hüquq-mühafizə orqanları yerinə yetirməlidirlər. Məsələn ondadır ki, istənilən digər hüquq-mühafizə fəaliyyətinin yerinə yetirilməsi son nəticədə cinayətlərin və digər xətalərin qarşısının alınmasına xidmət edir. Eyni zamanda bu, heç də həmin hüquq-mühafizə orqanlarının öz əsas funksiyalarının yerinə yetirilməsinə mane olmur. Əksinə, bu funksiyaların yerinə yetirilməsi hüquq-mühafizə orqanlarının məqsədyönlü fəaliyyət göstərmələrini nəzərdə tutur. Təsadüfi deyil ki, bu vəzifə ilk növbədə, əməliyyat-axtarış və istintaq fəaliyyəti ilə bağlı, məhkəmələr haqqında, cinayət-prosessual qanunvericilikdə birbaşa olaraq nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, bu orqanlar cinayətin törədilməsinə kömək edən səbəb və şəraiti aşkar etməli və onların aradan qaldırılması üçün tədbirlər görməlidirlər.

Hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətinin məzmununda cinayətkarlığa qarşı mübarizə fəaliyyətinin öz həcminə görə daha çox yer tutması

na baxmayaraq, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi məhkəmələr tərəfindən konkret cinayət, inzibati, kommersiya, mülki və digər işlərə baxılıb həll edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hüquq-mühafizə orqanları qanunla nəzərdə tutulan xüsusi metod və vasitələrin köməyi ilə qüvvədə olan hüquq normalarının tələblərinin sosial münasibətlərin bütün subyektləri tərəfindən yerinə yetirilməsini təmin edirlər. Onlar hər şeydən əvvəl qanunla nəzərdə tutulmuş qanunçuluğun və hüquq qaydasının təmin edilməsi məqsədilə dövlət məcburiyyət tədbirlərini tətbiq etmək hüququna malikdirlər. Onlar dövlət məcburiyyət tədbirləri ilə yanaşı, hüquq pozuntularının qarşısını almağa yönələn hakimiyət təsirli digər tədbirləri də tətbiq etməyə haqlıdırlar.

Hüquq ədəbiyyatında qeyd olunur ki, hüquq-mühafizə orqanlarına belə fəaliyyəti həyata keçirmək üçün dövlət tərəfindən səlahiyyət verilmişdir. Onların bu fəaliyyəti ilə bağlı səlahiyyət dairəsi müvafiq qanunlarda nəzərdə tutulmuşdur ki, bunun da əsasında qanunla (eyni zamanda prosesual qaydalara ciddi riayət etməklə) müəyyən edilmiş dövlət təsir tədbirlərini tətbiq edirlər. Hüquq-mühafizə orqanlarının hüquq-müdafiə fəaliyyəti ilə məşğul olan digər orqan və təşkilatlardan mühüm fərq də elə bundan ibarətdir.

Hüquq-mühafizə orqanlarının əsas funksiyaları aşağıdakılardır:

- vətəndaşların hüquqlarını, azadlıqlarını və qanuni mənafələrini müdafiə etmək;
- cinayətlərin və digər hüquq pozuntularının qarşısını almaq üzrə profilaktiki fəaliyyəti həyata keçirməklə ictimai qaydanı qorumaq və ictimai təhlükəsizliyi təmin etmək;
- milli təhlükəsizliyi təmin etmək, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyətini və terrorçuluğa qarşı mübarizəni həyata keçirmək;
- cinayət və digər hüquqpozuntu faktlarını aşkar etmək, əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirmək, qanunla müəyyən edilmiş qaydada ibtidai araşdırmanı aparmaq;
- cinayət və digər hüquq pozuntusu törətmiş şəxslərə qanunla müəyyən edilmiş qaydada dövlət məcburiyyət tədbirlərini (cəza, inzibati tənbeh və s.) tətbiq etmək;

- qəbul olunmuş müvafiq qərarların icrasını təmin etmək;
- ixtisaslaşdırılmış hüquqi yardımı təmin etmək;
- notariat fəaliyyətini həyata keçirmək (Azərbaycan Respublikasında rəsmi və doğru sənədlərin tərtibi üçün hüquqları, hüquqi əhəmiyyətli faktları təsdiq etmək və digər notariat hərəkətlərini aparmaq).

Qeyd edilən funksiyalar müvafiq orqanların fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericiliklə onlara verilmişdir, həmin səlahiyyətlər həyata keçirən orqanlar da hüquq-mühafizə orqanları adlandırılır. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, qanunvericilikdə hüquq-mühafizə orqanlarına anlayış verilməsə də, bir neçə qanun və digər normativ-hüquqi aktlarda məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanları ilə bağlı müddəalar göstərilmişdir. Məsələn, "Dövlət qulluğu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun icra, qanunvericilik və məhkəmə hakimiyətləri orqanlarının aparatlarında dövlət qulluğu keçən qulluqçulara şamil edildiyi bildirilir. Qanunun 2.3-cü maddəsində qeyd olunur ki, prokurorluq, ədliyyə, müdafiə, fəvqəladə hallar, dövlət təhlükəsizliyi xidməti, xarici kəşfiyyat xidməti (XKX), sərhəd xidməti, səfərbərlik və hərbi xidmətə çağırış üzrə dövlət xidməti, Azərbaycan Respublikasının Təhlükəsizlik Xidməti, miqrasiya xidməti, daxili işlər, gömrük, vergi orqanlarında dövlət qulluğunda çalışan şəxslərin dövlət qulluğu keçməsi bu Qanunun Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlət qulluğuna qəbul edilmək hüququna, dövlət qulluğuna qəbulun müsabiqə və şəffaflıq əsasında həyata keçirilməsinə, dövlət qulluqçularının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinə və dövlət qulluğunun digər prinsiplərinə aid müddəaları, həmçinin bu Qanunun 15-1-ci maddəsi nəzərə alınmaqla, Azərbaycan Respublikasının başqa qanunları ilə tənzimlənir və bu orqanlarda qulluq dövlət qulluğunun xüsusi növüdür (2). Dövlət qulluğu haqqında qanundan irəli gələrək qeyd edilən hüquq-mühafizə orqanlarında qulluq müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə təsdiq edilmiş daxili işlər, prokurorluq, ədliyyə, gömrük, miqrasiya, fəvqəladə hallar, vergi orqanlarında xidmət keçmə və

ya qulluq keçmə haqqında əsasnamələrlə tənzimlənir.

Cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, qanunçuluğun və hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsi tədbirləri haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 avqust 1994-cü il tarixli Fərmanına əsasən Respublikada cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, qanunçuluğun və hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsi məhkəmə, prokurorluq, istintaq və təhqiqat orqanlarına, ümumilikdə hüquq-mühafizə orqanlarına (ədliliyə, daxili işlər, dövlət təhlükəsizlik orqanları və s.) həvalə edilmişdir (3).

“Məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanları işçilərinin dövlət müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 4-cü maddəsinin birinci hissəsinin 6-cı bəndində, 12-ci maddəsinin birinci hissəsinin 1-ci bəndində, ikinci hissəsinin 2-ci bəndində və üçüncü hissəsində “müvafiq icra hakimiyyəti orqanları” (hüquq-mühafizə orqanlarının dairəsi) dedikdə, müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının DİN, Fövqəladə Hallar Nazirliyi, Dövlət Təhlükəsizliyi Xidməti, XKX, DSX, Dövlət Miqrasiya Xidməti, Dövlət Gömrük Komitəsi və Ədliyyə Nazirliyi (Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi) nəzərdə tutulur (4).

Digər bir qanunda - “Məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanları işçilərinin dövlət icbari şəxsi sığortası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 2-ci maddəsində (Sığorta olunanlar) qeyd edilir ki, bu Qanunun məqsədləri üçün məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanları işçilərinə (sığorta olunanlara) bütün məhkəmə hakimləri, prokurorlar, müstəntiqlər, ədliyyə, miqrasiya orqanlarında qulluq keçən şəxslər, təhqiqat apararı şəxslər, əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən şəxslər, fəvqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılmasını, ictimai qaydanın mühafizəsini və milli təhlükəsizliyi təmin edən, gömrük işini həyata keçirən müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının əməkdaşları aid edilir (5).

“Təhqiqat, ibtidai istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının qanunsuz hərəkətləri nəticəsində fiziki şəxslərə vurulmuş ziyanın ödənil-

məsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun məqsədi ilə bağlı müddəada qeyd edilir ki, bu Qanun təhqiqat, ibtidai istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının və ya onların vəzifəli şəxslərinin qanunsuz hərəkətləri (səhvi və ya sui-istifadəsi) nəticəsində fiziki şəxslərə vurulmuş ziyanın dövlət tərəfindən ödənilməsi hüququnun təmin edilməsinə yönəldilmişdir (6).

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 301-ci maddəsi “Məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanları işçiləri barəsində tətbiq edilən təhlükəsizlik tədbirləri haqqında məlumatları yayma” adlanır. Bu maddənin dispozisiyasında hakimlər - məhkəmə işçiləri; icra məmurları, prokurorlar, müstəntiqlər, təhqiqatçılar, əməliyyat-axtarış fəaliyyətini, gömrük işini həyata keçirən, ictimai qaydanın mühafizəsini və milli təhlükəsizliyi təmin edən, habelə istintaq orqanları və ya prokurorlar isə hüquq-mühafizə orqanları kimi qeyd olunur (7).

AR CM-in 315-ci maddəsi “Hakimiyyət nümayəndəsinə qarşı müqavimət göstərmə və ya zor tətbiq etmə” adlanır. Burada qeyd edilən hakimiyyət nümayəndələri dedikdə, qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirən şəxslər, həmçinin qanunla müəyyən edilmiş qaydada onların tabeçiliyində olan və ya olmayan şəxslər barəsində sərəncam vermək səlahiyyətlərinə və ya hüquqi, habelə fiziki şəxslər üçün icrası məcburi olan qərarlar qəbul etmək hüququna malik olan şəxslər başa düşülür. Belə funksiyaları daha çox məhkəmələrin hakimləri, qanunların icrasına nəzarəti həyata keçirən, ictimai qaydanı qoruyan, cinayətkarlıqla mübarizəni həyata keçirən, yanğın, epidemiyaya əleyhinə və digər təhlükəsizliyi təmin edən orqanların (polis, təhlükəsizlik xidməti, gömrük xidməti və s.) işçiləri və digərləri həyata keçirirlər.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 286-cı maddəsi “Ədalət mühakiməsinin, ibtidai istintaqın həyata keçirilməsinə mane olma” adlanır ki, burada prokurorun, müstəntiqin və ya təhqiqatçının fəaliyyətinə hər hansı formada müdaxilə etməyə görə məsuliyyətdən söhbət gedir.

Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 370-2-ci maddəsində telekommuni-

kasiya operatoru və provayderi tərəfindən müvafiq icra hakimiyyəti orqanının, habelə məhkəmələrin və ya hüquq-mühafizə orqanlarının sərəqlərinə "Telekommunikasiya haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilmiş müddətlərdə cavab verilməməsinə və tələb olunan məlumatların təqdim edilməməsinə görə məsuliyyət göstərilir. Bu məcəllədə də məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanları ayrı qeyd olunub. AR İXM-in 555-ci maddəsi "Polis işçisinin və ya hərbi qulluqçunun qanuni tələbinə qəsdən tabe olma" adlanır, eyni zamanda digər maddələrdə də hüquq-mühafizə orqanlarının qanuni fəaliyyətinə mane olmağa görə də məsuliyyət göstərilir (8).

Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin 7.0.5-ci maddəsində cinayət prosesini həyata keçirən orqanlara icraatında cinayət işi və ya cinayət təqibi ilə bağlı digər materiallar olan təhqiqat, istintaq, prokurorluq orqanları və məhkəmələr aid edildiyi qeyd edilir.

AR CPM-in 214.2-ci maddəsində cinayət işləri üzrə təhqiqatı aparan orqanların dairəsinə daxili işlər, dövlət təhlükəsizliyi, sərhəd xidməti, fəvqəladə hallar, vergi və gömrük orqanlarının (təhqiqat orqanlarının) təhqiqatçıları aid edilir.

AR CPM-in 215.2-ci maddəsində isə cinayət işləri üzrə ibtidai istintaqın prokurorluq və Azərbaycan Respublikasının DİN, ƏN, Dövlət Vergi Xidməti, FHN, DGK, DTX və DSX tərəfindən aparıldığı qeyd edilir (9).

Əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsində əməliyyat-axtarış subyektlərinin səlahiyyət bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanına əsasən "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 10-cu maddəsinin birinci hissəsində nəzərdə tutulmuş əməliyyat-axtarış tədbirləri Azərbaycan Respublikasının DİN, ƏN (Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində Nax.MR ƏN), FHN, DTX, XKX, Dövlət Vergi Xidməti, DSX, DGK, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Təhlükəsizlik Xidməti, Azərbaycan Respublikasının Baş prokuroru yanında Korrupsiyaya qarşı Mübarizə Baş İdarəsi tərəfindən keçirildiyi qeyd olunur (10).

Milli təhlükəsizlik haqqında Qanunun 10.2-ci

maddəsində Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyini təmin edən qüvvələr və dövlət orqanlarına, eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının xüsusi xidmət orqanları, polis, prokurorluq, gömrük, vergi və digər hüquq-mühafizə orqanları aid edilir (11).

"Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyətinin subyektləri XKX (kəşfiyyat fəaliyyətinin subyekt-Xarici Kəşfiyyat Xidməti), DTX (əks-kəşfiyyat fəaliyyətinin subyekt), eyni zamanda dövlət mühafizəsi obyektlərinin və mühafizə olunan obyektlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Təhlükəsizlik Xidməti, dövlət sərhədinin mühafizəsi ilə əlaqədar isə DSX-dir (12).

Terrorçuluğa qarşı mübarizə haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun 5-ci maddəsinin ikinci bəndinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Dövlət Təhlükəsizliyi Xidməti, XKX, DSX, DİN, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Təhlükəsizlik Xidməti öz səlahiyyətləri daxilində terrorçuluğa qarşı mübarizədə (terror fəaliyyətinin aşkar edilməsi, qarşısının alınması, habelə terror nəticəsində dəyə biləcək zərərin minimuma endirilməsi ilə bağlı fəaliyyət) iştirak edirlər (13).

Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun 4-cü maddəsində qeyd edilir ki, korrupsiya ilə əlaqədar hüquqpozmaların törədilməsi inzibati və ya cinayət məsuliyyəti yaratdıqda, korrupsiyaya qarşı mübarizəni qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada hüquq-mühafizə orqanları həyata keçirirlər (14).

Eyni zamanda onu da qeyd edək ki, müvafiq qanunlarla təsdiq edilmiş bəzi mərkəzi icra hakimiyyəti orqanının fəaliyyətini tənzimləyən əsasnamə və ya nizamnamələrdə həmin orqanlarda qulluğun (xidmətin) dövlət qulluğunun xüsusi növü olduğunu, digərlərində isə birbaşa hüquq-mühafizə orqanı statusuna malik olduğu qeyd edilir. Məsələn, Dövlət Vergi Orqanlarında Xidmət haqqında Əsasnamədə, Miqrasiya orqanlarında qulluq keçmə haqqında Əsasnamədə, Azərbaycan Respublikasının daxili işlər orqanlarında xidmət keçmə haqqında Əsasnamədə, Prokurorluq orqan-

larında qulluq keçmə haqqında və Fövqəladə hallar orqanlarında xidmət keçmə haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunlarında həmin orqanlarda qulluq (xidmət) dövlət qulluğunun xüsusi növü kimi qeyd olunur.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Vergi Orqanlarında Xidmət haqqında, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi haqqında, Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi haqqında, Daxili İşlər Nazirliyinin Əsasnamələrində, Polis haqqında Qanunda həmin orqanların öz səlahiyyətləri çərçivəsində hüquq-mühafizə orqanlarının səlahiyyətlərini həyata keçirdiyi qeyd olunur.

Onu da qeyd etmək ki, Respublikamızda yuxarıda qeyd edilən orqanların fəaliyyəti ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyasının strukturunda müstəqil "Hüquq-mühafizə orqanları ilə iş şöbəsi" yaradılmış və həmin şöbənin müdiri, eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin köməkçi vəzifəsini daşıyır.

Hüquq ədəbiyyatında, eyni zamanda yuxarıda qeyd edildiyi kimi qanunvericilikdə hüquq-mühafizə orqanlarının dairəsi və ya sistemi ilə bağlı vahid fikir mövcud deyildir. Əksər müəlliflər hüquq-mühafizə orqanlarına məhkəmə, prokurorluq, daxili işlər, dövlət təhlükəsizliyi, vergi, gömrük və ədliyyə orqanlarını aid edirlər

İndi isə həm qanunvericilikdə, həm də hüquq ədəbiyyatlarında göstərilən orqanların səlahiyyət dairəsinə görə hüquq-mühafizə orqanı statusunun əldə edilməsini təhlil edək.

İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmələrin hüquq-mühafizə orqanlarının sırasına aid edilməsi bu orqanların dairəsini xeyli genişləndirmişdir. Bununla yanaşı, onu da nəzərə almaq lazımdır ki, məhkəmə hüquq-mühafizə orqanları sistemində xüsusi yer tutur. Belə ki, onun başlıca vəzifəsi ədalət mühakiməsini həyata keçirməkdir. Bununla əlaqədar olaraq məhkəmələrə məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirən müstəqil dövlət orqanı kimi baxmaq lazımdır. Məhkəmə məhz ədalət mühakiməsini yerinə yetirmək hüququna malik olan yeganə dövlət orqanı kimi, bütün digər hüquq-mühafizə orqanlarından fərqlənir. Eyni za-

manda hüquq-mühafizə fəaliyyətini həyata keçirən orqanlarda qanunların icrasına nəzarəti qanunvericiliklə müəyyən edilmiş səlahiyyətləri daxilində prokurorluq orqanları ilə yanaşı məhkəmələr həyata keçirir.

Məhkəmələr və hakimlər haqqında Qanuna əsasən Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin fəaliyyəti yalnız ədalət mühakiməsinin və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada məhkəmə nəzarətinin həyata keçirilməsinə yönəldilmişdir. Məhkəmələr ədalət mühakiməsini həyata keçirərkən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında təsbit edilmiş insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisə, idarə və təşkilatların, siyasi partiyaların, ictimai birliklərin, digər hüquqi şəxslərin hüquqlarını və qanuni mənafelərini hər cür qəsdlərdən və qanun pozuntularından müdafiə edir, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və bu Qanunda nəzərdə tutulmuş digər vəzifələri həyata keçirirlər (Əsas Qanunda 180-a yaxın məhkəmənin fəaliyyəti ilə bağlı adı çəkilir) (1).

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının məhkəmələrlə bağlı bəzi müddəalarını nəzərdən keçirək:

“Maddə 8. Azərbaycan dövlətinin başçısı

I. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinin təminatçısıdır.

Maddə 29. Mülkiyyət hüququ

III. Heç kəs məhkəmənin qərarı olmadan mülkiyyətindən məhrum edilə bilməz.

Maddə 33. Mənzil toxunulmazlığı hüququ

II. Qanunla müəyyən edilmiş hallar və ya məhkəmə qərarı istisna olmaqla, mənzildə yaşayanların iradəsi ziddinə heç kəs mənzilə daxil ola bilməz.

Maddə 60. Hüquq və azadlıqların inzibati və məhkəmə təminatı

I. Hər kəsin hüquq və azadlıqlarının inzibati qaydada və məhkəmədə müdafiəsinə təminat verilir.

IV. Hər kəs dövlət orqanlarının, siyasi partiyaların, hüquqi şəxslərin, bələdiyyələrin və vəzifəli şəxslərin hərəkətlərindən və hərəkətsizliyindən

inzibati qaydada və məhkəməyə şikayət edə bilər.

Maddə 63. Təqsirsizlik prezumpsiyası

I. Hər kəsin təqsirsizlik prezumpsiyası hüququ vardır. Cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən hər bir şəxs, onun təqsiri qanunla nəzərdə tutulan qaydada sübuta yetirilməyibse və bu barədə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü yoxdursa, təqsirsiz sayılır.

V. Məhkəmənin hökmü olmasa, kimsə cinayətdə təqsirli sayıla bilməz.

Maddə 71. İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təminatı

VII. İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının pozulması ilə əlaqədar mübahisələri məhkəmələr həll edir.

Maddə 125. Məhkəmə hakimiyyətinin həyata keçirilməsi

I. Azərbaycan Respublikasında məhkəmə hakimiyyətini ədalət mühakiməsi yolu ilə yalnız məhkəmələr həyata keçirirlər.

II. Məhkəmə hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsi, Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi, Azərbaycan Respublikasının apelyasiya məhkəmələri, Azərbaycan Respublikasının ümumi məhkəmələri və digər ixtisaslaşdırılmış məhkəmələri həyata keçirirlər.”

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 28-ci maddəsində isə konkret olaraq qeyd edilir ki, azadlıq hüququ yalnız qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada tutulma, həbsəalma və ya azadlıqdan məhrum etmə yolu ilə məhdudlaşdırıla bilər. Bu məhdudiyətlərdən həbsəalma və azadlıqdan məhrum etmə yalnız məhkəmələrin səlahiyyətinə aiddir.

Məhkəmələr baxılmış işlər üzrə Azərbaycan Respublikası adından qətnamələr, hökmlər, qərar-dadlar və qərarlar çıxarırlar. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada qanuni qüvvəyə minmiş bu qərarlar Azərbaycan Respublikası ərazisində bütün fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən mütləq, vaxtında və dəqiq icra olunmalıdır. Qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarlarının icra edilməməsi Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş məsuliyyətə səbəb olur.

Digər qanunvericilik aktlarında, eləcə də hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətini tənzimləyən normativ aktlarda da məhkəmənin hüquq-mühafizə fəaliyyəti ilə bağlı normalar vardır.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin 7.0.9-cu maddəsinə əsasən məhkəmə - Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq ədalət mühakiməsini həyata keçirmək məqsədi ilə yaradılan, CPM-lə müəyyən edilmiş qaydada birinci, apelyasiya və kassasiya instansiyası qismində cinayət işlərinə və ya cinayət təqibi ilə bağlı digər materiallara baxan məhkəmədir.

CPM-in 442-ci maddəsinə əsasən qeyd edilir ki, məhkəmə nəzarəti istintaq hərəkətlərinin məcburi aparıldığı, prosesual məcburiyyət tədbirinin tətbiq edildiyi, əməliyyat-axtarış tədbirinin həyata keçirildiyi və ya ibtidai araşdırmanın aparıldığı yer üzrə səlahiyyəti daxilində müvafiq birinci instansiya məhkəməsi tərəfindən həyata keçirilir.

Məhkəmə nəzarətinin həyata keçirilməsi qaydasında məhkəmə aşağıdakılara baxır:

1. hər kəsin azadlıq, mənzil toxunulmazlığı, şəxsi toxunulmazlıq, mülkiyyət hüququnu, şəxsi sirlərinin (o cümlədən ailə həyatının, yazışmaların, telefon danışqlarının, poçt, teleqraf və başqa məlumatların) saxlanılması hüququnu məhdudlaşdıran, habelə dövlət, peşə və ya kommersiya sirlərini özündə əks etdirən məlumatları ilə bağlı istintaq hərəkətlərinin məcburi aparılmasına, prosesual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiq edilməsinə və ya əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsinə dair məsələlərlə bağlı vəsatət və təqdimatlar;

2. cinayət prosesini həyata keçirən orqanın prosesual hərəkətlərinə və ya qərarlarına dair şikayətlərə.

Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında Qanunun 4-cü maddəsinin IV bəndində əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektinin hərəkəti nəticəsində hüquq və azadlıqları pozulmuş hər bir şəxs həmin əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin subyektinin tabe olduğu yuxarı orqanının rəhbərinə, prokurora və ya məhkəməyə şikayət etmək hüququna malik olduğu, 10-cu maddənin I hissəsinin 3-5, 8, 9 (texniki vasitələrdən istifadə etməklə və ya səsyzan, video, foto, kino və digər çəkiliş cihazlarının qu-

raşdırılması yolu ilə yaşayış yerinə münasibətdə) və 10-cu bəndlərində nəzərdə tutulmuş əməliyyat-axtarış tədbirlərinin məhkəmənin (hakimin) qərarı əsasında həyata keçirildiyi qeyd edilir. Eyni zamanda həmin Qanunun 19-1-ci maddəsinə əsasən əməliyyat-axtarış fəaliyyətinə Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi ilə nəzərdə tutulmuş qaydada məhkəmə nəzarətinin həyata keçirildiyi qeyd edilir (16).

Prokurorluq haqqında Qanunun 45-ci "Məhkəmə nəzarəti" adlı maddəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında nəzərdə tutulmuş insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını məhdudlaşdıran prosessual hərəkətlərin prokurorluq tərəfindən həyata keçirilməsinə qanunla müəyyən edilmiş qaydada və hallarda məhkəmənin qərarına əsasən yol verilir (17).

Terrorçuluğa qarşı mübarizə haqqında Qanunun 20-ci maddəsinə əsasən terror fəaliyyətinə görə təşkilatın məsuliyyətə cəlb olunması barəsində ərizə ilə məhkəməyə Azərbaycan Respublikasının baş prokuroru və ya ona tabe olan prokurorlar müraciət edirlər (18).

Qanunvericilikdən aydın olur ki, məhkəmələrin müstəqil mövqeyə malik olması artıq bir həqiqətdir. Hüquq ədəbiyyatında bəzən belə bir fikir irəli sürülür ki, məhkəmələr dövlət hakimiyyətinin müstəqil şəxsi olduğundan, məhz buna görə də onların hüquq-mühafizə orqanlarına aid edilməsi düzgün deyildir.

Belə mülahizələr də müəyyən arqumentlərə əsaslanır. Bu mövqeyin tərəfdarları ən azı aşağıdakı üç mühüm cəhəti nəzərdən qaçırlar.

Birincisi, bu və ya digər orqanın hüquq-mühafizə orqanlarına aid edilməsi heç də onun müstəqilliyini əlindən almır və digər oxşar orqanlara tabe etmir. Məsələn, ədliyyə orqanlarının hüquq-mühafizə orqanlarına aid edilməsi, onları daxili işlər və prokurorluq orqanlarından asılı etmir və edə də bilməz. Başqa sözlə, müəyyən fəaliyyət istiqamətinə görə hüquq-mühafizə orqanlarının bir-birinə hər hansı bir tabeçiliyi haqda söhbət gedə bilməz, çünki onlar hər biri ayrılıqda mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır.

İkincisi, məhkəmələrin hüquq-mühafizə orqanları sistemindən çıxarılması, istər-istəməz onların

hüquq-mühafizə fəaliyyəti ilə məşğul olmaq səlahiyyətini inkar etmək nəticəsinə gəlməyə səbəb olardı. Bu isə Konstitusiya və beynəlxalq hüquqi aktlara ziddir. Məhkəmə - məhkəmə hakimiyyətini təmsil edən orqandır və o, dövlət hakimiyyətini həyata keçirir və digər dövlət orqanlarına nisbətən daha çox hüququ müdafiə edir. İnsanlar öz hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün əksər hallarda məhz birbaşa məhkəməyə müraciət edirlər. Məhkəmələrə, həmçinin digər dövlət hakimiyyəti səlahiyyətlərini həyata keçirən orqanlar da müraciət edirlər: məsələn, icra və ya digər orqanın qanunsuz qərarından şikayət olduqda.

Hüquq-mühafizə fəaliyyətini həyata keçirən orqanlar arasında dövlət hakimiyyətinin müstəqil şəxsinə aid edilmiş məhkəmələr xüsusi statusa malikdir. Məhz bu da məhkəmələrin bütün hüquq-mühafizə orqanları sistemi piramidasının zirvəsi olduğunu təsdiq etməyə əsas verir. Belə olduğu təqdirdə məhkəmələrin hüquq-mühafizə, eyni zamanda hüququ müdafiə edən orqanlara aid edilməsinin inkar edilməsi hamı tərəfindən qəbul edilmiş müddəaya - məhkəmələrin insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün ən yaxşı vasitə olmasına ziddir.

Üçüncüsü, məhkəmələrin hüquq-mühafizə orqanları sistemindən istisna edilməsi, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu hüquq-mühafizə fəaliyyətinin mahiyyətinin çox bəsit formada başa düşülməsinin və onun praktiki olaraq cinayətkarlığa qarşı mübarizə ilə eyniləşdirilməsinin nəticəsidir. Hər il məhkəmələr minlərlə cinayət, mülki, inzibati və digər işlərə baxırlar. Bu o deməkdir ki, hüquqi vasitələrin köməyi ilə hüququn mühafizəsi (hüquq-mühafizə fəaliyyəti) heç də yalnız cinayət işlərinə baxmaqla məhdudlaşmır.

CPM-in 7.0.8-ci maddəsində cinayət mühakimə icraatının bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş qaydada məhkəməyədək, habelə birinci, apelyasiya və kassasiya instansiyası məhkəmələrində aparılan icraat olduğu, onun vəzifələrinə isə (CPM, maddə 8) şəxsiyyəti, cəmiyyəti və dövləti cinayətkar qəsdlərdən qorunması, cinayət törətmiş şəxsləri ifşa və cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək, cinayət törətməkdə ittiham olunan şəxslərin təqsirini müəyyən edərək onları cəzalandırmaq və təq-

sirsiz şəxslərə bəraət vermək məqsədi ilə ədalət mühakiməsini həyata keçirmək və s. olduğu bildirilir. Eyni zamanda CPM-in 23-cü maddəsində isə cinayət mühakimə icraatının yalnız məhkəmə tərəfindən həyata keçirilməsi bildirir.

Məhkəmələr və hakimlər haqqında qanunun 3-cü maddəsində məhkəmələrin vəzifələrində qeyd olunur ki, ədalət mühakiməsini həyata keçirərkən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında təsbit edilmiş insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisə, idarə və təşkilatların, siyasi partiyaların, ictimai birliklərin, digər hüquqi şəxslərin hüquqlarını və qanuni mənafelərini hər cür qəsdlərdən və qanun pozuntularından müdafiə edir, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və bu qanunda nəzərdə tutulmuş digər vəzifələri həyata keçirirlər (15).

Cinayət qanunvericiliyində (CM, maddə 41) cəzanın məhkəmə hökmü ilə təyin edilən cinayəthüquqi xarakterli tədbir olduğu, cinayət törətməkdə təqsirli hesab edilən şəxsə tətbiq olunduğu, tətbiq edilməsinin məqsədi isə sosial ədalətin bərpası, məhkumun islah edilməsi və həm məhkumlar, həm də başqa şəxslər tərəfindən yeni cinayətlərin törədilməsinin qarşısının alınması olduğu göstərilir.

İnzibati xətlər qanunvericiliyində də (İXM, maddə, 18.5, 21, 26.2, 27.2, 30.1, 327.7 və digər) inzibati tənbehin məsuliyyət tədbiri olduğu və inzibati xəta törədən şəxsi qanunlara əməl edilməsi ruhunda tərbiyələndirmək, habelə həm inzibati xəta törətmiş şəxs, həm də başqa şəxslər tərəfindən yeni inzibati xəta törədilməsinin qarşısını almaq məqsədi daşdığı bildirilir. Qanunvericilikdə, həmçinin hüquqi şəxs barəsində inzibati tənbehin, inzibati xətanın törədilməsində alət və ya inzibati xətanın bilavasitə obyektinə olmuş predmetin müsadirəsi, ictimai işlər, inzibati həbs, yalnız müstəsna hallarda, inzibati xətlərin ayrı-ayrı növlərinə görə üç gündən üç ay müddətində hakim tərəfindən tətbiq edildiyi təsbit olunmuşdur.

Hüquq-mühafizə fəaliyyətini həyata keçirən, eyni zamanda digər hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətində qanunlara düzgün icra edilməsinə nəzarəti həyata keçirən Azərbaycan Respublikası-

nın Prokurorluğunun məhkəmə hakimiyyəti sistemində daxil olmaqla ərazi və ixtisaslaşdırılmış prokurorluqların Azərbaycan Respublikasının Baş prokuroruna tabeliyinə əsaslanan vahid mərkəzləşdirilmiş orqan olduğu qeyd olunur (Prokurorluq haqqında Qanun, 2-ci maddəsi).

Beləliklə, hüquq ədəbiyyatlarına, eləcə də yuxarıda göstərilən qanunvericilik aktlarına əsasən prokurorluğun məhkəmə hakimiyyəti sistemində daxil olduğunu, eyni zamanda məhkəmənin cinayət mühakimə icraatını həyata keçirdiyini, bütün digər hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətində qanunların icrasına nəzarət etdiyini, həmçinin hüquq-mühafizə fəaliyyətinin əsas funksiyalarından biri olan cinayət törətmiş şəxslərə həbsə alma və azadlıqdan məhrum etmə azadlıq hüququnun məhdudlaşdırılması səlahiyyətinin yalnız məhkəmələrə aid edildiyini qeyd edilir, bununla da nəticə olaraq məhkəmələri də hüquq-mühafizə və hüquq müdafiə fəaliyyətini həyata keçirən orqanlar sırasına aid etməliyik.

Notariat orqanının və vəkilliyin hüquq-mühafizə orqanlarına aid edilməsi haqqında məsələ də ədəbiyyatda mübahisəlidir.

Azərbaycan Respublikasında notariat dedikdə, Notariat haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə nəzərdə tutulmuş hüquqi hərəkətləri (notariat hərəkətləri) aparmağa müvəkkil edilmiş şəxslər birlikdə başa düşülür.

Azərbaycan Respublikasında rəsmi və doğru sənədlərin tərtibi üçün hüquqların, hüquqi əhəmiyyətli faktların təsdiqi və digər notariat hərəkətlərinin aparılması notariat fəaliyyətinə məxsusdur və belə fəaliyyət yalnız Notariat haqqında Qanunla müəyyən edilmiş qaydada və nəzərdə tutulmuş şəxslər tərəfindən həyata keçirilə bilər.

Notarius, "Notariat haqqında" Qanunda nəzərdə tutulan hərəkətləri apara bilər, əqdlərin, ərizələrin və digər sənədlərin layihələrini tərtib edə bilər, sənədlərin surətlərini və onlardan çıxarışları hazırlaya bilər, notariat hərəkətlərinin aparılması ilə əlaqədar məsləhətlər verə bilər, fiziki və hüquqi şəxslərdən həmin hərəkətlərin aparılması üçün sənədləri və məlumatları tələb edə bilər (19).

Notarius öz vəzifələrini yerinə yetirərkən:

1) fiziki və hüquqi şəxslərə aparılan notariat hərəkətləri ilə bağlı onların hüquq və vəzifələrini izah etməli, bu hüquqların həyata keçirilməsi və qanuni mənafelərinin qorunması üçün köməklik göstərməlidir;

2) hüquqi məlumatsızlığın onlara vura biləcəyi ziyanın qarşısını almaq üçün notariat hərəkətlərinin aparılması nəticələri barədə onlara xəbərdarlıq etməlidir;

3) Notariat haqqında Qanuna və Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktlarına əməl etməli, peşə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar ona məlum olan məlumatları gizli saxlamalıdır.

Notariat fəaliyyəti bilavasitə hüquq-mühafizə fəaliyyəti hesab edilmir. Onu qeyd etmək olar ki, notariat orqanı hüquq-mühafizə orqanlarından biri olan Ədliyyə Nazirliyinin strukturu kimi (Qeydiyyat və Notariat Baş İdarəsi) fəaliyyət göstərir, eyni zamanda onun mövcudluğu vətəndaşların və hüquqi şəxslərin hüquq və qanuni mənafelərinin müdafiəsini təmin edir. Notariatın hüquq-mühafizə fəaliyyəti şəxslərin hüquq və vəzifələrinin müvafiq notariat hərəkətlərinin aparılması nəticəsində dəyişilməsi ilə baş verir.

Bu halda notariatın qeydiyyat-rəsmiləşdirici fəaliyyəti hüquq-mühafizə xarakteri kəsb edir və həm də o, ümumdövlət əhəmiyyətinə malik olur. Ona görə də notariatın hüquq-mühafizə orqanları sistemində daxil edilməsi tamamilə əsaslı hesab edilməlidir. Xüsusi notariusların fəaliyyətilə əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, onlara səlahiyyət dövlət tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi vasitəsilə verilir. Onların fəaliyyəti dövlət əhəmiyyətlidir və dövlət notariuslarının hərəkətləri kimi, onlar da hüquqi nəticələrə səbəb olur.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikası notariat orqanlarının fəaliyyətinin mahiyyəti, hər şeydən əvvəl, əldə olunmuş hüquqların reallığını təmin etməkdən və müəyyən edilmiş hüquqi (prosesual) formanı möhkəmləndirməkdən, habelə bu formanın pozuntusuna yol verməməkdən ibarətdir.

Notariat - insan, vətəndaş hüquqlarının müdafiəsini Azərbaycan Respublikası adından qanunla müəyyən edilmiş öz səlahiyyətləri çərçivəsində

təmin edən hüquq müdafiəçisi, hüququ tətbiq etmə, eyni zamanda hüquq-mühafizə fəaliyyətini realizə edən institutdur.

Notariatın hüquq-mühafizə funksiyası onun ümumi-hüquqi institut kimi yerini əks etdirir. Həmin funksiya qanunçuluğu və mülki dövryyəyə iştirakçılarının hüquqi hərəkətlərində hüququayğunluğun geniş mənasında təmin edir və bu zaman həm mülki, həm də cinayət hüquq pozuntularının səviyyəsini aşağı salır. Hüquq-mühafizə funksiyası çərçivəsinə notariat özünə xas olan hüquqi vasitələrin köməyi ilə aşağıdakı vəzifələri həll edir:

1) xarakterindən və ictimai təhlükəlilik dərəcəsiindən asılı olmayaraq, cinayətlərin açılmasını asanlaşdırır;

2) cinayətkarlığın səviyyəsinin (dinamikasının) aşağı düşməsinə kömək edir, vətəndaşların və təşkilatların (hüquqi şəxslərin) hüquqi təhlükəsizliyini təmin edir və s. (bax: notariatla bağlı fəsilə daha geniş qeyd edilir).

Azərbaycan Respublikasında qeyri-dövlət, müstəqil, özünü idarə edən və bütün vəkillərin daxil olduğu Vəkillər Kollegiyası fəaliyyət göstərir. Vəkillər Kollegiyası tam hüquq-mühafizə orqanı statuslu hesab edilə bilməz. Ənənəvi olaraq "Hüquq-mühafizə orqanları" fənninin tədrisi zamanı, eyni zamanda hüquqi yardımını həyata keçirən vəkillik də öyrənilir.

Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən Azərbaycan Respublikasında vəkillik hüquq müdafiə fəaliyyətini peşəkarcasına həyata keçirməli olan müstəqil hüquqi təsisatdır. Vəkillərin prosesual hüquq və vəzifələri Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosesual, İnzibati Xətalər, İnzibati Prosesual və Mülki-Prosesual məcəllələri ilə tənzimlənir (20). Vəkilliyin əsas vəzifələri fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqlarının, azadlıqlarının və qanunla qorunan mənafelərinin müdafiə edilməsindən və onlara yüksək keyfiyyətli hüquqi yardımın göstərilməsindən ibarətdir. Başqa sözlə desək, vəkilliyin vəzifələri hüquq-mühafizə orqanlarının vəzifələri ilə xeyli dərəcədə oxşardır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və digər qanunvericilik aktlarında vəkilliyin hüquq

müdafiə və hüquq-mühafizə fəaliyyəti ilə bağlı səlahiyyət dairəsi göstərilib. Belə ki, Əsas Qanunun 61-ci maddəsi “Hüquqi yardım almaq hüququ” adlanır. Bu maddənin III hissəsində qeyd edilir ki, hər bir şəxsin səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən tutulduğu, həbsə alındığı, cinayət törədilməsində ittiham olunduğu andan müdafiəçinin köməyindən istifadə etmək hüququ vardır.

Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında Qanunun 4-cü maddəsinə əsasən cinayət işləri üzrə şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin müdafiəsi, məhkəmənin baxdığı inzibati xəta haqqında iş üzrə icraatda fiziki şəxsin müdafiəsi, mülki işlər və inzibati mübahisələrə dair işlər üzrə şəxsin Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsində təmsil edilməsi, habelə hüquq və azadlıqlarının pozulması ilə bağlı şikayət vermiş ərizəsinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsində təmsil edilməsi *vəkillik fəaliyyətinin müstəsna dairəsidir*.

CPM-in 7.0.18-ci maddəsində cinayət prosesinin iştirakçıları siyahısında təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və digərləri ilə yanaşı müdafiəçi də vardır.

Məhkəmələr və hakimlər haqqında Qanunun 10-cu maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, onun ərazisində yaşayan xarici vətəndaşların, habelə vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və digər qanunlarda nəzərdə tutulmuş hüquq və azadlıqlarının, hüquqi şəxslərin qanuni mənafələrinin hər cür qəsdlərdən və qanun pozuntularından məhkəmə icraatının istənilən mərhələsində məhkəmə müdafiəsi hüququ təmin olunur. Heç kəs məhkəmə müdafiəsi hüququndan məhrum edilə bilməz.

Onu da qeyd etməliyik ki, Cinayət prosesində iştirak edən şəxslərin dövlət müdafiəsi haqqında Qanunun 3-cü maddəsinə əsasən müdafiəçilər səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən barəsində təhlükəsizlik tədbirlərinin tətbiq edilməsi haqqında qərar qəbul edilmiş şəxslər sırasında olaraq, dövlət tərəfindən müdafiə olunan şəxslərdən biridir.

Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 65.1-1-ci maddəsində məhkəmənin baxdığı inzibati xəta haqqında iş üzrə icraata fiziki

şəxsin müdafiəçisi qismində yalnız vəkil, zərər çəkmiş fiziki şəxsin nümayəndəsi qismində isə onun yaxın qohumu və ya vəkilin buraxıldığı göstərişini verir. Eyni zamanda bu Məcəllənin 66.1-ci maddəsində qeyd edilir ki, inzibati qaydada tutulan yetkinlik yaşına çatmayanların, lal, kar, kor, fiziki və ya psixi qüsurlarına görə özlərinin müdafiə hüququnu həyata keçirə bilməyən digər şəxslərin işlərində vəkilin iştirakı məcburidir. Göstərilən hallarda barəsində inzibati xəta haqqında iş üzrə icraat aparılan şəxsin müdafiəçidən imtinası qəbul olunmur.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosesual Məcəlləsinin 67.1-ci maddəsində də vəkilin iştirakının məcburiliyi ilə bağlı qeyd edilir: “Kassasiya və əlavə kassasiya şikayətləri, habelə məhkəmə aktına yeni açılmış hallar üzrə yenidən baxılması haqqında ərizələr yalnız vəkil tərəfindən tərtib edildikdə icraata qəbul edilir.”

“Azərbaycan Respublikasında vəkilliyin inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 fevral 2018-ci il tarixli Sərəncamında qeyd olunur ki, vətəndaşların yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququnun həyata keçirilməsi, insan hüquq və azadlıqlarının etibarlı müdafiəsi və ədalət mühakiməsinin səmərəli fəaliyyəti üçün güclü və nüfuzlu vəkillik təsisatının böyük əhəmiyyəti vardır. Bu mənada qanunvericilik aktlarının əksəriyyətində hüquq-mühafizə orqanlarının cinayətkarlığa və digər hüquqpozmalara qarşı mübarizədə vəkilin iştirakının məcburiliyi barədə qeyd olunub. Qanunvericilik və hüquq ədəbiyyatına əsasən vəkilliyin hüquq müdafiə və hüquq-mühafizə fəaliyyətini həyata keçirən qeyri-dövlət orqanı kimi göstərilməsi düzgün sayılır və labüddür (bax: dərslikdə vəkilliklə bağlı fəsildə geniş qeyd edilir) (21).

Beləliklə, göstərilənlər əsasında qeyd edirik ki, hüquq-mühafizə orqanları qanunvericiliklə müəyyən edilmiş müxtəlif fəaliyyət növlərini həyata keçirirlər. Belə ki, qeyd etdiyimiz kimi qanunvericiliyə əsasən məhkəmə ədalət mühakiməsini həyata keçirir, prokurorluq orqanları ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi və dövlət ittihamını müdafiə edir; əməliyyat-axtarış fəaliyyəti həm daxili işlər orqanları, həm də dövlət təhlükəsizlik xidməti orqanları, vergi, gömrük orqanları və digər orqanlar tərə-

findən həyata keçirilir. Bəzi hüquq-mühafizə orqanları həm cinayətlərin ibtidai araşdırılmasını, əməliyyat-axtarış fəaliyyətini, həm də inzibati xətalər haqqında işlərin icraatını, eyni zamanda hüquqpozma- ların xəbərdar edilməsini yerinə yetirirlər.

Cinayət işləri üzrə həyata keçirilən fəaliyyətlər bir-birilə sıx əlaqəlidirlər: əməliyyat-axtarış, təhqiqat, istintaq və ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorluq fəaliyyəti, müdafiə və ədalət mühakiməsi. Bəzi funksiyalar təkcə hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən deyil, cinayət işi üzrə məhkəmə icraatının digər iştirakçıları tərəfindən də həyata keçirilə bilər. Məsələn, zərərçəkmiş şəxs ittiham funksiyasını, təqsirləndirilən şəxsin özünü müdafiə funksiyasını yerinə yetirə bilər.

Qeyd edildiyi kimi, hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyəti vətəndaşların, hüquqi şəxslərin və bütövlükdə dövlətin əsas hüquq və qanuni mənafelərinin müdafiəsinə yönəlmişdir. Bu cəhətlə onlar bir-birindən fərqlənilir. Məsələn, məhkəmənin bilavasitə vəzifəsi ədalət mühakiməsini həyata keçirməklə hüquqi mübahisələrin həllindən, prokurorluğun vəzifəsi isə qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada və hallarda qanunların icra və tətbiq olunmasına nəzarət, ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirməkdən, dövlət ittihamını müdafiə etməkdən ibarətdir. Bu konkret vəzifələri həll etməklə, son nəticədə dövlətin ali məqsədini həyata keçirirlər.

Göstərilənlərin əsasında, eyni zamanda "hüquq-mühafizə fəaliyyəti"nin anlayışına uyğun olaraq "hüquq-mühafizə orqanı" anlayışını da müəyyən etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, hüquq-mühafizə orqanı anlayışı aşağıdakı mühüm əlamətlərlə xarakterizə olunur:

- 1) hüquq-mühafizə orqanının statusu və fəaliyyəti dəqiq olaraq hüquqla nizamlanır;
  - 2) hüquq-mühafizə orqanının fəaliyyəti fiziki və hüquqi şəxslərin, bütövlükdə dövlətin hüquq və qanuni mənafelərinin mühafizəsi, qanunçuluğun və hüquq qaydalarının təmin edilməsinə yönəlmişdir;
  - 3) bu vəzifələrin həll edilməsi üçün qanunla müəyyən edilmiş hüquqlar və imkanlar verilmişdir.
- Nəticə olaraq qeyd edilməlidir ki, hüquq-mü-

hafizə fəaliyyəti buna xüsusi olaraq müvəkkil edilmiş orqanların hüquqi fəaliyyətinin spesifik növüdür. Yəni, hüquq-mühafizə fəaliyyəti digər dövlət orqanlarının fəaliyyətinə bənzəməyən dövlət qulluğunun xüsusi növüdür. Belə fəaliyyət əksər hallarda normalaşdırılmamış əməyin sərf olunması ilə xarakterizə olunur. Ona görə də hüquq-mühafizə fəaliyyəti çətin və mürəkkəb olduğu qədər də şərəfli və son dərəcə məsuliyyətli bir fəaliyyət sahəsidir. Yuxarıda qeyd olunanlar əsasında hüquq-mühafizə orqanlarına aşağıdakı məzmununda anlayış (tərif) vermək olar:

Hüquq-mühafizə orqanı - fiziki və hüquqi şəxslərin, bilavasitə dövlətin hüquq və qanuni mənafelərini və hüquq qaydasını mühafizə etməkdən, insan hüquq və azadlıqlarını müdafiə etməkdən, hüquq pozuntuları ilə mübarizə aparmaqdan və onların qarşısını almaqdan ibarət olan, hüquq-mühafizə fəaliyyətini həyata keçirmək məqsədilə qanunvericiliklə müvafiq məcburetmə tədbirlərini tətbiq etmək səlahiyyətləri verilmiş və dövlət tərəfindən xüsusi olaraq yaradılan orqandır (təsisat).

Hüquq-mühafizə fəaliyyətinin əsas istiqamətləri, yuxarıda qeyd edilən nəzəri və qanunvericilik baxımından aparılan təhlili, eyni zamanda hal-hazırda belə orqanların sistemi ilə bağlı müxtəlif mövqələrin mövcudluğunu nəzərə alaraq, hüquq-mühafizə orqanlarına aşağıdakıları aid etmək olar:

- 1) konstitusiyaya nəzarətini həyata keçirən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsi;
- 2) ədalət mühakiməsini həyata keçirən məhkəmələr;
- 3) prokurorluq orqanları;
- 4) milli təhlükəsizliyi təmin edən orqanlar;
- 5) ədliyyə orqanları;
- 6) ibtidai istintaq orqanları (daxili işlər, prokurorluq, dövlət təhlükəsizlik xidməti, dövlət vergi xidməti, gömrük, sərhəd xidməti, fəvqəladə hallar orqanlarının müstəntiqləri);
- 7) təhqiqat və əməliyyat-axtarış fəaliyyəti orqanları (DİN, DTX, DTX, DSX, dövlət vergi xidməti və DGK, XKX, FHN və s.);
- 8) hüquqi yardım göstərən vəkillik;
- 9) notariat fəaliyyətini həyata keçirən notariat orqanları.

Hüquq-mühafizə fəaliyyəti və hüquq-mühafizə orqanları ilə bağlı mövzuda qeyd edilən bütün xüsusiyyətlər aşağıda göstərilən sxemi təqdim etməyə əsas verir:

Hüquq-mühafizə fəaliyyətini əks etdirən xüsusiyyətlər	Hüquq-mühafizə orqanları	Hüquqi əsası
vətəndaşların hüquqlarını, azadlıqlarını və qanuni mənafelərini müdafiə edir	hüquq-mühafizə orqanları	HMO-nun fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik aktları
dövlət hakimiyyət şəxsinə aiddir	icra hakimiyyəti – vəkillik, prokurorluq və məhkəmə istisna olmaqla digər HMO; məhkəmə hakimiyyəti – məhkəmələr, prokurorluq	Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, maddə 7.
Konstitusiyanın aliliyini təmin edir, Konstitusiya nəzarətini həyata keçirir	Konstitusiya Məhkəməsi	Konstitusiya Məhkəməsi haqqında Qanun
ədalət mühakiməsini həyata keçirir	məhkəmələr	Məhkəmələr və hakimlər haqqında Qanun
qanunların icrasına nəzarəti həyata keçirir	prokurorluq və məhkəmə	Prokurorluq haqqında Qanun, Məhkəmələr və hakimlər haqqında Qanun, HMO-nun fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik aktları
Respublikada cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, qanunçuluğun və hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsi səlahiyyətləri həvalə edilmişdir.	məhkəmə, prokurorluq, istintaq və təhqiqat orqanları, ümumilikdə hüquq-mühafizə orqanları	Cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, qanunçuluğun və hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsi tədbirləri haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 avqust 1994-cü il tarixli Fərmanı, HMO-nun fəaliyyətini tənzimləyən aktlar
ictimai qaydanı qoruyur və ictimai təhlükəsizliyi, ümumilikdə ictimai asayişini təmin edirlər	DİN, FHN, digər HMO	HMO-nun fəaliyyətini tənzimləyən aktlar
cinayətlərin və digər hüquq pozuntularının qarşısının alınması üzrə profilaktiki fəaliyyəti həyata keçirirlər	HMO	HMO-nun fəaliyyətini tənzimləyən aktlar
cinayət və digər hüquq pozuntusu törətmiş şəxslərə qanunla müəyyən edilmiş qaydada dövlət məcburiyyət tədbirlərini (cəza, inzibati tənbeh və s.) tətbiq etmək səlahiyyətinə malikdir	məhkəmələr, prokurorluq, DİN, ƏN, FHN, DGK, DMX, DSX, DTX	HMO-nun fəaliyyətini tənzimləyən aktlar
şəxsi həbsə alma və azadlıqdan məhrum etmə səlahiyyətinə malikdir	məhkəmələr	ARK, CPM, Məhkəmələr və hakimlər haqqında Qanun
xüsusi rütbə daşıyıcılar	prokurorluq, ƏN, FHN, DTX, XKX, DSX, Azərbaycan Respublikasının Təhlükəsizlik Xidməti, DMX, DİN, DGK, Dövlət Vergi Xidməti	HMO-nun fəaliyyətini tənzimləyən aktlar
inzibati xətalər haqqında işlər üzrə icraatı həyata keçirirlər	məhkəmələr, DİN, ƏN, FHN, Dövlət Vergi Xidməti, DGK, DMX, DSX, DTX	İXM, “İnzibati xətalər haqqında işlərə baxmağa səlahiyyəti olan vəzifəli şəxslərin Siyahısı”nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı
ixtisaslaşdırılmış hüquqi yardımı təmin edir, müdafiəni həyata keçirir	vəkil, müdafiəçi	Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında Qanun, CPM, İXM, İPM, MPM

notariat fəaliyyətini – notariat hərəkətlərini həyata keçirir	notariat orqanları	Notariat haqqında Qanun
HMO-da qulluq (xidmət) dövlət qulluğunun xüsusi növüdür	prokurorluq, ədliyyə, fəvqəladə hallar, dövlət təhlükəsizliyi xidməti, XKX, sərhəd xidməti, Azərbaycan Respublikasının Təhlükəsizlik Xidməti, miqrasiya xidməti, daxili işlər, gömrük, vergi orqanları	Dövlət qulluğu haqqında qanun
dövlət tərəfindən sığorta olunurlar	hakimlər, prokurorlar, müstətiqlər, təhqiqat aparan şəxslər, əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən şəxslər, DİN, FHN, DTX, XKX, DSX, DMX, DGK, ƏN (Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində Nax. MR ƏN)	Məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanları işçilərinin dövlət icbari şəxsi sığortası haqqında” Qanun, maddə 2
dövlət tərəfindən müdafiə olunurlar	hakimlər, prokurorlar, müstətiqlər, təhqiqat aparan şəxslər, əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən şəxslər, DİN, FHN, DTX, XKX, DSX, DMX, DGK, ƏN (Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində Nax.MR ƏN)	“Məhkəmə və hüquq mühafizə orqanları işçilərinin dövlət müdafiəsi haqqında” Qanun
HMO-nun fəaliyyətini tənzimləyən normativ-hüquqi aktlarda hüquq-mühafizə orqanı statusu olması və ya hüquq-mühafizə fəaliyyətini həyata keçirməsi qeyd olunur	vergi, gömrük, ədliyyə, miqrasiya, fəvqəladə hallar, daxili işlər orqanları	HMO-nun fəaliyyətini tənzimləyən aktlar
onların qanuni tələbləri yerinə yetirilmədikdə, qanuni səlahiyyətlərinin yerinə yetirməyə mane olduqda, təhlükəsizlik tədbirləri haqqında məlumatları yaydıqda və s. Məsuliyyət yaradır	hakimlər; icra məmurları, prokurorlar, müstətiqlər, təhqiqatçılar, əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən orqanlar	İXM, maddə 370-2, 555; CM, maddə 286, 301, 315
cinayət prosesini həyata keçirirlər	təhqiqat, istintaq, prokurorluq orqanları və məhkəmələr	AR CPM, 7.0.5-ci maddə
cinayət işləri üzrə təhqiqatı aparırlar	daxili işlər, dövlət təhlükəsizliyi, sərhəd xidməti, fəvqəladə hallar, vergi və gömrük orqanlarının (təhqiqat orqanlarının) təhqiqatçıları	AR CPM, 214.2-ci maddə
cinayət işləri üzrə ibtidai istintaqı həyata keçirirlər	Prokurorluq, DİN, ƏN, Dövlət Vergi Xidməti, FHN, DGK, DTX, DSX	AR CPM, 215.2-ci maddə
məhkəmə istintaqını həyata keçirir	Məhkəmə	AR CPM, XLIII fəsil
əməliyyat-axtarış tədbirlərini həyata keçirirlər	DİN, ƏN (Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində Nax.MR ƏN), FHN, DTX, XKX, Dövlət Vergi Xidməti, DSX, DGK, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Təhlükəsizlik Xidməti, Azərbaycan Respublikasının Baş prokuroru yanında Korrupsiyaya qarşı Mübarizə Baş İdarəsi	Əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsində əməliyyat-axtarış subyektlərinin səlahiyyət bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı

milli təhlükəsizliyi təmin edirlər	Azərbaycan Respublikasının xüsusi xidmət orqanları, polis, prokurorluq, gömrük, vergi və digər hüquq-mühafizə orqanları	Milli təhlükəsizlik haqqında Qanun
dövlət sirrini mühafizə edirlər	prokurorluq, DTX, DİN, DSX, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Təhlükəsizlik Xidməti (XDMX), XKX, Dövlət Miqrasiya Xidməti	Dövlət sirri haqqında Qanun
kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyətinin subyektləridir	XKX (kəşfiyyat fəaliyyətinin subyekti), DTX (əks-kəşfiyyat fəaliyyətinin subyekti), eyni zamanda dövlət mühafizəsi obyektlərinin və mühafizə olunan obyektlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Təhlükəsizlik Xidməti, dövlət sərhədinin mühafizəsi ilə əlaqədar Dövlət Sərhəd Xidməti	Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyəti haqqında Qanun
terrorçuluğa qarşı mübarizədə (terror fəaliyyətinin aşkar edilməsi, qarşısının alınması, habelə terror nəticəsində dəyə biləcək zərərin minimuma endirilməsi ilə bağlı fəaliyyət) öz səlahiyyətləri daxilində işi-rak edirlər	DTX, XKX, DSX, DİN, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Təhlükəsizlik Xidməti	Terrorçuluğa qarşı mübarizə haqqında Qanun, 5-ci maddə
məhkəmə qərarlarını icra edir	ƏN - icra məmuru və probasiya xidməti	İcra məmuru haqqında Qanun, Probasiya xidməti haqqında Əsasnamə
məhkəmələrin fəaliyyətinin təşkilatı təminatını həyata keçirir	ƏN	Məhkəmələr və hakimlər haqqında Qanun, ƏN haqqında Əsasnamə
korrupsiya ilə əlaqədar hüquqpozmaların törədilməsi inzibati və ya cinayət məsuliyyəti yaratdıqda, korrupsiyaya qarşı mübarizəni qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirirlər	hüquq-mühafizə orqanları	Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında Qanun, 4-cü maddə
dövlət sərhədinin mühafizəsini və toxunulmazlığını təmin edir	DSX	Sərhəd mühafizə orqanları haqqında Qanun
insanların həyat və sağlamlığının qorunması, təbiətin, təbii ehtiyatların, mülkiyyətin, qiymətli və təhlükəli yüklərin, xüsusi göndərişlərin mühafizəsi ilə bağlı vəzifələri yerinə yetirmək üçün xidməti silah gəzdirmək hüququ vardır	hüquq-mühafizə orqanları	Xidməti və mülki silah haqqında qanun
fəaliyyətində insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına hörmət, qanunçuluq, humanistlik kimi əsas prinsipləri rəhbər tutur	hüquq-mühafizə orqanları	HMO-nun fəaliyyətini tənzimləyən aktlar
qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada fiziki qüvvə, xüsusi vasitə və odlu silah tətbiq etmək səlahiyyətinə malikdir	hüquq-mühafizə orqanları	HMO-nun fəaliyyətini tənzimləyən aktlar

dövlət hakimiyyət nümayəndəsidir	hüquq-mühafizə orqanları	HMO-nun fəaliyyətini tənzimləyən aktlar
mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır	məhkəmə, prokurorluq və vəkillikdən başqa bütün digər HMO	HMO-nun fəaliyyətini tənzimləyən əsasnamələr
cinayət mühakimə icraatını həyata keçirir	məhkəmələr	CPM, maddə 23
ilk dəfə ədliyyə, prokurorluq orqanlarına qulluğa qəbul edilən namizədlərin, habelə vəkilliyə namizədlərin icbari təliminin həyata keçirilməsini təmin edir	ƏN	ƏN haqqında Əsasnamə
xidmətə (qulluğa) qəbul olmaq üçün tələblərdən biri ali hüquq təhsili olması, məhdudiyətlərdən biri isə əvvəllər məhkum olması və s.	hakimlər, prokurorlar, vəkillər, daxili işlər və digər hüquq-mühafizə orqanları	HMO-nun fəaliyyətini tənzimləyən aktlar

Qeyd olunanları yekunlaşdıraraq, belə nəticəyə gəlmək olar ki, hüquq-mühafizə orqanları dairəsinin genişləndirilməsi ilk növbədə ayrı-ayrı cinayətlərin və digər hüquqpozmalarnın yeni forma və məzmununda təzahür etməsi ilə əlaqələndirilə bilər. Ona görə də hüquq-mühafizə orqanları sisteminin daim yeniləşməsi və dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması məqsədmüvafiq hal kimi qiymətləndirilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının hüquq-mühafizə orqanları ölkədə qanunçuluğun və hüquq qaydasının mühafizəsini, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsini təmin edən və cinayətkarlıqla mübarizə aparan və onun qarşısını alan xüsusi səlahiyyətli orqanlardır. Bu orqanların məqsədyönlü fəaliyyəti dövlətin, eyni zamanda xalqın ümumi təhlükəsizliyinin rəhnidir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı-2020.
2. "Dövlət qulluğu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı-2020.
3. Cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, qanunçuluğun və hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsi tədbirləri haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 avqust 1994-cü il tarixli Fərmanı.
4. "Məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanları işçilərinin dövlət müdafiəsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu. Bakı-2020.
5. "Məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanları işçilərinin dövlət icbari şəxsi sığortası haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı-2020.
6. "Təhqiqat, ibtidai istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının qanunsuz hərəkətləri nəticəsində fiziki şəxslərə vurulmuş ziyanın ödənilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı-2020.
7. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı-2020.
8. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsi. Bakı-2020.
9. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. Bakı-2020.
10. Əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsində əməliyyat-axtarış subyektlərinin səlahiyyət bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı-2020.
11. Milli təhlükəsizlik haqqında Qanun. Bakı-2020.
12. "Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı-2020.
13. Terrorçuluğa qarşı mübarizə haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı-2020.
14. Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı-2020.

15. Məhkəmələr və hakimlər haqqında Qanun. Bakı-2020.
16. Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında Qanun. Bakı-2020.
17. Prokurorluq haqqında Qanun. Bakı-2020.
18. Terrorçuluğa qarşı mübarizə haqqında Qanun. Bakı-2020.
19. Notariat haqqında Qanun. Bakı-2020.
20. Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı-2020.
21. “Azərbaycan Respublikasında vəkilliyin inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 fevral 2018-ci il tarixli Sərəncamı.
22. Mİdhəd Qəfərov. Hikmət Eyvazov. Hüquq-mühafizə orqanları. Dərslik. Bakı, Qanun,2021. 600 səh.

Мидхад Гафаров, Хикмет Эйвазов

**Понятие и общая характеристика правоохранительных
органов в новом контексте**

Резюме

В статье представлены функции и система в новом контексте в соответствии с законодательством, регулирующие деятельность правоохранительных органов Азербайджанской Республики. Впервые разработана схема, отражающая специфику правоохранительной и правоохранительной деятельности. На схеме показаны органы, уполномоченные осуществлять правоохранительную деятельность, и правовые основы этой деятельности.

Midhad Qafarov, Hikmet Eyvazov

**The concept and general characteristics of law enforcement
agencies in a new context**

Summary

In the article the functions and system in accordance with the legislation governing the activities of law enforcement agencies of the Republic of Azerbaijan is presented in a new context. For the first time a scheme reflecting the characteristics of law enforcement agencies has been developed. In the scheme was shown the bodies authorized to carry out law enforcement activities and the legal basis of these activities.

MİRƏLİ KAZIMOV

Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi yanında
Dövlət Vergi Xidmətinin Tədris Mərkəzinin rəisi
vəzifəsini icra edən, hüquq üzrə elmlər doktoru

MEDİASIYA İNSTİTUTU AZƏRBAYCANIN HÜQUQ SİSTEMİNDƏ ŞƏFFAFLIĞIN DƏRİNLƏŞMƏSİNƏ XİDMƏT EDƏN ƏLAVƏ ALƏT KİMİ

Açar sözlər: mediasiya, mübahisə, mülki işlər, iqtisadi mübahisə, ailə mübahisəsi, əmək mübahisəsi, məhkəmə, cinayət prosesi.

Ключевые слова: медиация, спор, гражданское дело, экономический спор, семейный спор, трудовой спор, суд, уголовное производство.

Key words: mediation, dispute, civil case, economic dispute, family dispute, labor dispute, court, criminal proceedings.

Müasir dövrdə milli hüquq sistemlərində şəxsiyyətin hüquq və qanuni mənafələrinin müdafiəsinin ənənəvi vasitələri ilə yanaşı, yeni modellərinin təsbit edilməsi hüququ pozulmuş şəxslərin şəffaf münasibətlər şəraitində alternativ, çevik və mobil mexanizmlərin yaradılması, daha səmərəli müdafiə vasitələrindən istifadə imkanlarının araşdırılması mövzusunun aktuallaşdırır. Təqdirəlayiq haldır ki, ölkəmizin son dövrlərdə əldə etdiyi nailiyyətlər həm də şəffaflığın dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilməsi ilə bağlıdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev təsadüfi olaraq söyləməmişdir ki, biz Azərbaycanı müasir, sürətlə inkişaf edən, şəffaflığı öz siyasətində bayraq edən ölkə kimi görmək istəyirik və buna nail olacağıq (1). Dövlətimizin başçısı bu baxımdan çıxışlarında dəfələrlə ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi sahəsində şəffaflığın rolunu, ictimai nəzarətin əhəmiyyətini vurğulamış, vətəndaşların diqqətini dövlət idarə-

çiliyi prosesində fəal iştiraka, mövcud nöqsan və çatışmazlıqlar barədə bilavasitə Prezident Administrasiyasına məlumat vermələrinin vacibliyinə cəlb etmişdir.

İctimai münasibətlərin ziddiyyətli iştirakçıları arasında mübahisələrin şəffaf və eyni zamanda səmərəli həlli üsullarından biri də mediasiya institutu sayılır. Çağdaş dövrdə mediasiya institutu dünyanın çox ölkəsində tətbiq olunur. Lakin onun tarixinə nəzər yetirdikdə məlum olur ki, bu institut hələ qədim Babilistanda, Romada (ilk vaxtlar medium, interpres kimi adlanmışdır) ailə münasibətləri zamanı barışdırıcılıq üçün tətbiq edilmişdir. Mediatorlar tarixən yüksək savadı və istedadı olan şəxslər sırasından seçilmişdir. Onun müasir forması isə öz başlanğıcını ötən əsrin 60-cı illərində ABŞ-da götürmüşdür. Burada mediasiya institutu ilk mərhələdə yalnız ailə-məişət mübahisələrinin həlli üçün tətbiq edilsə də, getdikcə öz orbitini genişləndirərək, bir tərəfdə hətta dövlətin olduğu münasibətləri tənzim etməyə başlamışdır. Təsadüfi deyildir ki, hazırda ABŞ-da vergi mübahisələrinin həllində mediasiyanın xüsusi çəkisi kifayət qədər yüksəkdir. Bu ölkədə son onilliklər ərzində formalaşmış təcrübəyə əsasən, vergi orqanının ilkin mərhələdə işi udmaq şansı 30%-dən aşağı olduqda vergi ödəyicisi ilə mübahisənin qarşılıqlı razılıq əsasında həllinə üstünlük verilir. Mübahisənin bu qaydada həlli mümkün olmadıqdan sonra onun inzibati və ya məhkəmə icraatı qaydasında həlli üsuluna müraciət edilir. Avropa ölkələrinin, Avstraliyanın, Çinin, Kanadanın və

Amerika Birləşmiş Ştatlarının təcrübəsigöstərir ki, mediasiya çox böyük effekt verir. ABŞ-da vətəndaşlar arasında yaranan ümumi mübahisələrin 70 faizi, Çin Xalq Respublikasında isə 30 faizi məhkəmədən kənar formada, məhz mediatorların köməyi ilə həll olunur. Çin Xalq Respublikasında mediasiya hətta “xalq təbabəti” adlandırılır (5, s. 3).

Bəzi ölkələrdə mediasiya nəinki mülki-hüquqi mübahisələrin, həm də cinayət-hüquqi mübahisələrin həllinin üsulu kimi tətbiq edilir və prosesual qanunvericiliyin tərkib hissəsi olaraq institusional xarakter kəsb edir. Bu, daha çox kontinental hüquq sistemi ölkələri (məsələn, bir sıra Avropa dövlətləri, keçmiş Sovet İttifaqının tərkibində olmuş dövlətlərdən isə Litva, Latviya, Gürcüstan və s.) üçün xarakterikdir. Əlbəttə, bəzi ölkələrdə mediasiyanın tətbiqi vəziyyəti nisbətən systemsiz haldadır, qanunvericilik tənzimlənməsində dəqiq müəyyən olunmuş sərhəd yoxdur və bu proses dövlət təşkilatları ilə yanaşı, ictimai təşkilatların fəaliyyətində təzahür edir. Burada qeyd etmək yerinə düşər ki, bəzi fəaliyyət sahələrində mediasiyanın tətbiq edilməməsinin və ya tətbiqində ləngimənin səbəbi həmin ictimai münasibətlərin mürəkkəbliyi, xüsusi, həssas yanaşmaya ehtiyacın olması, mübahisə predmetinin təkcə şəxsi mənafehlər ilə deyil, həmçinin dövlət mənafehi və marağının olması ilə izah olunur.

Ölkəmizdə mediasiya institutunun yaradılması mövzusu uzun müddət gündəlikdə duran məsələlərdən biri olsa da, nəhayət, 29 mart 2019-cu il tarixdə “Mediasiya haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. Qanun qəbul edildiyi tarixədək müvafiq beynəlxalq təcrübə öyrənilmiş və ölkəmiz üçün potensial mediasiya modelinə dair təkliflər işlənib hazırlanmışdır. Ötən dövr ərzində respublikamızda həmçinin ailə institutunun inkişafına və nikah münasibətlərinin möhkəmlənməsinə dəstək verilməsi, nikahın pozulması hallarının qarşısının alınması məqsədilə mediasiya xidmətinin göstərilməsinə dair vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə birgə layihələr həyata keçirilmişdir (4).

Mübahisələrin alternativ həlli üsullarından olan mediasiyanın təşkili sahəsində ictimai münasibətləri tənzimləyən qanunda mediasiyanın məq-

sədləri, prinsipləri, həyata keçirilməsi qaydaları və mediatorların statusu müəyyən edilmişdir. Qanun qəbul edildiyi müddətdən az sonra Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin “Məhkəmə-Hüquq sistemində islahatların dərinləşdirilməsi haqqında” imzaladığı 3 aprel 2019-cu il tarixli Fərmanda mediasiya prosesinin tətbiqi ilə bağlı maarifləndirmə və təşviqat tədbirlərinin həyata keçirilməsi tövsiyə edilmişdir. Buna uyğun olaraq dövlət orqanları, vətəndaş cəmiyyəti institutları, eləcə də media nümayəndələri Qanunun mahiyyəti, əhəmiyyəti və onun tətbiqi imkanları üzrə müvafiq işlər görmüşlər.

“Mediasiya haqqında” Qanunun 1.0.1-ci maddəsinə əsasən, mediasiya – mediatorun (mediatorların) vasitəçiliyi ilə tərəflər arasında yaranmış mübahisənin qarşılıqlı razılıq əsasında həlli ilə bağlı müəyyən olunan prosesdir. Ümumiyyətlə isə, mediasiya mübahisənin üçüncü, yəni qərəzsiz tərəfin – mediatorun köməyi ilə məhkəmədən kənar, alternativ həlli formasıdır. Mediasiyanın məqsədi tərəflər arasında münaqişə səviyyəsinin azaldılması və onları razı salacaq şəkildə mübahisənin həllini təmin etməkdir.

Mediasiya prosesi tərəflər arasında bağlanılan “mediasiya prosesinin tətbiqi barədə müqavilə” əsasında həyata keçirilir. Mediasiya danışıqlar şəraitində həyata keçirilir və aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

1. mediasiya prosesinə hazırlıq;
2. mediasiya prosesinin başlanılması;
3. tərəflərin mübahisənin mahiyyətini açıqlaması;
4. tərəflərin hər biri ilə ayrı-ayrılıqda danışıq;
5. mübahisənin həlli üçün təkliflərin hazırlanması;
6. mediasiya prosesinin yekunlaşdırılması;
7. mediasiya prosesinə xitam verilməsi;
8. barışıq sazişinin icrası.

Ölkəmizdə mediasiyanın aşağıdakı münasibətlər üzrə tətbiq edilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- 1) mülki işlər və iqtisadi mübahisələr (xarici elementli mübahisələr də daxil olmaqla);
- 2) ailə münasibətlərindən irəli gələn mübahisələr;
- 3) əmək münasibətlərindən irəli gələn mübahisələr;

4) inzibati hüquq münasibətlərindən irəli gələn mübahisələr.

Mediator – peşəkar əsasda mediasiya prosesi-nin həyata keçirilməsi üçün tərəflərin cəlb etdiyi və ya mediasiya təşkilatı tərəfindən təyin olunmuş, qanunla müəyyən olunmuş tələblərə cavab verən fiziki şəxsdir. Mediator olmaq istəyən fiziki şəxs aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir: 1) ali təhsilə malik olmalıdır; 2) 25 yaşı tamam olmalıdır; 3) ən azı 3 illik iş stajına malik olmalıdır; 4) mediatorların ilkin hazırlığı üzrə təlimi bitirərək müvafiq sertifikat əldə etməlidir.

Aşağıdakı şəxslər mediator ola bilməzlər: 1) məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti olmayan və ya məhdud fəaliyyət qabiliyyətli hesab edilmiş şəxslər; 2) barəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiqinə dair məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş qərarı olan şəxslər; 3) məhkumluğu ödənilməmiş və ya götürülməmiş şəxslər. Mediator qanunla qadağan olunmayan istənilən digər fəaliyyətlə məşğul ola bilər (2).

Mediasiya sahəsində tənzimlənmənin və nəzarətin həyata keçirilməsi məqsədilə mediasiya təşkilatlarının, mediatorların və mediasiya təlimi qurumlarının üzv olaraq daxil olduğu Mediasiya Şurası yaradılır. Mediasiya Şurası müəyyən funksiyaların həyata keçirilməsi məqsədilə, mediasiya təşkilatlarının, mediatorların və mediasiya təlimi qurumlarının məcburi üzvlüyü əsasında yaradılan, fəaliyyətini özünüidarəetmə prinsipi üzrə həyata keçirən qeyri-kommersiya hüquqi şəxsdir. Mediasiya təşkilatı mediasyanın inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi məqsədilə, mediasiya xidmətlərinin marketinqini, əmək müqaviləsi və ya müvafiq mülki-hüquqi müqavilə bağladığı mediatorların xidmətləri üçün haqqın və digər xərclərin ödənilməsinə dair qaydanı müəyyən edən, mediasiya zamanı danışıqların aparılması üçün şərait yaradan, qanunla və ya tərəflərin razılığı ilə müəyyən edildiyi hallarda mediasiya prosesini aparmaq üçün mediatorları təyin edən, habelə mediatorların effektiv fəaliyyətinə yönələn digər tədbirlər həyata keçirən hüquqi şəxsdir.

Hüquqi şəxs Mediasiya Şurasının üzvlüyünə qəbul edildiyi andan mediasiya təşkilatı kimi fəaliyyət göstərə bilər. Mediasiya Şurasının üzvlüyünə qəbul edilməsi üçün isə hüquqi şəxs aşağıdakı

tələblərə cavab verməlidir:

1) ən azı iki mediatorla (onlardan ən azı biri ali hüquq təhsilli olmalıdır) əmək müqaviləsi olmalıdır;

2) mediator tərəfindən göstərilən mediasiya xidmətlərinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üçün təsdiq olunmuş qaydaya malik olmalıdır;

3) istifadəsində ən azı iki otaqdan ibarət ofisi olmalıdır;

Mediasiya Şurasının üzvlüyündən çıxarılmış hüquqi şəxs və ya həmin hüquqi şəxsin təsisçisinin təsis etdiyi digər hüquqi şəxs bu qərar qüvvəyə mindiyi tarixdən 1 il keçdikdən sonra Mediasiya Şurasının üzvlüyünə yenidən qəbul olunmaq üçün qanunla müəyyən edilmiş qaydada Mediasiya Şurasına müraciət edə bilər.

Hüquqi və fiziki şəxslər (o cümlədən, hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən fiziki şəxslər), habelə mediasiya prosesinin tətbiqinə razılıq vermiş inzibati orqanlar mediasiya tərəfləri sayılır. Mediatorla görüşmüş şəxs son nəticədə özü könüllü qərar verir ki, mediatorun, yoxsa məhkəmənin xidmətlərindən istifadə etsin.

“Mediasiya haqqında” Qanunun 3.2-ci (iqtisadi mübahisələr, həmçinin ailə və əmək münasibətlərindən irəli gələn mübahisələr üzrə bu Qanunun 28-ci və 29-cu maddələrinə uyğun olaraq məhkəməyə müraciət etməmişdən əvvəl ilkin mediasiya sessiyasında iştirak tələb olunur), 28-ci (iqtisadi mübahisələr, həmçinin ailə və əmək münasibətlərindən irəli gələn mübahisələr üzrə ilkin mediasiya sessiyasında iştirak) və 29-cu (iqtisadi mübahisələr, həmçinin ailə və əmək münasibətlərindən irəli gələn mübahisələr üzrə ilkin və sonrakı mediasiya sessiyaları) maddələrinin və həmin maddələrlə bağlı olan müddələrin 2020-ci il iyulun 1-dən qüvvəyə minməsi nəzərdə tutulurdu. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin imzaladığı 19 iyun 2020-ci il tarixli 133-VIQD Nöli Qanuna əsasən, bu normaların 2021-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minməsi müəyyən edilmişdir. Qeyd edək ki, mediasiya fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə əlaqədar Mediasiya Şurasının Nizamnaməsi bütün aidiyyəti qurumlarla razılaşdırılaraq cari il mart fevralın 12-də “Mediasiya Şurası” qeyri-kommersiya hüquqi şəxs təsis edilərək, fevralın

16-da respublika Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən dövlət qeydiyyatına alınmışdır. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2019-cu il 5 sentyabr qərarı ilə təsdiq edilmiş “Mediatorların hazırlığı və ixtisaslarının artırılması ilə bağlı təlim Qaydası”na uyğun olaraq mediator olmaq istəyən şəxslər üçün sənəd qəbulu başlanmış və ilk təlim 10 mart 2020-ci il tarixə təyin edilmişdir. Lakin ölkədə COVID-19 koronavirus pandemiyası ilə bağlı xüsusi karantin rejimi tətbiq edildiyindən təlimlərin keçirilməsi təxirə salınmışdır. Ailə, əmək və kommersiya mübahisələri üzrə mediasiya işlərini aparmaq üçün ən azı 300 mediatorun hazırlanması tələb edildiyini və qanunvericiliyə uyğun olaraq bir mediasiya təlimində maksimal 15 nəfərin iştirak edə biləcəyini nəzərə alaraq, bu şərtlər daxilində 1 iyul 2020-ci il tarixinədək “Mediasiya haqqında” qanunun tələblərinə cavab verən mediasiya sisteminin qurulması qeyri-mümkün olmuşdur. Qeyd edilənlər və vaxt məhdudiyyəti nəzərə alınaraq, “Mediasiya haqqında” qanunun ilkin mediasiya sessiyalarında məcburi iştirakı nəzərdə tutulan müddələrinin qüvvəyə minməsinin 1 yanvar 2021-ci ilədək uzadılması məqsədəuyğun sayılmışdır (3).

Qeyd etdiyimiz kimi, bu mübahisələr üzrə ilkin mediasiya sessiyasını tərəflərin qarşılıqlı razılaşdırdığı mediator və ya mediator təşkilatı aparır. Tərəfin mediasiya prosesinin tətbiqi barədə təklifi digər tərəfə təqdim edildikdən sonra 10 iş günü ərzində qəbul edilmədikdə və ya tərəflər mediator və ya mediasiya təşkilatı barədə razılığa gəlmədikdə, ilkin mediasiya sessiyası tərəflərdən hər hansı birinin ilkin müraciət etdiyi, mübahisənin aidiyyəti üzrə aid olduğu məhkəmə ilə eyni şəhər və ya rayonda yerləşən mediasiya təşkilatı, həmin şəhər və ya rayonda mediasiya təşkilatı olmadıqda isə həmin məhkəmənin yerləşdiyi inzibati ərazi vahidinə ən yaxın şəhər və ya rayonlardan birində yerləşən mediasiya təşkilatı tərəfindən aparılır. Tərəflər mediator barədə razılığa gəlmədikdə, mediatoru mediasiya təşkilatı təyin edir. Məhkəmə ilə eyni şəhər və ya rayonda yerləşən mediasiya təşkilatı mövcud olmadıqda və ya həmin mediasiya təşkilatında işə baxılması mümkün olmadıqda, tərəflərdən hər hansı birinin müraciəti əsasında mübahisənin aidiyyəti üzrə aid olduğu

məhkəmə ilkin mediasiya sessiyasının aparılması üçün mediator müəyyən edə bilər (2).

Ölkəmizdə mediator ilə mediasiya tərəfləri arasında qarşılıqlı əlaqənin məzmunu daha çox mülki-hüquqi münasibətlərə əsaslanır. Belə nəticəyə gəlməyə yuxarıda adını çəkdiyimiz qanunun müddələrinin araşdırılması, mediasiyanın könüllülük, tərəflərin bərabərliyi və əməkdaşlığı kimi prinsiplər üzrə həyata keçirilməsi əsas verir. Bu, həm də mediasiya tərəflərinin heç birinin digərindən üstün olmadığı, mediatorun seçilməsində sərbəst olmaları, heç kəsin iradəsinə zidd şəkildə mediasiya prosesinə cəlb edilmədiyi, mediasiyanın istənilən mərhələsində ondan imtinanın mümkün olması, mediasiya zamanı dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, hüquqi və fiziki şəxslərin mediatorun fəaliyyətinə müdaxiləsinin yolverilməzliyi və digər bu kimi mühüm hallar ilə əsaslandırılır.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi əsasında mediasiyanın tətbiq olunan bir neçə üsulunu ayırmaq mümkündür. Asanlaşdırıcı mediasiya (facilitative mediation) üsulunda mediator tərəflərə mübahisənin həlli üzrə heç bir təklif vermir, həll yolunun onlar tərəfindən verilməsinə və ortaq qərarın qəbul edilməsinə çalışır. Dəyərləndirici mediasiya (evaluative mediation) zamanı mediator mübahisənin həlli üçün uyğun bildiyi üsulu tərəflərə məsləhət görür. Həllədiçisi mediasiya üsulunda isə mediator mübahisə edən tərəflərin görə bilmədiyi halları aşkar edərək, onlara barışıq əldə etmənin yolunu təklif edir.

Müasir dünyada məhkəmələrin özünün mediator qismində iştirakı ilə bağlı isə, əsas etibarını ilə, iki təcrübə mövcuddur. Bir təcrübəyə görə, məhkəmələrin özü də bilavasitə mediator funksiyasını həyata keçirir. Məsələn, Litva respublikasında mediasiya məhkəmə bunasının özündə hakim, hakim köməkçisi və ya zəruri ixtisasa malik olan digər şəxs tərəfindən pulsuz həyata keçirilir. Mediatorların siyahısı ölkənin Məhkəmə Şurası tərəfindən (ölkəmizdə analogi qurum Məhkəmə-Hüquq Şurasıdır – M.K.) təsdiq olunur və fəaliyyətləri Mediatorların davranışının Avropa Məcəlləsi ilə tənzimlənir. Mediasiyanın ümumi davam etmə müddəti 4 saatadəkdir. Bu müddət ərzində tərəflər razılıq əldə edə bilmədikdə, vaxt uzadılır və ya

mediasiya işi, icraatına xitam verilməklə, məhkəməyə göndərilir. Mübahisənin həlli üzrə razılıq əldə edildikdə, həmin sənəd məhkəmə tərəfindən təsdiq edilir və məhkəmə qərarı gücünə malik olur. Könüllü prosedur sayılan məhkəmə mediasiyasına tərəflərin vəsadəti ilə istənilən vaxt və heç bir səbəb göstərilmədən son qoyula bilər. Mediasiyayı həyata keçirmiş şəxs eyni işdə hakim və ya hakim köməkçisi ola bilməz.

Digər təcrübəyə görə isə, məhkəmələr bu funksiyayı bilavasitə deyil, vasitəli qaydada həyata keçirir, yəni məhkəmə mediator funksiyasının həyata keçirilməsini hansısa orqana və ya şəxsə həvalə edir. Azərbaycan Respublikasının “Mediasiya haqqında” Qanununda məhkəmələrin bilavasitə mediator qismində iştirakı nəzərdə tutulmamışdır. Qanunvericilikdə məhkəmənin mediasiya sessiyasının aparılması üçün mediator müəyyən edə bilmək səlahiyyətinin müəyyən edilməsinə görə milli mediasiya sisteminin daha çox ikinci təcrübəyə uyğun olduğunu qeyd edə bilərik.

Azərbaycan Respublikasının “Mediasiya haqqında” Qanununda onun tətbiqi dairəsi müəyyən edilmiş, cinayət işləri üzrə mübahisələrin həlli

mediasiyanın predmetinə daxil edilməmişdir. Müasir dövrdə bir çox ölkələrdə cinayət məsuliyyətinin həlli zamanı alternativ tədbirlərin tətbiqinə səylər göstərilir. Bu cür tədbirlərin tətbiqi istintaq və məhkəmə sistemində iş yükünün azalmasına, cəza icra müəssisələrinin lüzumsuz yüklənməsinə, həmçinin müvafiq şərtlər daxilində cinayətdən zərər çəkmiş şəxslərin hüquqlarının və dövlətin maraqlarının təmin olunmasına xidmət edir. İctimai təhlükəli əməl törətmiş şəxslərə münasibətdə ilk dəfə mediativ proqram 1974-cü ildə Kanadada (Ontario ştatı) tətbiq olunmuşdur (6). MDB dövlətlərindən isə Qazaxıstan Respublikasının 4 iyul 2014-cü il tarixli Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 85-ci maddəsində mediator cinayət prosesinin müstəqil iştirakçısı kimi nəzərdə tutulmuş, hüquqi statusu müəyyən edilmişdir. Hesab edirik ki, respublikamızda bu mexanizmin formalaşdırılması məqsədi ilə “Cinayət prosesində mediasiya haqqında” ayrıca qanunun qəbul edilməsi, mediatorun cinayət prosesinin iştirakçısı kimi nəzərdə tutulması və onun CPM-də hüquqi statusunun tənzimlənməsi məqsədəuyğun olar.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Prezidentinin yanında iqtisadi müşavirədə İlham Əliyevin nitqi / <https://president.az/articles/34463>
2. “Mediasiya haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu / <http://www.e-qanun.az/framework/41828>
3. “Mediasiya haqqında” qanunun qüvvəyə minmə tarixi dəyişib / https://apa.az/az/sosial_xeberler/Mediasiya-haqqinda-qanunun-quvvye-minm-tarixi-dyisib-594028
4. Mediasiya xidməti sayəsində 300 ailə nikahın pozulmasından imtina edib / https://apa.az/az/sosial_xeberler/mediasiya-xidmeti-gosterilen-300-aile-nikahin-pozulmasindan-imtina-edib-530107
5. Nağıyeva L. Mübahisələrin həllində mediasiyanın rolu. “Azərbaycan vəkili” jurnalı. № 9, 2016. S. 2-6.
6. Альтернативные механизмы разрешения споров. Обзор зарубежного опыта. Ташкент, 2017, 216 с.

Мирали Кязимов**Институт медиации как дополнительный инструмент для
повышения прозрачности правовой системы Азербайджана**

Одним из приоритетных направлений реформы Азербайджана является совершенствование правовой системы, применение альтернативных средств, в том числе института медиации для разрешения споров. Автором предлагается принятие отдельного закона «О медиации в уголовном процессе», рассматривать здесь медиатора как участника уголовного процесса и регулирование его правового статуса в УПК Азербайджанской Республики.

Mirali Kazimov**Institute of mediation as an additional tool for increasing
the transparency of the legal system of Azerbaijan**

One of the priority areas of reform in Azerbaijan is the improvement of the legal system, the use of alternative means, including the institution of mediation to resolve disputes. The author proposes the adoption of a separate law "On mediation in criminal proceedings", to consider here the mediator as a participant in the criminal process and the regulation of his legal status in the Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan.

HƏLİMƏ ALIYEVA

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin
Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin doktorantı

HÜQUQİ ŞƏXSLƏRİN CİNAYƏT-PROSESSUAL HÜQUQ MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ İŞTİRAKI MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: cinayət prosesi, hüquq münasibətləri, proses iştirakçıları, tərəflər, hüquqi şəxs, qanunvericilik, prosesual hüquq qabiliyyəti, prosesual fəaliyyət qabiliyyəti, nəzəriyyə, normalar, təhlil, mülahizələr.

Ключевые слова: уголовный процесс, правоотношения, участники процесса, стороны, юридическое лицо, законодательство, процессуальная дееспособность, процессуальная правоспособность, теория, нормы, анализ, суждения.

Key words: criminal trial, legal relationship, participants of process, parties, legal entity, legislation, procedural capacity, procedural standing, theory, norms, analysis, judgments.

"Hüquqi şəxs" ideyasının hələ Roma hüququnda mövcud olduğu məlumdur. Roma hüququnda insanlarla yanaşı, təşkilatların da xüsusi hüquq münasibətlərinə girə bilməsi qəbul olunurdu. Başqa sözlə, Roma hüququnda təşkilata da insan kimi baxıla bilirdi. Xüsusi hüquq münasibətlərinə girən təşkilatların ən geniş yayılmış forması isə korporativ tipli kollegiyalar idi. Bu ideya daha sonra glossatorlar (yunanca *glossa* – "köhnə", yaxud "nadir söz" kimi tərcümə olunan ifadədən götürülüb, hüququn təfsiri ilə məşğul olan hüquqşünaslara deyilir) tərəfindən məhz Roma hüququndan gələn *quod universitatis est, non est singulorum* prinsipinin, yəni "təşkilata məxsus olan hər bir şey, onun ayrı-ayrı üzvlərinə məxsus deyildir" kimi tərcümə olunan bir prinsipinin şərhilə əlaqədar inkişaf etdirildi və hüququn təfsirçiləri təşkilata fərdlərin cəmi kimi deyil, vahid, müstəqil və özünün fərdi xüsusiyyətləri olan bir kateqoriya kimi baxmağa başladılar (5, s. 24).

Daha sonralar, əmlakdan başqa, insanın malik ola biləcəyi heç bir şeyə malik ola bilmədiyi üçün, təşkilatların hüquqi fiksiya kimi izahı genişlənməyə başladı. Bu izahın inkişafında katolik kilsəsinin özünəməxsus rolu oldu, çünki kilsənin yanaşmasına görə, yalnız insanların, yəni fiziki şəxslərin ruhu və vicdanı ola bilərdi, təşkilatlar isə fiktiv şəxslər (*persona ficta*) olduğu üçün onların ruhu və vicdanı ola bilməzdi. Belə izah "günah", "kilsədən uzaqlaşdırma" və s. bu kimi kateqoriyaların izahı üçün istifadə edilirdi, yəni təşkilatın ruhu və vicdanı olmadığı üçün o, günah edə bilməzdisə, deməli o, cəza olaraq kilsədən uzaqlaşdırıla da bilməzdi və s. (6, s. 174-176).

Qeyd etmək lazımdır ki, məhz yuxarıda nəzər salınan yanaşma, yəni təşkilatlara hüquqi fiksiya kimi baxmaq ideyası, müasir dövrdə də hüquqi şəxslərin hüquqi təbiətinin izahına dair ən geniş yayılmış yanaşmanın – fiksiya nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edir. Bu yanaşmada hüquqi şəxs bir hüquq fiksiyasıdır.

Hüquqi fiksiya hər hansı faktın reallıqda mövcud olmadığına baxmayaraq, onun ehtimal edilməsi, mövcudluğu fikrinin qəbul edilməsi və bu ehtimal, fikir əsasında hüquq münasibətlərinin qurulmasına və tənzip edilməsinə xidmət edir. Hüquq fiksiyası vasitəsilə mövcud olmadığı məlum olan fakt mövcud olan fakt kimi qəbul edilə bildiyi kimi, əksinə, mövcud olduğu məlum olan fakt da mövcud olmayan kimi qəbul edilə bilər.

Bu anlamda, "hüquqi şəxs" reallıqda fiziki olaraq mövcud olmayan, lakin insanlar tərəfindən mövcud bir şəxs kimi qəbul edilən fiksiyadır. İnsanlar "hüquqi şəxs" in bir fiksiya kimi mövcudluğunu qəbul etməklə, onun hüquqlara malik ola bilməsi, vəzifələr daşıya bilməsi və s. bu kimi ideyaları da qəbul edirlər. Odur ki, belə yanaşma

reallıqda mövcud olan şəxslərin, yəni fiziki şəxslərin reallıqda mövcud olmayan, lakin mövcudluğuna qəbul edilmiş "hüquqi şəxs"lərlə hüquq münasibətlərinə girməsini və bu hüquq münasibətlərinin tənzim edilə bilən olmasını təmin edir (7, s. 43-46).

Şübhəsiz, "hüquqi şəxs" ideyası, ilk növbədə, insanlarla təşkilatların mülki-hüquqi münasibətlərə girə bilməsi üçün düşünülmüş və hüquqda bu məqsədlə tətbiq edilməyə başlanılmışdır. Bununla belə, cəmiyyətin inkişafı və hüququn təkmilləşməsi nəticəsində hüquqi şəxslərin digər hüquq münasibətlərində də iştirakçı qismində çıxış etməsi qaçılmaz olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, müasir dövrdə hüquqi şəxslərə həm cinayət-hüquqi, həm də cinayət-prosessual hüquq münasibətlərinin iştirakçıları kimi baxılır (4, s. 70; 8, s. 398-399).

Hüquq nəzəriyyəsində hüquqi şəxslərin hüquq münasibətlərində subyekt qismində iştirakı "hüquq subyektliyi" kateqoriyası ilə əlaqələndirilir. Məsələn, məşhur hüquq nəzəriyyəçisi V.N. Xropanyuk qeyd edir ki, hüquq münasibətlərinin subyektləri hüquq normalarına müvafiq olaraq hüquq və vəzifələrin daşıyıcısı olan ayrı-ayrı fərdlər və təşkilatlardır. Subyektlərin hüquq münasibətlərində iştirakının ölçüsü onların "hüquq qabiliyyəti" və "fəaliyyət qabiliyyəti" ilə müəyyənləşdirilir. Hüquq qabiliyyəti subyektin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş yuridik hüquqlara malik olmaq və hüquqi vəzifələr daşımaq qabiliyyətidir. Subyektin obyektiv hüquq normaları ilə tanınan, müstəqil surətdə, öz şüurlu hərəkətləri ilə hüquq və vəzifələr həyata keçirmək qabiliyyəti isə fəaliyyət qabiliyyəti hesab edilir (2, s. 150).

Fiziki şəxslərlə hüquqi şəxslərin "hüquq qabiliyyəti" və "fəaliyyət qabiliyyəti" yaranma anları, növləri və s. xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin (bundan sonra – AR CPM) 100-cü maddəsində fiziki şəxslərə mübasibətdə cinayət-prosessual fəaliyyət qabiliyyətinin bütün xüsusiyyətləri sadalanmışdır və burada yaşa, ruh vəziyyətinə, intellektual inkişaf dərəcəsinə və s. görə, cinayət prosesində iştirak edən fiziki şəxslərin cinayət-prosessual fəaliyyət qabiliyyətinin hüdudları müəyyən edil-

mişdir.

Lakin AR CPM-də hüquqi şəxslərin cinayət-prosessual fəaliyyət qabiliyyətinə dair xüsusi müddəalar nəzərdə tutulmamışdır. Bununla belə, Azərbaycan Respublikasının Mülki-Prosessual Məcəlləsində (bundan sonra – AR MPM) hüquqi şəxslərin həm mülki-prosessual hüquq qabiliyyəti, həm də mülki-prosessual fəaliyyət qabiliyyəti haqqında müddəalar yer almışdır.

Belə ki, AR MPM-in 48-ci maddəsinə əsasən, hər bir hüquqi şəxs eyni dərəcədə qanunla müəyyən edilən və qanunla yol verilən mülki prosesual hüquqlar əldə etmək və vəzifələr daşımaq qabiliyyətinə (mülki-prosessual hüquq qabiliyyəti) malikdir; 49.1-ci maddəsinə görə isə, öz fəaliyyəti ilə məhkəmədə hüquqlarını həyata keçirmək və vəzifələrini yerinə yetirmək, işin aparılmasını nümayəndəyə tapşırmaq qabiliyyəti (mülki-prosessual fəaliyyət qabiliyyəti) tam həcmdə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada qeydə alınmış hüquqi şəxsə məxsusdur.

"Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında" Qanunun da 2.0.7-ci maddəsi hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatını Azərbaycan Respublikasının ərazisində hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qurumların, habelə xarici hüquqi şəxslərin Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaratdıqları nümayəndəlik və ya filialların hüquq qabiliyyətinin təsdiq edilməsi, hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi və onlar barəsində məlumatların (qeydlərin) hüquqi şəxslərin dövlət reyestrinə daxil edilməsi kimi müəyyən edir.

Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, AR MPM-də xarici hüquqi şəxslərin və beynəlxalq təşkilatların da prosesual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti haqqında müddəalar təsbit edilmişdir. Belə ki, AR MPM-in 442-ci maddəsinin müddəalarına görə, xarici hüquqi şəxslərin prosesual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti yaradıldığı xarici dövlətin bu şəxslərin yaradılması üçün əsas olmuş qanunu ilə müəyyən edilir. Bu qanuna əsasən prosesual hüquq qabiliyyətinə malik olmayan xarici hüquqi şəxs Azərbaycan Respublikasının ərazisində Azərbaycan Respublikasının qanununa müvafiq olaraq hüquq qabiliyyətli hesab edilə bilər. Beynəlxalq təşkilatın prosesual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti bu təşkilatın yaradılması üçün əsas

olmuş beynəlxalq müqavilə, onun təsis sənədləri və ya Azərbaycan Respublikasının səlahiyyətli dövlət orqanı ilə bağlanmış sazişlə müəyyən edilir.

İstinad edilən normalardan görüldüyü kimi, hüquqi şəxsin prosesual hüquq qabiliyyətli və prosesual fəaliyyət qabiliyyəti, əsasən, bir amillə – onun qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada qeydə alınmış olması ilə əlaqələndirilir və fiziki şəxslərin fəaliyyət qabiliyyətindən fərqli olaraq, hüquqi şəxslərin fəaliyyət qabiliyyəti yaş, ruh vəziyyəti və s. bu kimi amillər əsasında differensiasiya edilmir.

Fikrimizcə, bütün göstərilənlər ona dəlalət edir ki, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada qeydə alınmış hər bir hüquqi şəxs, dövlət qeydiyyatına alındığı andan prosesual hüquq qabiliyyətli və prosesual fəaliyyət qabiliyyətli hesab edildiyi üçün (hüquqi şəxslərin hüquq qabiliyyəti ilə fəaliyyət qabiliyyətinin yaranma anları üst-üstə düşür) o, həmin andan etibarən, cinayət-prosesual hüquq münasibətlərinə də tamhüquqlu subyekt kimi girə bilər (məsələn, zərər çəkmiş şəxs, mülki iddiaçı, yaxud mülki cavabdeh qismində tanınmış cinayət mühakimə icraatında iştirak edə bilər).

Cinayət-prosesual hüquq münasibətlərində hüquqi şəxslərin iştirakını, ilk növbədə, cinayət-prosesual qanunvericiliyinin öz təyinatı ilə əlaqələndirmək olar. Məlum olduğu kimi, cinayət-prosesual qanunvericilik cinayət mühakimə icraatı daxilində həyata keçirilən fəaliyyətin hüquqi tənzimləmə qaydalarını müəyyən edir və əgər AR CPM-in 1.1-ci maddəsinin məzmununa diqqət yetirsək, görərik ki, qanunverici orqan cinayət-prosesual qanunvericiliyinin müəyyən etdiyi hüquqi prosedurlar sırasında hüquqi şəxs barəsində cinayət-hüquqi tədbirlərin tətbiq edilməsinin də hüquqi prosedurlarının adını çəkir.

Eynilə, məsələyə cinayət-prosesual qanunvericiliyin müddəalarının qüvvəsi kontekstindən yanaşsaq, şahidi olarıq ki, hüquqi şəxslər də fiziki şəxslər kimi cinayət-prosesual qanunvericiliyinin müddəalarına mütləq şəkildə əməl etməli olan subyektlərdir və bu müddəalar hüquqi şəxslər üçün məcburi xarakter daşıyır.

Qeyd edilməlidir ki, cinayət-prosesual qanun-

vericiliyinin müddəaları ilə yanaşı, cinayət prosesini həyata keçirən orqanın qüvvəyə minmiş qərarları, habelə göstərişləri, çağırışları və digər qanuni müraciətləri də fiziki şəxslər üçün olduğu kimi, hüquqi şəxslər üçün də məcburi xarakter daşıyır. Azərbaycan Respublikasının ərazisində olan bütün hüquqi şəxslər cinayət prosesini həyata keçirən orqanın qüvvəyə minmiş qərarlarını, o cümlədən, göstərişlərini, çağırışlarını və digər qanuni müraciətlərini şərtsiz icra etməlidir (AR CPM-in 64.1-ci maddəsi).

Hüquqi şəxslərin üzərinə belə bir öhdəliyin qoyulması da onların cinayət prosesinin iştirakçısı, cinayət-prosesual hüquq münasibətlərində tərəf kimi çıxış etməsi üçün əsasdır.

Hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq, qeyd edilir ki, cinayət təqibi zamanı qəbul edilən prosesual qərarların məcmusu həyata keçirilən prosesual hərəkətlərlə birlikdə cinayət prosesinin özünü təşkil edir. Buna görə də, prosesual qərarlar cinayət prosesinin əsasını, mahiyyətini təşkil edir, onun zəruri keyfiyyət xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Cinayət prosesini həyata keçirən orqanlar öz prosesual fəaliyyətləri gedişatında ayrı-ayrı məsələlərin icrası qaydasında göstərişlər, çağırışlar və digər müraciətlər (məsələn, məktublar, bildirişlər, təqdimatlar və s.) formasında aktlar da qəbul edirlər. Həmin aktlar da cinayət prosesini həyata keçirən orqanın konkret məsələ ilə əlaqədar iradəsini ifadə etdiyindən, onların da icrası məcburidir (1, s. 174).

Hüquqi şəxslər üçün cinayət prosesini həyata keçirən orqanın qərar və digər aktlarının məcburiliyi haqqında müddəa hüquqi şəxslərin prosesual vəzifə və bu vəzifənin icra edilmədiyi hallarda cinayət-prosesual hüquqi məsuliyyət (eləcə də, məsuliyyətin digər növlərinin) daşıyıcıları olduqlarının göstəricisidir. Çünki, hüquq münasibətlərinin tənzim edilmə mexanizminin işlək olması üçün münasibət iştirakçısı olan bir tərəfin konkret hüququna qarşı tərəfin hər hansı bir vəzifəsi cavab verməlidir. Hüquq nəzəriyyəsində buna hüquq korrespondent vəzifələr deyilir.

Bizim məqaləmizin kontekstində prosesual qərarların, göstərişlərin, çağırışların və başqa müraciətlərin məcburiliyi və şərtsiz icra edilməli olması o deməkdir ki, Azərbaycan Respublikası

ərazisində heç bir hüquqi şəxs həmin prosessual aktları hər hansı bəhanə ilə icra etməkdən imtina edə və ya onların icrasına mane ola bilməz. Lakin həmin prosessual aktlardan cinayət-prosessual qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada şikayət verilə bilər və onlar (prosessual aktlar) müvafiq səlahiyyətli yuxarı orqan və ya vəzifəli şəxs tərəfindən ləğv edilə bilər. Cinayət prosesini həyata keçirən orqanın qərarlarının icra edilməməsi qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş məsuliyyətin əsasını təşkil edir. Burada hüquqi məsuliyyətin bütün növləri (cinayət, inzibati, intizam, mülki) nəzərdə tutulur (1, s. 175).

Fikrimizcə, nəzərdən keçirilən məsələ ilə bağlı, AR CPM-in 65.3-cü maddəsinin də müddəalarına diqqət yetirmək zəruridir. Həmin maddənin göstərişlərinə əsasən, məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmünün, habelə cinayət təqibi üzrə qüvvəyə minmiş digər qərarlarının hüquqi şəxslər (eləcə də, dövlət orqanları və fiziki şəxslər) üçün məcburiliyi məhkəmə hökmünün və digər qərarının kassasiya qaydasında və yeni açılmış hallar üzrə yoxlanılmasına, ləğv edilməsinə və dəyişdirilməsinə mane olmur.

Göründüyü kimi, qanunvericilik hüquqi şəxslər üçün cinayət prosesini həyata keçirən orqanların müxtəlif qərarlarının məcburiliyi haqqında müddəa təsbit etməklə kifayətlənməmiş, hüquqi şəxslərə qanunla müəyyən edilmiş hallarda və qaydada həmin qərarları mübahisələndirmək imkanı da vermişdir.

Qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericiliyin təhlili belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, hazırda hüquqi şəxsin cinayət prosesinin iştirakçısı kimi qəbul edilməsi məsələsinə dair yanaşma vahid konsepsiya əsasında formalaşmamışdır.

Məsələ burasındadır ki, AR CPM-in 7.0.18-ci maddəsində cinayət prosesinin iştirakçılarının dairəsi müəyyən edilərkən bir tərəfdən barəsində cinayət-hüquqi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə icraat aparılan hüquqi şəxsin özü deyil, onun nümayəndəsi cinayət prosesinin iştirakçısı kimi göstərilmiş, digər tərəfdən isə zərər çəkmiş şəxs, mülki iddiaçı və mülki cavabdeh kimi subyektlər, heç bir qeyd-şərtsiz (yəni, bu subyektlərin hüquqi şəxs olduqları halda, onların özlərinin deyil, nümayəndələrinin cinayət prosesinin iştirakçısı ol-

masına dair göstəriş nəzərdə tutulmadan) cinayət prosesinin iştirakçılarna aid edilmişdir.

Məsələyə aydınlıq gətirmək istəsək, AR CPM-in bəzi müddəalarına, məsələn, 87.3-cü və ya 89.1-ci maddələrinə istinadən belə bir fikir irəli sürə bilərik ki, cinayət prosesinin bu və ya digər iştirakçısı qismində hüquqi şəxslərin nümayəndələri deyil, özləri tanınırlar, nümayəndələr isə sadəcə olaraq, hüquqi təmsilçilik funksiyalarını realizə etməklə cinayət mühakimə icraatında hüquqi şəxsin qanuni maraqlarının təmsil edilməsi və müdafiə edilməsi ilə məşğul olurlar.

Məsələn, cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməl nəticəsində maddi ziyan vurulması qənaətinə gəlməyə kifayət qədər əsaslar olduqda onun cinayət mühakimə icraatı qaydasında ödənilməsi barədə cinayət işinin icraatı zamanı iddia vermiş hüquqi şəxsin özü mülki iddiaçı qismində tanınır, onun nümayəndəsi yox. Bu nümayəndə başqası ilə dəyişə bilər, vəfat edə bilər və s. formalarda cinayət prosesindən kənarlaşa da bilər, lakin nümayəndənin cinayət prosesindən bu və ya digər səbəblərə görə kənarlaşması, nəzərdən keçirilən misalda hüquqi şəxsin mülki iddiaçı statusuna neqativ təsir göstərmir və hüquqi şəxs, onun bu statusda qalması üçün qanuni əsaslar mövcud olduğu müddətdə özü mülki iddiaçı olaraq qalır.

Bu mənada, bizim fikrimizcə, barəsində cinayət-hüquqi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə icraat aparılan hüquqi şəxsin özü də konkret prosessual-hüquqi statusa malikdir və onun nümayəndəyə malik olması, barəsində cinayət-hüquqi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə icraat aparılan hüquqi şəxsin özünün cinayət prosesinin iştirakçısı kimi spesifik status daşmasını istisna etməməlidir.

Heç də təsadüfi deyildir ki, AR CPM-in 19.2-ci maddəsinə əsasən, cinayət prosesini həyata keçirən orqan, zərər çəkmiş şəxs (xüsusi ittihamçı), mülki iddiaçı, mülki cavabdeh və ya onların qanuni nümayəndələrinin, habelə barəsində cinayət-hüquqi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə icraat aparılan hüquqi şəxsin cinayət prosesi gedişində özlərinin CPM ilə müəyyən edilmiş qaydada dəvət etdiyi nümayəndənin hüquqi yardımından istifadə etmək hüququnu gözləməlidir.

Göründüyü kimi, AR CPM-in 7.0.18-ci maddəsindən fərqli olaraq, 19.2-ci maddəsində barə-

sində cinayət-hüquqi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə icraat aparılan hüquqi şəxs müstəqil hüquq subyekti kimi nəzərdə tutulur.

Sadəcə olaraq, nəzərə almaq lazımdır ki, əgər fiziki şəxslərin cinayət prosesində nümayəndələr vasitəsi ilə təmsil edilməsi bir amillə bağlıdırsa, hüquqi şəxslərin cinayət prosesində nümayəndələr vasitəsilə təmsil edilməsi başqa amillə bağlıdır.

Belə ki, söhbət fiziki şəxslərdən getdikdə, onların cinayət prosesində təmsil edilməsi həm qanuni nümayəndələr, həm də nümayəndələr vasitəsilə mümkündür. Fiziki şəxslərin qanuni nümayəndələri cinayət prosesində obyektiv səbəblərə, yəni qanunun tələbinə əsasən və hər bir halda təmsil olunan şəxsin əvəzinə çıxış edirlər, fiziki şəxslərin nümayəndələrinin cinayət prosesində iştirakı isə, təmsil olunan şəxsin subyektiv arzusu ilə bağlıdır və cinayət prosesində onlar təmsil olunan şəxslə yanaşı çıxış edirlər. Fiziki şəxslərlə bağlı situasiyalarda təmsilçinin prosesdə təmsil edilən şəxsin əvəzinə iştirakı zamanı, təmsilçi təmsil edilənin bütün prosesual hüquqlarının realizəsini öz üzərinə götürür və bu zaman, təmsil olunanın öz hüquqlarını şəxsən, yəni bilavasitə həyata keçirməsi istisna edilir. Hətta təmsilçi məhdud fəaliyyət qabiliyyətli, yəni tamamilə fəaliyyət qabiliyyətsiz olmayan şəxsi təmsil etdiyi hallarda da təmsil olunanın özü tərəfindən həyata keçirilə biləcək hüquqlarının dairəsi cinayət prosesini həyata keçirən orqan tərəfindən məhdud şəkildə tanınır, belə hallarda prinsipial hüquqların təmsil olunanın bilavasitə özü tərəfindən həyata keçirilməsi üçün təmsilçinin razılığı tələb olunur (məsələn, AR CPM-in 100.6-cı və 100.11-ci maddələri). Təmsilçinin prosesdə təmsil edilən şəxslə yanaşı iştirakı zamanı isə, təmsilçinin işdə iştirak etməsi, icraatın bütün gedişatı ərzində təmsil olunanın heç bir prosesual hüququnun şəxsən həyata keçirilməsi imkanını istisna etmir.

Söhbət hüquqi şəxslərdən getdikdə isə, vəziyyət fərqli olur. Məsələ burasındadır ki, cinayət prosesinin tamhüquqlu subyektini hesab edilsələr də, hüquqi şəxslərin hər hansı bir prosesual hüququ (məsələn, vəsatət vermək, şikayət etmək və s.) hərfi mənada şəxsən realizə etmələri, prinsip-cə, mümkün deyildir və bu mənada, hüquqi şəx-

sin cinayət prosesində iştirakı hər bir halda vasitəli xarakter daşıyacaqdır.

Məsələn, cinayət mühakimə icraatında hər hansı bir ərizə hüquqi şəxsin adından verilsə də, o, fiziki şəxs tərəfindən hazırlanır, vəzifəli fiziki şəxs tərəfindən imzalanır, yenə də fiziki şəxs tərəfindən təqdim edilir və s. Bununla belə, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, hüquqi şəxsin hər bir halda cinayət prosesində nümayəndə vasitəsilə iştirak etməsi onun statusunun nümayəndəyə keçməsi kimi anlaşılmamalıdır, bu zaman hüquqi şəxsin nümayəndəsi yenə də təmsilçilik və hüquqi yardım funksiyaları daşıyan subyekt olaraq qalacaq, cinayət prosesinin bu və ya digər iştirakçısı qismində (məsələn, zərər çəkmiş şəxs, mülki iddiaçı və s.) konkret hüquqi status isə hüquqi şəxsin özünə məxsus olacaqdır.

V.Ə. İbayev AR CPM-in elə yuxarıda nəzər salınmış 19-cu maddəsini şərh edərkən göstərir ki, təqsirləndirilən şəxs və şübhəli şəxslə yanaşı, cinayət prosesinin digər iştirakçıları da müdafiə hüququna malikdirlər. Hesab edirik ki, V.Ə. İbayev tərəfindən qeyd edilən şərh verildiyi zaman (söhbət 2004-cü ildən gedir) Azərbaycan Respublikasında hüquqi şəxslərin cinayət məsuliyyəti məsələsi ətrafında işlər hələ görülməyə başlamadığından, müəllif müdafiə hüququ subyektlərinə hüquqi şəxsləri aid etməsə də, metodoloji cəhətdən vacib bir addım atmış və CPM-in 7.0.18-ci maddəsində adının çəkilmədiyinə baxmayaraq, cinayət qanunu ilə qadağan olunmuş əməli anlaşıq vəziyyətdə törətmiş şəxsləri də müdafiə hüququnun subyektini kimi, dolayısı ilə müdafiə tərəfinə aid olan proses iştirakçısı kimi təqdim etmişdir (3, s. 336).

Bu anlamda, hesab edirik ki, AR CPM-in 19-cu maddəsinin genişləndirici şərhini, barəsində cinayət-hüquqi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə icraat aparılan hüquqi şəxsə də müdafiə hüququnun subyektini və müdafiə tərəfindən çıxış edən proses iştirakçısı kimi baxmağa imkan verir.

Fikrimizcə, cinayət-prosesual hüquq münasibətlərində hüquqi şəxslərin iştirakını cinayət mühakimə icraatının vəzifələri ilə də əlaqələndirmək olar. Belə ki, AR CPM-in 8.0.6-cı maddəsinə görə, hüquqi şəxsin xeyrinə və ya onun maraqlarının qorunması üçün fiziki şəxslər tərəfindən törədilən

cinayətlərə görə hüquqi şəxslər barəsində cinayət-hüquqi tədbirlər tətbiq etmək cinayət mühakimə icraatının vəzifələrindən biridir.

Bununla yanaşı, milli hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, cinayət mühakimə icraatının vəzifəsi cinayətdən zərər çəkmiş şəxslərin və təşkilatların hüquqlarının və qanuni mənafeyinin qorunmasından, o cümlədən şəxsiyyəti qanunsuz və əsassız mühakimə edilməkdən, onun hüquqlarının və azadlıqlarının qanunsuz və əsassız məhdudlaşdırılmalardan qorumaqdan ibarətdir (1, s. 50).

Düşünürük ki, AR CPM-in 8-ci maddəsinə müəyyən mənada tənqidi yanaşmaq mümkündür, çünki həmin maddədə hüquqi şəxsin xeyrinə və ya onun maraqlarının qorunması üçün fiziki şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlərə görə hüquqi şəxslər barəsində cinayət-hüquqi tədbirlər tətbiq etmək cinayət mühakimə icraatının vəzifələrindən biri kimi təsbit edilsə də, cinayətkar qəsdlərdən qorunan obyektlər sırasında hüquqi şəxslər göstərilməmişdir, eləcə də, bu maddədə vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə hallarından qorunan obyekt qismində yalnız şəxsiyyət göstərilmişdir.

Məsələ burasındadır ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin (bundan sonra – AR CM) Xüsusi hissəsində elə cinayətlər mövcuddur ki, onlar yalnız hüquqi şəxslərə qarşı törədilə bilərlər (məsələn, hüquqi şəxslərin binalarının (otaqlarının) toxunulmazlığını pozma – CM-in 158-ci maddəsi), eyni zamanda, elə cinayətlər də vardır ki, bu cinayətlərdən fiziki şəxslərlə yanaşı, hüquqi şəxslər də zərər çəkə bilərlər (məsələn, vəzifəli şəxsin xidməti vəzifələrinin icrası ilə əlaqədar özü və ya üçüncü şəxslər üçün qanunsuz üstünlük əldə etmək məqsədilə öz qulluq səlahiyyətlərindən qulluq mənafeyinə qəsdən zidd olaraq istifadə etməsi və ya qulluq mənafeyi tələb etdiyi halda istifadə etməməsi hüquqi şəxslərin hüquqlarına və qanuni mənafələrinə mühüm zərər vura bilərlər – CM-in 308-ci maddəsi; vəzifəli şəxslər tərəfindən xidməti səlahiyyətlərinin hüdudlarından aşkar surətdə kənara çıxan hərəkətlər etməsi hüquqi şəxslərin hüquqlarına və qanuni mənafələrinə mühüm zərər vura bilərlər – CM-in 309-cu maddəsi və s.).

Deməli, cinayət mühakimə icraatı təkcə şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlətin deyil, bəzi hallarda

sırf hüquqi şəxslərin, bəzən isə, o cümlədən, (yəni fiziki şəxslərlə yanaşı) hüquqi şəxslərin də hüquq və qanuni mənafələrinin cinayətkar qəsdlərdən qorunmasına yönəlir.

Həmçinin, söhbət vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə hallarından qorunmaqdan gedərsə, bu zaman da etiraf etmək lazım gəlir ki, hüquqi şəxslər fiziki şəxslərlə müqayisədə heç də az təminatla ehtiyac duymur. Cinayət mühakimə icraatı gedişatında vəzifədən sui-istifadə edilməsi ilə hüquqi şəxsin fəaliyyəti qanunsuz və əsassız olaraq yoxlanıla, onun fəaliyyətinə müdaxilə edilə bilər, onun əmlakı üzərinə həbs qoyula və s. hallar mövcud ola bilər.

Məhz bu kimi neqativ halların qarşısının alınması üçün hüquqi şəxslər də, fiziki şəxslər kimi həqiqi və ya ehtimal edilən cinayətin törədilməsi ilə əlaqədar vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə edilməsi hallarından qorunmalıdır və bu, cinayət mühakimə icraatının vəzifələrindən biri kimi başa düşülməlidir.

Hesab edirik ki, 30 iyun 2009-cu il tarixdə hüquqi şəxsin fəaliyyətinin yoxlanılması ilə bağlı cinayət-prosessual qanunvericilikdə aparılmış islahat məhz yuxarıda qeyd edilmiş yanaşma tərzinin doğru olduğunun bariz nümunəsidir.

Həmin islahata Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin "Dövlət və bələdiyyə əmlakının və vəsaitlərinin idarə olunması sahəsində korrupsiya ilə əlaqədar hüquqpozmalara qarşı mübarizənin gücləndirilməsi haqqında" 22 iyun 2009-cu il tarixli Fərmanı ilə start verilmişdir. Həmin Fərmanda qeyd edilmişdir ki, dövlətin büdcə və digər maliyyə vəsaitlərinin, bələdiyyələrin vəsaitlərinin istifadə olunması, dövlət və bələdiyyə əmlakına sahiblik, istifadə və sərəncam verilməsi, habelə tamamilə dövlət mülkiyyətində olan və ya səhmlərinin (paylarının) nəzarət zərfi birbaşa və ya dolayısı ilə dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslərin idarə olunması sahələrində istifadə, tənzimləmə və nəzarət funksiyalarının yerinə yetirilməsinə cavabdeh olan vəzifəli şəxslərin fəaliyyətində şəffaflıq təmin edilməli, qanun pozuntuları ilə mübarizə gücləndirilməli, qeyd olunan sahələrdə hüquqpozmalar barədə müraciətlərdə göstərilən halların yoxlanılmasına diqqət artırılmalıdır. Bu məqsədlə adı çəkilən Fərmanın 1.2.-

ci bəndində icra hakimiyyəti orqanlarına dövlətin büdcə və digər maliyyə vəsaitlərinin, həmçinin bələdiyyələrin vəsaitlərinin istifadə olunması, dövlət və bələdiyyə əmlakına sahiblik, istifadə və sərəncam verilməsi, dövlət müəssisələrinin idarə olunması sahələrində cinayət əlamətləri olan hüquqpozmalar aşkar etdikdə müvafiq sənədləri Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğuna göndərmək, müvafiq prokurorun mütəxəssislərin cəlb edilməsi və ya yoxlama materiallarının tələb edilməsi barədə qərarının təxirəsalınmadan icra olunmasını təmin etmək, müvafiq sahələr üzrə təcrübəli və peşəkar mütəxəssislərin ayrılmasını təşkil etmək tapşırılmışdır.

Hüquq-mühafizə orqanlarına tapşırılmışdır ki, "Sahibkarlığın inkişafına mane olan müdaxilələrin qarşısının alınması haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 sentyabr 2002-ci il tarixli Fərmanının sahibkarlıq subyektlərinə müdaxilələrin qadağan edilməsinə dair tələbinə həmin orqanların əməkdaşları tərəfindən ciddi riayət olunmasını təmin etsinlər və bu sahədə pozuntulara yol vermiş əməkdaşlar barəsində məsuliyyət tədbirləri tətbiq etsinlər.

Bunun nəticəsi olaraq, 30 iyun 2009-cu il tarixdə AR CPM-də törədilmiş və ya hazırlanan cinayət haqqında məlumatlara baxılarkən hüquqi şəxsin fəaliyyətinin elm, texnika, incəsənət və digər peşə sahələrində xüsusi biliklərdən istifadə etməklə yoxlanılması zərurəti yarandıqda edilməli olan hərəkətlərin subyekt və sistemi əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirilmişdir. Qeyd edilən tarixdən etibarən, törədilmiş və ya hazırlanan cinayət haqqında məlumatlara baxılarkən hüquqi şəxsin fəaliyyətinin yoxlanılması zərurəti yaranarsa, ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror tərəfindən müvafiq dövlət orqanları və ya auditor təşkilatlarından mütəxəssisin ayrılmasının təmin edilməsinə dair qərar qəbul edilməli və toplanmış yoxlama materialları əsasında cinayət işinin başlanması və ya cinayət işinin başlanmasının rədd edilməsi haqqında qərar qəbul edilməlidir.

Yeri gəlmişkən, qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan Respublikası Baş prokurorunun "Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 iyun 2009-cu il tarixli "Dövlət və bələdiyyə əmlakının və vəsaitləri-

nin idarə olunması sahəsində korrupsiya ilə əlaqədar hüquqpozmalara qarşı mübarizənin gücləndirilməsi haqqında" Fərmanında prokurorluğa ünvanlanmış tövsiyələrdən irəli gələn vəzifələrin icrasına dair" 9 iyul 2009-cu il tarixli, 10/44 sayılı Əmrinin 12-ci bəndinə əsasən, müraciətdə göstərilən halların yoxlanılması ilə əlaqədar dövlət və ya bələdiyyə orqanlarında, dövlət müəssisələrində müəyyən edilmiş dövr ərzində aparılan yoxlamaların materiallarının tələb edilməsinə yalnız o halda yol verilir ki, bu materiallarda müraciətdə göstərilən halın həmin yoxlamaları həyata keçirən dövlət orqanları tərəfindən araşdırıldığı və ya araşdırılmalı olduğu dəqiq müəyyən edilmiş olsun. Daha sonra qeyd edilir ki, materiallar alındıqdan sonra müraciətdə göstərilməmiş hallar üzrə yoxlama aparılmasına (müraciətin predmetindən kənara çıxmağa) yalnız Baş prokurorun razılığı olduqdan sonra yol verilir.

Fikrimizcə, iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin liberallaşması, sahibkarlıq subyektlərinin işinə əsassız müdaxilələrin qarşısının alınması, onların qanuni maraqlarının müdafiə edilməsi və orta təbəqənin formalaşmasının təmin edilməsi baxımından qeyd edilən müddəa müsbət qiymətləndirilməlidir.

Nəhayət, cinayət-prosessual hüquq münasibətlərində hüquqi şəxslərin iştirakından bəhs edərək, AR CPM-in hüquqi şəxslərə bu və ya digər prosessual-hüquqi statusda çıxış etmək imkanı verən və birbaşa göstəriş şəklində formulə edilmiş müddəalarını qeyd etməmək mümkün deyildir.

Hüquqi şəxsin cinayət prosesində zərər çəkmiş şəxs qismində, mülki iddiaçı qismində və mülki cavabdeh qismində iştirakı məsələləri müstəqil məqalələr mövzusu olduğuna görə, bu məqaləmizdə hüquqi şəxslərə bu və ya digər prosessual-hüquqi statusda çıxış etmək imkanı verən normalara baxmaqla kifayətlənməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

Fikrimizcə, bu normalar sırasında ilk olaraq AR CPM-in 87.3-cü maddəsi göstərilməlidir. Həmin maddə bizim məqaləmiz kontekstindən əhəmiyyət kəsb edən iki fikri özündə əks etdirir:

1) hüquqi şəxsə cinayət nəticəsində mənəvi və ya maddi ziyan dəymiş olarsa, hüquqi şəxs zərər

çəkmiş şəxs qismində tanına bilər;

2) hüquqi şəxs zərər çəkmiş şəxs qismində tanınarsa, zərər çəkmiş şəxsin qanunla nəzərdə tutulmuş hüquqlarını və vəzifələrini hüquqi şəxsin müvəkkil edilmiş nümayəndəsi həyata keçirir.

Növbəti olaraq, CPM-in 89.1-ci maddəsini göstərmək olar. Həmin maddəyə əsasən, cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməl nəticəsində maddi ziyan vurulması qənaətinə gəlməyə kifayət qədər əsaslar olduqda onun cinayət mühakimə icraatı qaydasında ödənilməsi barədə cinayət işinin icraatı zamanı iddia vermiş hüquqi şəxs də mülki iddiaçı qismində tanınır.

CPM-in digər normalarında bu müddəə daha da dəqiqləşdirilir. Məsələn, CPM-in 181.4-cü maddəsində qeyd edilir ki, cinayət mühakimə icraatı zamanı mülki iddia hüquqi şəxsin adından onun nümayəndəsi tərəfindən verilə bilər; 181.5-ci maddəsində isə göstərilir ki, cinayət mühakimə icraatı zamanı mülki iddia vermək hüququ olan hüquqi şəxsin ləğv və ya yenidən təşkil edildiyi hallarda mülki iddia vermək hüququ onun hüquqi varisinə keçir və s.

AR CPM-in 164.3-cü maddəsi hüquqi şəxslərə cinayət prosesində "girov qoyan" subyekt kimi baxmağa imkan verir. Belə ki, qeyd edilən maddənin müddəalarına görə, girovun qoyulması hüquqi şəxslərin əmlakı və vəsaiti hesabına da həyata keçirilə bilər.

Bundan başqa, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq dövlət qeydiyyatından keçmiş etibar oluna bilən hüquqi şəxs öz nüfuzu və şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin ictimai qaydaya riayət edəcəyi, cinayət prosesini həyata keçirən orqanın çağırışlarına gələcəyi və digər prosesual vəzifələri icra edəcəyi də daxil olan müvafiq davranışına dair götürdüyü öhdəliyi yerinə yetirmədikdə min yüz manat tutula bilən cəriməni qabaqcadan dövlət bankında məhkəmənin depozitinə keçirdiyi pul məbləği ilə zəmin durması barədə yazılı öhdəlik verərsə, AR CPM-in 167.1-ci maddəsinə görə, o, cinayət prosesində "zəmin" statusu əldə edir.

Həmçinin, AR CPM-in 205-ci maddəsinin müddəaları hüquqi şəxsə "cinayət barədə məlumat verən şəxs", yaxud "ərizəçi" kimi statuslarda da çıxış etmək imkanı verir. Belə ki, adı çəkilən maddənin tələblərinə görə, törədilmiş və ya hazırlanan cinayət haqqında cinayət işinin başlanması üçün səbəb hesab edilən hüquqi şəxsin məlumatları məktub, yaxud təsdiq edilmiş teleqram, telefonqram, radioqram, teleks və ya digər qəbul edilmiş müraciət formasında olmalıdır. Belə məktubda hüquqi şəxsin tam adı, yaxud vəzifəli şəxsin soyadı, adı, atasının adı, ərizəçinin xidməti ünvanı, onun cinayətə münasibəti, məlumatı aldığı mənbə, eləcə də məktuba əlavə edilən sənədlər haqqında məlumatlar qeyd edilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin kommentariyası / red. C.H. Mövsümov, B.C. Kərimov, Ə.H. Hüseynov, Bakı: Digesta, 2016, 1336 s.
2. Хропаныук V.N. Дöвлөт вө һуқуқ нөзөриyyəси / төрцүмө қrupунун рөһбөри вө редактору М. Дөмиров, Баки: Sabah nəşriyyatı, 1998, 174 s.
3. İbayev V.Ə. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin kommentariyası. Cinayət mühakimə icraatının vəzifələri, əsas prinsipləri və şərtləri. Maddələr 8-36. Bakı: Qanun, 2004, 770 s.
4. Абдрахманов М.Х. Юридические лица как участники уголовно-процессуальных правоотношений / Обеспечение законности в российском уголовном судопроизводстве. Материалы Международной научно-практической конференции. Саранск, 7-8 декабря 2006 г. с. 70-75.
5. Городилова Ю.Л. Понятие учреждения в истории развития теоретических взглядов на юридическое лицо // Философия права, 2011, № 5, с. 23-27.
6. Доматырко И.Г. Понятие воли юридического лица и проблема ответственности / Международная научно-практическая конференция "Традиции и новации в системе современного российского права". Москва, 2013 г., с. 174-176.

7. Хмелевская С.А. Понятие юридического лица: опыт социально-философского осмысления // Пробелы в российском законодательстве, 2012, № 2, с. 43-46.
8. Шкредова Э.Г., Шмелев А.М. Юридическое лицо как субъект преступления в уголовном праве и законе / Современные вопросы государства, права, юридического образования. Материалы VIII Общероссийской научно-практической интернет-конференции. Тамбов, 22 декабря 2010 г., с. 398-403.

Халима Алыева

ВОПРОСЫ УЧАСТИЯ ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ В УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНЫХ ПРАВООТНОШЕНИЯХ

Резюме: Появившись на определенном этапе развития общественных отношений, конструкция юридического лица становится в законодательстве и на практике всё более распространенной. Так, первоначально возникнув в частном праве, данное понятие в настоящее время широко используется и в публичных отраслях, в том числе, в уголовно-процессуальном праве. Становление и стремительное развитие рыночных отношений, увеличение количества субъектов, занимающихся предпринимательской деятельностью, стабилизация экономической обстановки в стране создали необходимые предпосылки для научного поиска и законодательного закрепления механизмов охраны прав и законных интересов участников имущественного оборота не только от недобросовестного поведения контрагентов, но и от преступных посягательств, а также злоупотреблений властью. Данные обстоятельства послужили основой для появления в уголовно-процессуальном законодательстве норм, регламентирующих вопросы вовлечения и участия в производстве по уголовным делам юридических лиц. Наличие в уголовно-процессуальном законодательстве целого комплекса норм, призванных регламентировать деятельность юридических лиц в уголовном судопроизводстве, фактически устанавливает базу для формирования уголовно-процессуального статуса юридического лица и диктует необходимость его подробного изучения и дальнейшего совершенствования. Положение юридического лица в уголовном судопроизводстве базируется на определенной общности правовых признаков, характеристик, присущих любому юридическому лицу, вовлекаемому в сферу уголовного судопроизводства в качестве того или иного участника. При этом указанные признаки обуславливают наличие существенных особенностей его участия при производстве по делу по сравнению с другими субъектами. Положения уголовно-процессуального законодательства направлены на обеспечение защиты имущественных и неимущественных прав не только физических лиц, потерпевших от преступлений, но и юридических лиц. Вместе с тем, изложенное выше дает основание признать значимость представительства юридических лиц, так как в силу своей природы процессуальные права не могут быть реализованы юридическим лицом непосредственно. Статья посвящена некоторым вопросам участия юридических лиц в уголовно-процессуальных правоотношениях.

Khalima Aliyeva

QUESTIONS OF PARTICIPATION OF LEGAL ENTITIES IN CRIMINAL PROCEDURE LEGAL RELATIONSHIP

Summary: Having appeared at a certain stage in the development of public relations, the design of a legal person becomes increasingly common in law and in practice. Thus, initially originating in private law, this concept is now widely used in public industries, including in criminal procedure law.

The formation and rapid development of market relations, the increase in the number of entities engaged in entrepreneurial activities, the stabilization of the economic situation in the country created the necessary prerequisites for the scientific search and legislative consolidation of mechanisms for protecting the rights and legitimate interests of participants in property turnover not only from unfair behavior of counterparties, but also from criminal encroachments, as well as abuse of power. These circumstances served as the basis for the emergence in criminal procedure legislation of rules governing the involvement and participation in criminal proceedings of legal persons. Existence in the criminal procedure legislation of the whole complex of the norms designed to regulate activity of legal entities in criminal legal proceedings actually establishes base for formation of the criminal procedure status of the legal entity and dictates need of his detailed studying and further improvement. Position of the legal entity in criminal legal proceedings is based on a certain community of the legal signs, characteristics inherent in any legal entity involved in the sphere of criminal legal proceedings as this or that participant. At the same time the specified signs cause existence of essential features of his participation when proceeding in comparison with other subjects. However, the above provides grounds for recognizing the importance of representation of legal persons, since, by nature, procedural rights cannot be exercised directly by a legal person. The provisions of criminal procedure legislation are aimed at ensuring the protection of property and non-property rights not only of natural persons who are victims of crimes, but also of legal entities. Article is devoted to some questions of participation of legal entities in criminal procedure legal relationship.

NAİL ABBASOV
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

AZƏRBAYCANDA MƏHKƏMƏ-EKSPERT İDARƏLƏRİNİN TƏŞKİLİ

Açar sözlər: məhkəmə, ekspertiza, cinayət mühakimə icraatı, məhkəmə ekspertizası, ekspert, mütəxəssis, ekspertiza idarələri.

Ключевые слова: суд, экспертиза, уголовное судопроизводство, судебная экспертиза, эксперт, специалист, экспертные учреждения.

Key words: court, examination, criminal proceedings, forensic examination, expert, specialist, expert institutions.

Tarixi-hüquqi təhlil göstərir ki, məhkəmə ekspertizasının funksional təsisat qurumu kimi yaranması və inkişafı bilavasitə dövlətin və xüsusən, onun hüquq mühafizə və məhkəmə orqanlarının inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Bu orqanların xüsusi biliyə malik olan şəxslərə tələbatları artdıqca həmin funksiyanın həvəskarların üzərinə deyil, bilavasitə peşəkarlara tapşırılması zərurəti yaranmışdır.

19-cu əsrin ortalarından 1991-ci ilədək Azərbaycan Respublikasında məhkəmə ekspertizası sisteminin yaranması və inkişafı əvvəlcə Rusiya İmperiyasının, sonradan isə Sovet İttifaqının müvafiq sistemi ilə bilavasitə bağlı olmuşdur. Rusiya İmperiyasının bəzi ərazilərində məhkəmə ekspertizası təsisatı daha erkən dövrlərdə mövcud olmuşdur. Belə ki, artıq XIV-XV əsrlərdən torpaqlarının Rusiya İmperiyasının tərkibinə qatıldığı Litva Böyük Knyazlığının 1529-cu il tarixli Əsasnaməsində qanunvericilik səviyyəsində döymə və xəsarət alma hallarının faktik olaraq görmə ilə sübuta yetirilməsinin zəruriliyi təsbit edilmişdir. XVI əsrdən məhkəmə proseslərində katiblər arasından bilikli şəxslərin əlyazma sənədlərin müqə-

yisəsi üçün, həkimlərin isə baş vermiş ölüm hallarının səbəbinin, bədən xəsarətlərinin, tibbi səhvlərin təyin edilməsinə cəlb edilməsi halları qeydə alınmışdır. Sənədlərin araşdırılması zamanı pozuntu, dəyişikliklər etmə hallarının müəyyən edilməsindən ötrü kimyəvi üsullar tətbiq edən əczaçılarının xidmətindən istifadə olunmuşdur (7, s. 8-9).

XVII əsrə aid sənədlərdə Rusiyada ilk ekspertiza məqsədli müəssisənin İvanovskaya meydanının (Rusiya dövlətinin baş notarial kontoru) olduğu qeyd edilir. 1733-cü ildə Moskva və Peterburqda yaradılmış tibb məntəqələrinin vəzifələrinin siyahısına məhkəmə-tibb müayinələrinin aparılması da daxil edilmişdir. 1737-ci ildə isə iri şəhərlərdə canlı şəxslərin məhkəmə-tibb müayinəsinin keçirilməsindən ötrü həkimlərin saxlanmasına dair göstəriş verilmişdir. 1755-ci ildə Moskva Universitetinin nəzdində ilk məhkəmə təbabəti kafedrası, 1798-ci ildə isə Moskva və Peterburqda açılmış tibbi cərrahiyyə məktəblərində məhkəmə təbabəti kafedrası yaradılmışdır (3, s. 6).

1803-cü ildə Rusiya Daxili İşlər Nazirliyində Tibb Şurasının yaradılmasından sonra ölkədə məhkəmə tibb ekspertizasının icraatında canlanma baş vermişdir. Cinayət işləri üzrə tibbi müayinələrin aparılmasına ehtiyac yarandıqda ekspertizanın təyini zəruri olduğundan, istintaq və məhkəmə orqanları DİN-in Tibb Departamentinə bu barədə müvafiq xahiş ilə müraciət etmişlər. Təqdim olunmuş material departamentdə öyrənilərək arayış tərtib edilmiş və iş ilə birlikdə rəy verilməsindən ötrü Tibb Şurasına göndərilmişdir. Tibb Şurasının üzvləri materialı tədqiq edərək müvafiq rəy vermişlər. Tibb Şurası Rusiyada ali məhkəmə-ekspert instansiyası sayılmışdır. Onun tərkibi

N.N.Beketov, V.M.Bexterev, İ.P.Pavlov, D.İ.Mendeleyev kimi görkəmli alimlərdən ibarət olmuşdur. Məhkəmə tibb müayinələri həmçinin quberniya idarələrində 1797-ci ildə səhiyyə idarələri kimi təsis olunmuş və 1869-cu ildə isə səhiyyə şöbələrinə çevrilmiş qurumlarda həyata keçirilmişdir (5, s. 34).

Ümumiyyətlə, Rusiyada XVIII əsrin ortalarından ədalət mühakiməsinin obyektivliyi naminə ekspertiza tədqiqatı prosesinə alimlərin, hətta akademiklərin cəlb olunmasına başlanılmışdır. Sankt-Peterburq Elmlər Akademiyası Rusiyanın ilk belə müəssisələrindən biri olmuşdur. İlk dövrlərdə akademiyanın ekspertiza tədqiqatı sahəsində fəaliyyəti məhkəmə tibb müayinəsi sualları ilə məhdud olmuşdursa, sonradan sənədlərin və maddələrin tədqiqi üzrə məhkəmə-kimyəvi müayinələrin aparılması tələbatına çevrilmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, həmin müayinələrin xeyli hissəsi dahi alim M.V.Lomonosovun iştirakı ilə aparılmışdır. XIX əsrdə akademiyanın məhkəmə ekspertiza fəaliyyəti xeyli genişlənmiş, yeni tədqiqat obyektləri, o cümlədən partlayıcı maddə və əşyaların atəş izləri ilə tədqiqat sahəsi yaranmışdır. Kimyaçı akademiklər Y.F.Fritsşenin və N.N.Zininin tədqiqatları ilə sənədlərin kriminalistik ekspertizasının əsası qoyulmuşdur. Məşhur rus cərrahı, anatomu, professor N.İ.Piroqovun tədqiqatları məhkəmə ballistik ekspertizanın inkişafında mühüm rol oynamışdır. Onun araşdırmaları odlu silahla törədilən cinayətlərin istintaqı zamanı bir sıra sualların, o cümlədən hadisə anında atəş açan şəxs ilə və cinayətin qurbanının yerləşdikləri mövqelərin müəyyən edilməsinə imkan vermişdir. Sankt-Peterburq Elmlər Akademiyası ekspertiza tədqiqatının bilavasitə aparılması ilə yanaşı, həmçinin bu cür müəssisələrin yaranması və fəaliyyətinə təkan vermişdir (9, s. 21).

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərindən Rusiyada ekspertiza fəaliyyətinin elmi əsaslar ilə aparılması xeyli sürətlənmiş və şəxsi vəsait hesabına bu cür fəaliyyət göstərən qurumlar yaranmağa başlamışdır. İlk belə müəssisə Rusiyada məhkəmə ekspertizasının əsasını qoymuş Y.F.Burinski tərəfindən 1889-cu ildə məhkəmə fotoqrafik laboratoriyası kimi təsis olunmuşdur. 1893-cü ildə Sankt-Peterburq məhkəmə palatası prokurorluğu yanında da bu cür laboratoriya təşkil olunur.

1903-cü ildə Y.F.Burinskinin “Sənədlərin məhkəmə ekspertizası, icraatı və istifadəsi” adlı əsəri çap olunmuşdur.

1917–1920-ci illərdə Rusiyada bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi və imperiya ərazisində vətəndaş müharibəsinin gətməsi prosesləri fonunda Azərbaycan xalqının siyasi və dövlətçilik şüurunun inkişafında yeni bir mərhələ başlanır. Belə bir tarixi şəraitdə 1918-ci ilin mayın 28-də Azərbaycanın müstəqil dövlət elan olunması haqqında qərar – “İstiqlal Bəyannaməsi” qəbul olunmuşdur. Lakin Rusiyada fevral inqilabından sonra olduğu kimi, Azərbaycanda da iki hakimiyyətlik yaranmışdır: “Bakı Xalq Komissarları Soveti”, sonra isə “Sentrokaspi” diktaturası hökumətləri Bakıda, ADR hökuməti isə Gəncədə yerləşmişdir. Bu dövrdə Azərbaycanda qanunvericilik ictimai-siyasi situasiyaya uyğun olaraq parəkəndə, dağınıq halda olmuşdur. ADR-in Gəncədən Bakıya köçüb öz hakimiyyətini Azərbaycanın bütün ərazisinə tətbiq etməsi 1918-ci ilin sentyabrın ortalarında mümkün olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamenti mövcud olduğu qısa dövr ərzində, əsasən, Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin başlıca istiqamətlərini müəyyən edən sənədlər qəbul etmişdir. Ona görə də ADR-də həm qanunverici, həm də icraedici hakimiyyəti öz əlinə alan Nazirlər Şurası 23 iyun 1918-ci il tarixli qərarla Rusiya və Zaqafqaziya Seyminin qanunlarının ADR ərazisində müvəqqəti olaraq qüvvədə qalmasını təsbit etmişdir.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulana qədər funksional fəaliyyət göstərən məhkəmə ekspertizası təşkilatının olmadığını qeyd etmək lazımdır. Hüquq-mühafizə orqanları cinayətlərin açılması və istintaqı prosesində xüsusi biliklərə olan tələbatlarını ayrı-ayrı istintaq hərəkətlərinin aparılması zamanı mütəxəssislərin – xüsusi biliyə malik şəxslərin cəlb edilməsi yolu ilə təmin etmişlər. Hətta ekspertizanın ən çox tələbat duyduğu sahələrindən biri olan məhkəmə tibbi müayinələr üçün ayrıca yer (qurum) olmamışdır. Meyitlərin, canlı şəxslərin və ya maddi sübutların müayinəsi polis həkimləri tərəfindən aparılmışdır.

Azərbaycandan fərqli olaraq, Rusiyada sovet hakimiyyətinin qurulmasına qədər ekspertiza aparıcı ayrıca qurum mövcud olmuşdur. Belə ki, bir az əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, Rusiyada 1889-cu

ildə Y.F.Burinski tərəfindən şəxsi vəsait hesabına yaradılmış və fəaliyyət göstərən məhkəmə-fotoqrafik laboratoriyası fəaliyyət göstərmişdir. Doğrudur, bu laboratoriyanın ömrü uzun olmamış, onu 1893-cü ildə Sankt-Peterburq Məhkəmə Palatası prokurorluğunun nəzdində yaradılmış hökumət məhkəmə fotoqrafik laboratoriyası əvəz etmişdir. 28 iyul 1912-ci ildə Rusiyada ilk ixtisaslaşdırılmış məhkəmə ekspertiza müəssisəsinin – elmi məhkəmə ekspertizası kabinetinin yaradılması haqqında qanun qəbul edilmişdir. Avropanın həmin dövr ekspertiza müəssisələrinin, o cümlədən məhkəmə-fotoqrafik laboratoriyasının təcrübəsindən istifadə olunmaqla, 1913-cü ilin yanvar ayında Moskva Məhkəmə Palatası Prokurorluğu nəzdində, 1914-cü ildə Kiyev Məhkəmə Palatası Prokurorluğu nəzdində elmi məhkəmə ekspertizası kabinetləri yaradılmışdır (3, s. 12).

Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə ekspertiza fəaliyyətinin tənzimlənməsi sahəsində də müəyyən dəyişikliklər baş vermiş, Rusiyada hakimiyyətə gələn bolşeviklər mövcud ekspertiza qurumlarından imtina etmişlər. Bu sahədə səlahiyyətlər bir müddət Daxili İşlər Komissarlığının Baş hakim müfəttişliyi idarəsi tərəfindən həyata keçirilmişdir. XDİK-nın 1918-ci il 28 mart tarixli əmri ilə Tibbi Şuranın səlahiyyətləri Tibb hissəsi idarəsinə verilmiş, 29 martda isə Tibbi Kollegiya Tibbi ekspertiza bölməsi adlandırılmışdır (4, s. 26).

Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının yaranması ilə (28 aprel 1920-ci il) ölkəmizin ictimai-siyasi həyatı, hüquqtətbiqetmə və hüquq mühafizə sistemi əsaslı dəyişikliyə məruz qalmışdır. Bu, Rusiyada 1917-ci il oktyabr inqilabından sonra hakimiyyətə gəlmiş bolşeviklərin çarizmdən miras qalmış qanunlardan imtina etmək yolunu tutması ilə bağlı olmuşdur. Lakin yeni hüquq sisteminin tez bir zaman ərzində yaradılmasının mümkün olmaması 1917-ci ilin noyabrında və 1918-ci ilin martında məhkəmələr haqqında verilmiş 1 və 2 nömrəli dekretlər ilə çar Rusiyasının inqilabi hökumət tərəfindən ləğv olunmamış və inqilabi hüquqi düşüncəyə zidd olmayan qanunlarından istifadə olunmasına icazə verilməsini şərtləndirmişdir. Eyni zamanda, inqilabi hüquqi düşüncə hüququn ümumi prinsiplərini əvəz etməyə başlamışdır. Bu baxımdan hüquqtətbiqetmə fəa-

liyyəti üzrə sovet qanunvericiliyinin ilk aktlarında daha çox bu sahədə dövlət siyasətinin ümumi və başlıca istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Lakin «Məhkəmələr haqqında» 1918-ci ilin 20 iyulunda verilmiş 3 nömrəli dekret ilə devrilmiş hökumətin qanunlarına istinad edilməsi qəti surətdə qadağan edilmişdir. Azərbaycan İnqilab Komitəsinin «Xalq Məhkəməsi haqqında» 12 may 1920-ci il tarixli və «Azərbaycan SSR Ali İnqilab Tribunalı haqqında» 20 may 1920-ci il tarixli Dekretləri ilə Azərbaycan Demokratik Respublikasının Məhkəmə Palatası, dairə məhkəmələri, prokurorluq, istintaq orqanları, vəkillik sistemi ləğv edilmiş, yeni məhkəmə sisteminin əsası qoyulmuşdur.

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra ekspertiza idarələrinin təşəkkülü, formalaşması və inkişafı prosesi başlıca olaraq aşağıdakı istiqamətlər üzrə getmişdir:

- Daxili İşlər Nazirliyi orqanlarının nəzdində ekspert-kriminalistik idarələrin yaranması və inkişafı;

- Səhiyyə Nazirliyinin nəzdində məhkəmə-tibb ekspertizası idarələrinin və məhkəmə-psixiatrik ekspertizaların aparıldığı müəssisələrin yaranması və inkişafı;

- Ədliyyə Nazirliyi sistemində məhkəmə ekspertizası idarələrinin yaranması və inkişafı.

Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, keçmiş Sovetlər İttifaqında bəzi kriminalistik və tibb ekspertizaları həmçinin dövlət təhlükəsizliyi, hərbi ədliyyə və müdafiə nazirliyi nəzdində fəaliyyət göstərən məhkəmə-tibb laboratoriyalarında aparılmışdır. Bundan başqa, cinayət-prosessual qanunvericilik dövlət ekspertiza idarələrindən kənarda da məhkəmə ekspertizasının keçirilməsinə imkan vermişdir.

Bolşeviklər məhkəmə ekspertizası sistemini yenidən qurmaq məqsədi ilə ilk əvvəl daxili işlər orqanlarında həmin müəssisələri təsis etməyə başladılar. Ona görə də RSFSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığı Kollegiyasının 19 fevral 1919-cu il tarixli qərarı ilə daxili işlər orqanlarının cinayət axtarış sistemlərində ekspert-kriminalistik xidmətlərin yaradılması müəyyən edilmişdir. 1919-cu ilin 1 martında RSFSR Xalq daxili işlər Komissarlığının Cinayət axtarış idarəsində (Moskva şəhərində) məhkəmə ekspertizası kabineti artıq

fəaliyyətə başlamışdır. Ardınca digər iri şəhərlərdə, 1923-cü ildə Leninqrad, Xarkov və Samarada, 1927-ci ildə Voronejdə, 1928-ci ildə Sverdlovsk və Ryazanda bu xidmətin elmi-texniki kabinetləri təşkil olunmuşdur. 1928-ci ildə RSFSR XDİK tərəfindən “Cinayət-axtarış idarələrində elmi-texniki hissələrin təşkili haqqında” təlimat qəbul edilmişdir. Həmin ildə eyni zamanda Moskva şəhərində S.M.Potapovun rəhbərliyi ilə ekspert hazırlığı üçün kursların təşkilinə start verilmişdir (6).

1945-ci ildə SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarlığının elmi-texniki şöbəsinin tərkibində elmi-tədqiqat kriminalistika institutu yaradılmışdır. 1950-ci ildə institut birbaşa DİN-in Baş Milis İdarəsinə tabe etdirilmişdir. 1956-cı ildə isə onun bazasında SSRİ DİN-in ümumittifaq elmi-tədqiqat institutu yaradılmışdır və onun başlıca vəzifəsi praktiki ekspertiza tədqiqatından daha çox daxili işlər orqanlarının əsas fəaliyyət istiqamətlərinin metodiki təminatının hazırlanması və elmi araşdırmaların genişləndirilməsinə yönəlmişdir. Bu səbəbdən daxili işlər orqanlarının ekspertiza fəaliyyəti təminatında ciddi boşluq yaranmış və 1969-cu ildə SSRİ DİN-in Operativ-texniki idarəsinin nəzdində praktiki fəaliyyəti həyata keçirən orqan kimi Mərkəzi kriminalistik laboratoriyası yaradılmışdır. Sonradan (1977-ci ildə) bu laboratoriya müstəqil xidmət kimi birbaşa SSRİ DİN-in Mərkəzi elmi-tədqiqat kriminalistik laboratoriyasına çevrilmişdir (10). Ekspertiza fəaliyyəti həyata keçirən qurumun DİN-nin hər hansı strukturunun tərkibində deyil, müstəqil struktur qurum kimi fəaliyyət göstərməsi həmin dövr üçün ümumi ekspertiza institutunun inkişafı baxımından irəliyə doğru atılmış addım olmuşdur.

Kriminalistik ekspertizalar keçmiş SSRİ-nin tərkibinə daxil olmuş müttəfiq və muxtar respublikaların daxili işlər idarələrində, vilayət icraiyyə komitələrinin nəqliyyat milisinin əməliyyat-texniki şöbələrində, eləcə də şəhər (rayon) daxili işlər şöbələrinin qrup və laboratoriyalarında aparılmışdır. Daha mürəkkəb və təkrar ekspertizalar keçmiş SSRİ DİN-in Ümumittifaq elmi-tədqiqat institutu və həmin nazirliyin əməliyyat-texniki idarəsinin mərkəzi kriminalistik laboratoriyasında aparılmışdır. DİN-nin sistemində olan ekspert idarələrində kriminalistik ekspertizalar ilə yanaşı, yol-

nəqliyyat, yanğın-texniki, bioloji, məhkəmə-trasoloji, məhkəmə-kimyəvi və s. ekspertizalar həyata keçirilmişdir (2, s. 169).

Qeyd edək ki, Azərbaycanda XX əsrin sonlarına qədər DİN-in strukturunda ekspert-kriminalistik idarə mövcud olmuşdur. Lakin cinayətlərin açılması və istintaqı prosesində obyektivliyin tam şəkildə təmin edilməsi, insan hüquq və azadlıqlarının, fiziki və hüquqi şəxslərin qanuni maraqlarının daha yüksək səviyyədə təmini, habelə eyni bir qurumda cinayətlərin istintaqı ilə yanaşı, həm də sübut növlərindən biri olan ekspert rəylərinin verilməsinin bir sıra hallarda bu rəylərin obyektivliyinə təsir edə bilməsi amili nəzərə alınaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 iyun 2001-ci il tarixli Fərmanı ilə DİN-nin Ekspert-Kriminalistika İdarəsindən ekspertiza aparmaq səlahiyyəti götürülmüş, idarənin adı dəyişdirilib Kriminalistik Tədqiqatlar İdarəsi adlandırılmışdır (1, s. 17).

Hazırda Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Kriminalistik Tədqiqatlar İdarəsi kriminalistik tədqiqatların aparılmasını təşkil edən, kriminalistik tədqiqat fəaliyyəti ilə əlaqədar hüquqları həyata keçirən, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallarda dövlət daktiloskopik və genom qeydiyyatının aparılmasını təmin edən, səlahiyyətlərinə aid edilmiş məhkəmə ekspertizası və kriminalistik tədqiqatlar sahəsində daxili işlər orqanları üzrə fəaliyyətin həyata keçirilməsini, istintaq hərəkətləri və əməliyyat-axtarış tədbirlərində kriminalistik metod və vasitələrin tətbiq olunmasını təşkil edən struktur qurumdur.

İdarənin əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- hadisə yerinə baxış və müayinədə, əməliyyat-axtarış tədbirlərində və digər istintaq hərəkətlərində mütəxəssislərin iştirakının təmini;
- istintaq, təhqiqat və əməliyyat-axtarış xidmətlərinin təliqəsi əsasında ballistik, daktiloskopik, trasoloji, sənədlərin texniki tədqiqi, xəttin, avtotexniki, fiziki-kimyəvi, bioloji və sair tədqiqatların aparılması;
- istifadədə olan müasir foto-video və digər texniki vasitələrin, kriminalistik texnikanın istintaq hərəkətlərində və əməliyyat-axtarış tədbirlərində tətbiqinin təmini.

Kriminalistik Tədqiqatlar İdarəsində güllə-giliz və əl-barmaq izlərindən ibarət kartotekalar, saxta

pullar, sənədlər və qiymətli kağızlardan, narkotik vasitə və psixotrop maddələrdən ibarət kolleksiyalar yaradılmışdır. Əl-barmaq izləri dünyada ən müasir hesab olunan Əl-Barmaq İzlərinin Eyniləşdirilməsinin Avtomatlaşdırılmış «MORFO» Sistemində eyniləşdirilir, narkotik vasitələr isə BMT tərəfindən beynəlxalq proqram çərçivəsində verilmiş müasir laboratoriya cihazları ilə tədqiq edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sovet hakimiyyətinin ilk dövrlərində digər ekspertiza növləri ilə müqayisədə məhkəmə tibb ekspertizası həm təşkilati struktur, həm də tətbiqi imkanları baxımdan daha yüksək sürətlə inkişaf etmişdir. 1924-cü ildə RSFSR-in Xalq Səhiyyə Komissarlığında ekspertiza işlərinə rəhbərlik etmək üçün Baş məhkəmə-tibb eksperti vəzifəsi təsis olunmuşdur. 1928-ci ildə zədələrin ağırlıq dərəcəsinin təyini, 1929-cu ildə meyitlərin məhkəmə-tibbi müayinəsi qaydaları, 1934-cü ildə ambulator məhkəmə-tibb akuşer-ginekoloji, maddi sübutların məhkəmə-tibb və məhkəmə kimyəvi müayinəsi qaydaları haqqında nizamnamələr, daha sonra əlavə müayinələrin aparılması qaydaları qəbul edilmişdir. 1934-cü ildə Xalq Səhiyyə Komissarlığının və Xalq Ədliyyə Komissarlığının birgə razılığı ilə məhkəmə-tibb ekspertizasının aparılması qaydaları haqqında

nizamnamə nəşr edilmişdir (3, s. 11).

Təkcə RSFSR-də deyil, başqa respublikalarda da məhkəmə tibb ekspertizası idarələri digərləri ilə müqayisədə daha erkən formalaşmışdır. Məsələn, Belarusda ilk ekspertiza müəssisəsi 1921-ci ildə Belarus Xalq Səhiyyə Komissarlığının Mərkəzi kimyəvi-bakterioloji stansiyası nəzdində açılmış məhkəmə tibb şöbəsi olmuşdur. 1931-ci ildə isə Belarus Xalq Səhiyyə Komissarlığının nəzdində məhkəmə tibb laboratoriyası yaradılmışdır (8, s. 85).

Ümumiyyətlə, keçmiş SSRİ-də məhkəmə-tibb ekspertizasının təşkili və rəhbərliyi SSRİ Səhiyyə Nazirliyinin baş məhkəmə tibb ekspertinə, müttəfiq respublikalarda isə Səhiyyə Nazirliyinin baş məhkəmə tibb ekspertinə həvalə edilmişdir. Məhkəmə-tibb ekspertizasının elmi-metodik mərkəzi isə SSRİ Səhiyyə Nazirliyinin Elmi-tədqiqat məhkəmə tibb institutu olmuşdur (1, s. 169).

Azərbaycan Respublikasında hazırda məhkəmə-istintaq orqanlarının tapşırığı (qərarı) əsasında cinayət işləri üzrə ekspertizaların təşkili və aparılması, əsasən, Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzi, Məhkəmə Psixiatrik Ekspertiza Mərkəzi, Məhkəmə Tibbi Ekspertiza və Patoloji Anatomiya Birliyi və onun şöbələri tərəfindən həyata keçirilir.

Ədəbiyyat:

1. Saricalinskaya K.Q., Cavadov F.M., Mahmudov A.M., Əliyev B.Ə. Məhkəmə ekspertizası. Dərs vəsaiti. Bakı, 2003, s. 17
2. Saricalinskaya K.Q. və b. İstintaq taktikası. Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1991. 192 s.
3. Səlimxanov Ş.A. Məhkəmə təbabəti. Dərslik. Bakı. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1992, 348 s.
4. Баринов Е.Х. Становление, развитие и совершенствование судебной медицины в Москве. Автореферат дисс. д.м.н. М., 2009, 53 с.
5. Избранные труды по криминалистике / Крылов И.Ф.; Науч. ред. и сост.: Александров А.И., Петров В.В. - СПб.: Изд. Дом С.-Петербур. гос. ун-та, 2006. - 1000 с.
6. История возникновения и развития судебной экспертизы / <https://kriminalisty.ru/stati-istorija-kriminalistiki-istorija-vozniknovenija-i-razvitija-sude/>
7. Крылов И.Ф. Судебная экспертиза в уголовном процессе / И. Ф. Крылов. – Л.: Изд. ЛГУ, 1963. – 214 с.
8. Орехова Е.П. Становление и развитие судебной экспертизы // Судебная экспертиза Беларуси. № 2 (42), 2017. С. 83-90.
9. Россинская Е.Р., Зинин А.М. История становления и развития судебной экспертизы в России // Вестник университета имени О.Е.Кутафина (МГЮА). № 12, 2015. с. 18-35.
10. Экспертно-криминалистическая служба МВД России / <https://ria.ru/20190301/1551437419.html>

Наиль Аббасов**Организация системы судебно-экспертных учреждений в Азербайджане**

Историко-правовой анализ показывает, что возникновение и развитие судебной экспертизы, как функционального института, было, напрямую, связано с развитием государства и, в частности, его правоохранительной и судебной власти. Поскольку потребность этих органов в лицах, со специальными знаниями возрастала, возникла необходимость возложить эту функцию непосредственно на профессионалов - специалистов.

Nail Abbasov**Organization of a system of forensic institutions in Azerbaijan**

Historical and legal analysis shows that the emergence and development of forensic expertise, as a functional institution, was directly related to the development of the state and, in particular, its law enforcement and judicial power. Since the need of these bodies for persons with special knowledge increased, it became necessary to assign this function directly to professionals - specialists.

UOT 34:343

АЙСЕЛЬ АББАСЛЫ
Доктор философии по праву
Бакинский Государственный Университет
Юридический факультет, преподаватель
ayselabbasli@yahoo.com

СУДЕБНЫЕ И Внесудебные механизмы защиты нарушенных прав граждан в сфере предпринимательской деятельности

Açar sözlər: sahibkarlıq, sahibkarlıq fəaliyyəti, subyektiv hüquq, sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində pozulmuş hüquq, hüquqi müdafiə, məhkəmə müdafiəsi, məhkəmə mübahisəsi, məhkəmə aidliyyəti, müdafiə mexanizmləri, məhkəmədən-kənar müdafiə, notarial müdafiə, münisflər, vasi-təçilik prosedurası, inzibati müdafiə, ombudsman institutu

Ключевые слова: предпринимательство, предпринимательская деятельность, субъективное право, нарушенное в сфере предпринимательской деятельности право, правовая защита, судебная защита, подсудность, механизмы защиты, внесудебная защита, нотариальная защита, посредничество, арбитраж, административная защита, институт омбудсмена

Key words: entrepreneurship, entrepreneurial activity, subjective right, right violated in entrepreneurial sphere, legal protection, judicial protection, lawsuit, jurisdiction, mechanisms of protection, extrajudicial protection, notary protection, arbitral tribunal, mediation, administrative protection, ombudsman

Судебная защита нарушенных прав граждан в сфере предпринимательской деятельности. Реформы в области обеспечения и защиты прав и свобод человека в современном мире, включая принятие новых законодательных актов, совершенствование действующего законода-

тельства, создание новой судебной системы, определение единых правил административных органов, определение судебного надзора над административными органами, определение механизмов защиты прав, приведение национального законодательства в соответствие с международными стандартами, действующими в области европейского права занимают важное место в ряде реформ, проводимых в стране.

Предпринимательская (хозяйственная) деятельность является одной из областей, где часто возникают столкновения различных интересов и споров юридического характера. Поэтому необходимо иметь реальные механизмы обеспечения безопасности для полного и эффективного осуществления субъективных прав субъектов предпринимательства, определенных законодательством. Одной из таких гарантий является судебная защита нарушенных прав, свобод и законных интересов предпринимателей.

Конституция Азербайджанской Республики гарантирует судебную защиту прав и свобод каждого человека. Такая защита осуществляется посредством специально созданной системы судебных органов. Известно, что суды выполняют одну из основных функций государства, обеспечивающих дисциплину и законность в обществе, а также стабильное разрешение споров.

Как справедливо отмечает И.М.Джафаров, одним из основных требований правового государства является ответственность государства перед гражданином, повышение роли демократических учреждений в стране и установление возможности обращения граждан в суды об актах нарушения их прав и интересов с целью предотвращения произвола в деятельности государственных органов. Конституция гарантирует судебную защиту прав и свобод каждого (статья 60 Конституции АР). Суд гарантирует, с одной стороны, каждому право обратиться в суд за восстановлением нарушенных прав и свобод, а с другой стороны, определяет обязанность судов рассматривать и принимать справедливые решения [7, с. 180].

Н.Ш.Гусейнова также подчеркивает роль судебной защиты в обеспечении прав человека в демократических странах [11, с. 298].

А.Х.Саидов считает, что основное место в правовой системе демократических стран принадлежит судам. Только суды воплощают истину и справедливость. Принципы и формы его осуществления отражены в различных международно-правовых актах. В статье 8 Всеобщей декларации прав человека говорится: «Каждый человек имеет право на эффективное восстановление в правах компетентными национальными судами в случаях нарушения его основных прав, предоставленных ему Конституцией или законом». В статье 2 «Пакта о гражданских и политических правах» 1966 года отмечается, что каждое участвующее в настоящем Пакте государство-участник обязуется:

a) обеспечить любому лицу, права и свободы которого, признаваемые в настоящем Пакте, нарушены, эффективное средство правовой защиты, даже если это нарушение было совершено лицами, действовавшими в официальном качестве;

b) обеспечить, чтобы право на правовую защиту для любого лица, требующего такой защиты, устанавливалось компетентными судебными, административными или законодательными властями или любым другим ком-

петентным органом, предусмотренным правовой системой государства, и развивать возможности судебной защиты;

c) обеспечить применение компетентными властями средств правовой защиты, когда они предоставляются [23, с. 186].

Система и деятельность правового государства обеспечиваются организованным надлежащим образом судебным органом. Права и свободы человека, защита которых является основной задачей современного правового государства, рассматриваются как ценность в рамках справедливого судебного разбирательства. В юридической литературе обосновано, что правосудие является основной функцией судов, но они в рамках своей деятельности также выполняют другие функции, включая судебный надзор [1, с. 339].

По мнению А.С.Козлова, судебная защита является реакцией на юридический спор с помощью принудительной силы судебных органов в целях обеспечения соответствия права на развитие отношений между государством и гражданином [22, с. 23].

З.А.Аскеров показывает, что механизм защиты посредством суда является самым основным механизмом защиты. Об этом свидетельствует тот факт, что непосредственным назначением суда является защита прав человека [10, с. 128]. Органы судебной власти также как и другие ветви власти, имеют схожие и отличительные черты. Сходные черты состоят из общих признаков, присущих государственному органу. К ним можно отнести следующие признаки: *a)* универсальность государственной власти, т. е. распространение решений на все области общественной жизни; *b)* осуществление государственной власти посредством специального аппарата; *c)* обладание государственной власти принужденной монополией в обществе; *d)* суверенитет государственной власти.

Основные признаки, отличающие судебную систему и ее органы от других ветвей власти, следующие: основная и непосредственная цель судебной власти заключается в защите прав и свобод человека; судебная власть по

максимуму изолирована от политики; между органами судебной власти иерархия действует только в рамках процессуальной формы, каждая из которых полностью независима; судебные органы, как правило, организуются по принципу полисистемности; судебные органы действуют в процессуальной форме; их деятельность обладает принудительным характером; они организуются двумя другими органами государственной власти в порядке, установленном законом. Все эти особенности, в большей или меньшей степени, относятся ко всем органам судебной власти, независимо от того, как и где они были созданы. Ни один орган, кроме суда, не принимает непосредственного участия в защите прав человека. В то время, как все другие органы участвуют только в нормаобразующей или в нормаобразующей, и в регулирующей деятельности, суды защищают только права и свободы человека, а также существующую норму. Это и обеспечивает высокий статус судебной системы. Суды – единственный орган, осуществляющий правосудие. Последнее представляет собой решение социальных конфликтов с помощью специального органа в процессуальном порядке, определяемом законом. Права и свободы человека охраняются судами независимо от отрасли и обстоятельств, в которой они нарушены. Суды являются государственным органом, защищающим права человека независимо от каких-либо ситуаций и обстоятельств. Любое право, без исключения может быть защищено в суде. Безусловно, существуют и другие средства защиты прав и свобод, но ни один из них не является столь надежным, как суд и не имеет юридической силы, поскольку только суд имеет средства правовой защиты (процессуальные средства, принцип состязательности сторон) [13, с. 144-145].

В статье 4 Гражданско-Процессуального Кодекса Азербайджанской Республики указывается, что любое физическое и юридическое лицо вправе в порядке, установленном законом, обратиться в суд за защитой и обеспечением своих прав, свобод и охраняемых законом интересов.

Одним из способов защиты прав, свобод и законных интересов субъектов предпринимательской деятельности является подача жалоб на действия и бездействие должностных лиц государственных органов, нарушающих права этих субъектов, а также незаконных действий государственных органов. Как видно, сущность судебной защиты прав предпринимателей обусловлена возможностью обращения в компетентный судебный орган, принимать необходимые решения о восстановлении нарушенных прав субъектов предпринимательства, права, свободы и законные интересы которых нарушаются в результате незаконных действий. Споры, в которых в качестве сторон выступают предприниматели, рассматриваются в судах по делам об административных и экономических спорах. Суд, рассматривающий такие споры, прежде всего, должен заниматься вопросом отнесения этого дела к его компетенции. Институт подведомственности предполагает определение сферы полномочий между судами в рамках судебной системы.

По мнению М.А.Мовсумова, задача подведомственности заключается в определении того, к какому компетентному государственному или общественному органу относятся гражданские дела [15, с. 103].

Пленум Конституционного Суда Азербайджанской Республики в ряде своих решений заявил, что положения, связанные с судебной подведомственностью, четко определены законодательством и что эти нормы отнесены к субъектам, которые используют судебные средства. В решении Пленума Конституционного Суда Азербайджанской Республики от 19 мая 2014 года, касающегося статьи 2.1 Закона Азербайджанской Республики «О государственном реестре недвижимого имущества» и статей 2.2 и 2.2.1 Административно-Процессуального Кодекса Азербайджанской Республики отмечается, что законное определение судебной подведомственности гарантирует эффективное осуществление права каждого на судебную защиту своих прав и свобод. В статье 62 Конституции Азербайджанской Республики говорится, что каждый имеет пра-

во на рассмотрение его дела в установленном законом суде.

Согласно правовому положению, установленному Пленумом Конституционного суда, судебная подведомственность должна быть четко определена законом, поскольку она является одним из условий, гарантирующих процессуальные гарантии прав и законных интересов лица при отправлении правосудия. В противном случае, в вопросе о судебной подведомственности может возникнуть неопределенность, которая может создать серьезные препятствия при рассмотрении дела судом в разумных сроках и сделать невозможным восстановление нарушенных прав личности [8].

В соответствии со статьей 26.1 Гражданско-Процессуального Кодекса Азербайджанской Республики дела, связанные с осуществлением предпринимательской деятельности (коммерческие споры), в порядке гражданского судопроизводства рассматриваются коммерческими судами. Статья 26.2 этого же Кодекса гласит, что коммерческим судам подсудны также дела, предусмотренные главой 40-5 настоящего Кодекса, а также случаи, предусмотренные в главах 35 и 40-2 настоящего Кодекса в связи с предпринимательской деятельностью и их полномочиями.

М.Д. Демирчиева указывает, что необходимо соблюдать три условия для рассмотрения дела или спора в экономическом суде, а не в судах общей юрисдикции. Во-первых, спор должен носить экономический характер. Во-вторых, спор должен возникать в процессе предпринимательской деятельности. В конечном итоге, субъектом спора должен быть индивидуальный предприниматель или организация. Следовательно, подавая иск в суд общей юрисдикции, истец должен доказать, что дело относится не к экономическому суду, а к суду общей юрисдикции. Если суд общей юрисдикции ошибочно принял иск о споре между двумя юридическими лицами, тогда ответчик в процессуальном порядке должен использовать свое право обжаловать и прекратить разбирательство [9, с. 196].

Среди законов, принятых в последние годы, важно подчеркнуть значение Административно-Процессуального Кодекса Азербайджанской Республики от 30 июня 2009 года. Кодекс устанавливает судебную подведомственность споров, связанных с административно-правовыми отношениями, процессуальные принципы и правила рассмотрения и разрешения данных споров в суде. Согласно статье 2 Кодекса (судебная подсудность административных споров) производство по административным спорам осуществляется административными судами и административными коллегиями, если иное не предусмотрено законом.

С 1 января 2011 года дела с экономическим характером рассматриваются в специализированных судах, а не в судах общей юрисдикции. А это, в свою очередь, будет способствовать полному, справедливому и объективному расследованию экономических споров в специализированном суде первой инстанции, рассмотрению спора в соответствии с законом и повышению эффективности правосудия.

Административное судопроизводство может обеспечить устранение юридических коллизий законным путем как в сфере гарантий прав и свобод граждан, так и в сфере судебного надзора за законностью актов управления. Эффективность административного судопроизводства зависит от поставленных задач, критериев подведомственности, степени точного определения принципов, а также от наличия достаточных процессуальных и других средств для их достижения. В связи с тенденцией увеличения административно-правовых споров эффективность административного судопроизводства зависит также от качества ее осуществления. Для своевременного и надлежащего урегулирования административных споров требуется наличие у судей специальных знаний в этой области, отделение административных судов от экономических судов, а также обеспечение невмешательства административных органов в независимое судопроизводство. Кстати, следует также отметить, что рассмотрение экономических споров

с административными спорами в рамках одного суда является одним из ключевых факторов, способствующих увеличению сроков рассмотрения дел [5, с. 41-42].

Конституционный суд Азербайджанской Республики существенно расширяет возможности защиты прав и законных интересов предпринимателей. Согласно пункту 5 статьи 130 Конституции Азербайджанской Республики, каждый субъект предпринимательской деятельности вправе в установленном законом порядке обжаловать в Конституционный Суд Азербайджанской Республики нормативные акты органов законодательной и исполнительной власти, акты муниципалитетов и судов, нарушающие его права и свободы, для решения Конституционным Судом Азербайджанской Республики вопросов, указанных в пунктах 1-7 части III настоящей статьи, в целях восстановления нарушенных прав и свобод человека.

Внесудебные механизмы защиты нарушенных прав граждан в сфере предпринимательской деятельности. Эксперты отмечают, что в законодательстве Азербайджана предусмотрен ряд методов альтернативных решений, но их использование встречается очень редко. Законодательство предусматривает альтернативные способы решения трудовых, гражданских и других споров. К примеру, статья 265 Трудового Кодекса Азербайджанской Республики определяет следующие примирительные способы разрешения коллективного трудового спора: согласительная комиссия; посредник; трудовой арбитраж. Считается, что необходимо приложить усилия для распространения альтернативных методов разрешения споров в Азербайджане.

Опыт развитых стран в этой области свидетельствует о том, что разрешение спора с помощью альтернативных методов более эффективно, чем посредством государственного суда. С этой точки зрения, развитие альтернативных способов урегулирования споров в Азербайджане имеет большое значение для развития предпринимательства, в частности,

малого и среднего [4]. Судебное разрешение споров между предпринимателями не всегда отвечает интересам сторон. Главная проблема заключается в том, что судебный процесс не направлен на достижение консенсуса между сторонами, и всегда имеются победившая и проигравшая стороны. Это приводит к тому, что стороны, как правило, прекращают деловые отношения. Кроме того, судебный процесс не всегда позволяет быстро решить проблему. В то же время привлечение квалифицированных юристов к процессу защиты влечет за собой большие финансовые расходы для сторон. Это особенно характерно для субъектов малого и среднего предпринимательства, которые в большинстве случаев не имеют своих отдельных юридических департаментов.

Переговоры занимают важное место в ряду альтернативных методов разрешения споров. Переговоры являются формой разрешения спора непосредственно самими сторонами без участия посторонних лиц. С помощью переговоров можно определить позицию и аргументы сторон, предмет конфликта, выявить попытки уменьшения степени конфликта и защитить свой подход к решению проблемы. Процедура переговоров устанавливается самими сторонами, а не государством. Однако в качестве предварительного условия для обращения в суд законодательство может предусматривать механизм принуждения исчерпания переговоров (правило претензий). Переговоры без посредника или с участием нейтрального посредника являются финансово выгодным и достаточно быстрым способом разрешения сложных конфликтов.

Медиация является более перспективным и альтернативным методом разрешения споров. Именно посредством медиации может быть принято решение, которое максимально удовлетворит интересы всех сторон в споре. В отличие от арбитража и третейского суда, когда судьи часто принимают произвольные решения, которые не удовлетворяют одну из сторон, при медиации посредник не принимает никаких решений, стороны сами приходят к

соглашению.

Одним из методов альтернативного разрешения споров является *третейский суд*, выносящий свое решение, опираясь на нормы права. Как правило, такое решение окончательно и обязательно для исполнения.

Опыт развитых стран показывает, что в большинстве случаев предприниматели пытаются разрешить споры между собой в третейских судах, а не в государственных. Хотя судебные разбирательства государственных и третейских судов имеют сходства, но в то же время имеются и важные отличия. На практике эти различия обуславливают превосходство третейского суда. Во-первых, основным недостатком разбирательства в государственном суде является более длительный срок рассмотрения споров. В третейском суде спор решается более оперативно. Система государственных судов позволяет неоднократно рассматривать дело в разных инстанциях. У третейского суда нет высшей инстанции (отсутствует апелляционная и кассационная инстанции, что позволяет урегулировать спор в относительно короткие сроки). Третейский суд не рассматривает жалобу, но решение может быть оспорено, если сторонами не предусматривается иное положение. Во-вторых, рассмотрение спора в государственном суде требует соблюдения достаточно сложных процедур, установленных законодательством. А процедура третейского суда не регламентируется многочисленными процессуальными правилами. В-третьих, в некоторых случаях для разрешения спора судьи государственных судов не обладают особыми знаниями в определенной области. Состав третейского суда формируется самими сторонами, у которых есть возможность выбрать людей с особыми знаниями в области, касающейся специфики спора. В-четвертых, в государственном суде спор рассматривается на публичных слушаниях, за исключением некоторых случаев. Третейские суды создают условия конфиденциальности для сторон спора. Споры рассматриваются на закрытых заседаниях, что обеспечивает более безопасную защиту коммерческой тайны сторон. Присутствие любого другого лица на су-

дебном заседании возможно с согласия сторон. Запрещается также публиковать решение третейского суда без согласия сторон. В-пятых, расходы, связанные с разрешением спора в *третейском* суде, меньше, чем в городских судах [16].

Согласно статье 29 Гражданско-Процессуального Кодекса Азербайджанской Республики в случаях, предусмотренных законом, международными договорами или соглашением сторон, споры, подведомственные судам, с согласия лиц, участвующих в деле, могут быть переданы на разрешение третейских судов.

Законодательство Азербайджанской Республики регулирует создание и деятельность института арбитража, который является средством внесудебного разрешения споров.

В 2003 году Международная организация «International Commercial Arbitration» впервые в Азербайджане инициировала создание независимого коммерческого арбитражного института при поддержке ряда международных организаций, в частности, Международного агентства развития США (USAID). 11 ноября 2003 года при активном участии и поддержке известных и опытных юристов Азербайджана, а также влиятельных специалистов различных сфер деятельности, международная организация «International Commercial Arbitration» учредила Азербайджанский Международный Коммерческий Арбитражный Суд. АМКАС, созданный на основе международного опыта и национального законодательства, является постоянно действующим независимым арбитражным институтом. В настоящее время АМКАС действует в составе Азербайджанского Центра Арбитража и Медиации. Наряду с этим в составе Азербайджанского Центра Арбитража и Медиации также действуют Третейский Суд и Бакинская служба медиации и примирения.

18 ноября 1999 года был принят Закон Азербайджанской Республики «О международном арбитраже». 9 ноября 1999 года Азербайджанская Республика присоединилась к Нью-Йоркской Конвенции о признании и при-

ведении в исполнение иностранных арбитражных решений от 10 июня 1958 года. Наряду с тем, что это событие является одним из важных событий судебно-правовых реформ, проводимых в нашей стране, и в связи с обязательным выполнением решений Азербайджанского Международного Коммерческого Арбитражного Суда, оно упростило процедуру признания и исполнения этих решений в более чем 143 государствах-членах Конвенции.

Все это является показателем того, что наше государство создает благоприятные правовые механизмы для эффективной защиты экономических и гражданских прав иностранных инвесторов, вкладывающих средства в экономику Азербайджана. Постепенно усиливается доверие к Международному коммерческому арбитражному суду, который является средством разрешения споров иностранных и отечественных предпринимателей, действующих в Азербайджане и за его пределами. Это является результатом того, что сотни иностранных и местных компаний, действующих в Азербайджане, указали на Международный коммерческий арбитражный суд в качестве места разрешения споров, вытекающих из коммерческих соглашений. Сегодня АМКАС имеет статус третейского суда, который разрешает споры между иностранными и отечественными предпринимателями [12].

При рассмотрении нотариальной защиты как одной из внесудебных форм защиты прав и интересов предпринимателей необходимо принять во внимание следующие особенности ее реализации:

- предметом нотариальной деятельности являются бесспорные дела;
- не используются принципы публичности, состязательности;
- нотариальные действия совершаются нотариусом только единолично;
- юридические факты устанавливаются, как правило, на основании письменных доказательств и др [21].

Нотариусы играют незаменимую роль в реализации правовой защиты субъектов пред-

принимательской деятельности.

А.М.Баранов и П.Г.Марфицина рассматривают правовую защиту в общем виде как содействие гражданам, должностным и юридическим лицам в решении вопросов, связанных с применением норм права [25].

Конституция Азербайджанской Республики, принятая в 1995 году, гарантирует каждому получить юридическую помощь. Нотариат является важной формой гражданской юрисдикции для специализированной деятельности по оказанию юридической помощи. Нотариус обеспечивает защиту частной собственности в обществе, составляющую основу предпринимательства, а также защиту прав участников гражданского оборота. Нотариусы до совершения сделок получают необходимые документы, изучают и готовят проекты сделок, соответствующих требованиям законодательства. Таким образом, обеспечивается подлинность этих документов, а физические и юридические лица все больше доверяют им [17].

Известно, что так же, как и обычные граждане, предприниматели становятся участниками различных гражданско-правовых отношений. Они иногда обращаются в нотариальные конторы, чтобы утвердить какую-либо сделку или получить определенную юридическую помощь. Опыт показывает, что лица, занимающиеся предпринимательской деятельностью, в том числе кредитные учреждения, пользуются нотариальными услугами не только для совершения нотариальных действий, но и для взыскания денежных сумм или истребования имущества от должника. Исполнительная надпись – это распоряжение нотариуса о взыскании с должника причитающейся суммы денег, совершенное в документе, свидетельствующем об образовании долга. Исполнительная надпись нотариуса подлежит исполнению наравне с судебным приказом и имеет ту же юридическую силу. Любой предприниматель или бизнесмен, обратившись к нотариусу за исполнительной надписью, обеспечивается тем самым действительностью и законностью заключенных договоров, охраной их имущества, взыскания задолженности, быстрого и

позитивного урегулирования проблем задолженности и кредита, а также гарантией во всех областях бизнеса. Например, компания предоставляет свою продукцию клиентам на основании нотариально заверенных договоров на оптовую или розничную продажу. В результате между ним и клиентом возникает спор о взыскании задолженности. Этот спор также разрешается в суде. Однако, если договор нотариально заверен, запись об исполнении долга по принятым обязательствам утверждается. Это также означает, что компания больше не обратится в суд и будет свободна от судебных издержек.

Нотариальная практика показывает, что в большинстве случаев граждане, в том числе предприниматели или бизнесмены, по ряду причин не заинтересованы в нотариальном заверении договоров по задолженности. Подписывая между собой акт, заявление, ходатайство, квитанцию и другие документы, они считают договор заключенным. А это, в свою очередь, в будущем приводит к судебному разбирательству, что является более сложной процедурой [18].

Существуют и другие внесудебные механизмы защиты прав, свобод и законных интересов субъектов предпринимательства. Например, защита посредством института омбудсмена, прокурорского надзора, гарантии страхования, самозащиты и т.д.

Административно-правовая защита прав и свобод человека и гражданина осуществляется путем:

1) принятия соответствующих нормативно-правовых актов, предусматривающих предоставление прав и свобод человека и гражданина, исполнительными органами в пределах их полномочий;

2) обеспечения законодательством гарантий прав и свобод человека в области исполнительной власти;

3) обжалования решений исполнительной власти в административном порядке;

4) обеспечения органами прокуратуры общего надзора за исполнением законов органами исполнительной власти [24, с. 26].

Административно-правовая защита предпринимателей нашла свое отражение в действующем законодательстве. Например, если в ходе проверки права и законные интересы проверяемого предпринимателя нарушаются в результате решений и действий (бездействия) проверяющих органов (инспекторов), а также если проверяемый предприниматель неудовлетворен результатами проверки, то он может подать жалобу (в высший орган государственной власти или соответствующий орган исполнительной власти) как в административном, так и в судебном порядке.

Жалоба на решение проверяющего органа рассматривается вышестоящим государственным органом в течение 15 рабочих дней, и принимается одно из следующих решений:

1. об утверждении решения проверяющего органа;

2. об аннулировании решения проверяющего органа;

3. о внесении изменений в решение проверяющего органа.

Вышестоящий государственный орган по рассмотрению жалоб на действия (бездействие) инспекторов принимает решение о принятии жалобы или нет. В течение трех рабочих дней со дня принятия решения вышестоящего государственного органа по рассмотрению жалоб на решения и действия (бездействия) проверяющих органов (инспекторов) они передаются предпринимателю или отправляются почтой [20].

Учреждение Института омбудсмена по правам человека в качестве логического продолжения реформ в области правового государственного строительства в Азербайджане является одним из важных шагов, предпринятых в сфере применения новых эффективных средств защиты прав и свобод человека. Омбудсмен, являющийся институтом независимого государства и институтом гражданского общества, который выступает в качестве посредника в урегулировании споров, возникающих между гражданином и государственными органами, в пределах своей компетенции предпринимает важные меры для восста-

новления нарушенных прав. Поэтому в современных условиях Институт омбудсмана выступает в качестве учреждения, которое замыкает систему правозащитных механизмов и заполняет пробелы в этой области.

При Институте омбудсмана действует Рабочая группа «Бизнес и права человека». В докладе Уполномоченного по правам человека Азербайджанской Республики (Омбудсмана) о состоянии обеспечения и защиты прав и свобод человека в Азербайджане на 2017 год указывается, что Омбудсмен несет ответственность за устранение недостатков в осуществлении предпринимательской деятельности, продолжает плодотворное сотрудничество с соответствующими государственными учреждениями, институтами гражданского общества, включая Конфедерацию профсоюзов Азербайджана и Национальную конфедерацию предпринимателей (работодателей).

На мероприятии Рабочей группы «Бизнес и права человека» на тему «Защита прав потребителей в контексте бизнеса и прав человека» Омбудсмен отметил, что обеспечение достойного уровня жизни является высшей целью государства и говорил о значении Концепции развития «Азербайджан – 2020: Взгляд в будущее». Он также отметил важность стратегических «дорожных карт» для национальной экономики и ключевых секторов экономики в обеспечении надежной защиты прав человека, включая права предпринимателей и потребителей, и подчеркнул важность постоянного улучшения деловой среды.

Уполномоченный по правам человека внес предложения по проведению просветительских мероприятий с участием предпринимателей в столице в регионах, участия молодых добровольцев в этой работе, а также по организации сетевого сотрудничества, специализированных групп и регулярного мониторинга. Планируется наладить сотрудничество Агентством продовольственной безопасности, созданным в рамках реализации соответствующих стратегических дорожных карт и другими новыми структурами, а также с недавно созданной Ассоциацией женщин-

предпринимателей и Рабочей группы.

Вышесказанное дает основание отметить, что для развития государственно-предпринимательских отношений в соответствующих направлениях, должны быть продолжены комплексные меры совершенствования законодательства и административных процедур в сфере предпринимательства, расширения механизмов государственной поддержки предпринимательства, просвещения, развития деловых отношений предпринимателей и предоставления различных видов услуг [2].

С целью регулирования предпринимательской деятельности государство устанавливает экономические нормы и правила, регулирующие взаимоотношения между предприятиями и организациями, а также между государством и предприятиями. В целях повышения экономического благосостояния населения, государство принимает экономические программы и проводит ценовую политику. Следует отметить, что с целью осуществления контроля за исполнением принятых законов и повышения эффективности механизмов их реализации, государство создает надзорно-исполнительные структуры.

Органы прокуратуры играют исключительную роль в надзоре за исполнением законов. Так, в первой части статьи 133 Конституции Азербайджанской Республики прямо указывается на то, что прокуратура Азербайджанской Республики осуществляет надзор за исполнением и применением законов, в предусмотренном законом порядке и случаях¹. В частности, согласно статье 4 Закона Азербайджанской Республики «О прокуратуре», прокуратура осуществляет контроль за исполнением и применением законов в деятельности органов дознания и оперативно-розыскных органов. К основным принципам деятельности прокуратуры относятся законность, равноправие всех перед законом, соблюдение и уважение прав и свобод физических лиц, прав юридических

¹ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. <http://e-qanun.az/framework/897>

лиц и т.д [19].

В целом, все ветви власти напрямую связаны с государственным управлением в сфере экономики. Президент Азербайджанской Республики играет важную роль в управлении экономической системой. Так, он как высший исполнительный орган, утверждает экономические программы, издает указы и дает распоряжения другим органам исполнительной власти в связи с их исполнением. Вместе с этим, Кабинет министров и различные министерства, входящие в состав органов исполнительной власти, непосредственно участвуют в управлении экономикой.

Роль судебной власти в управлении экономической системой оценивается как косвенный метод. Как известно, в Азербайджанской Республике для разрешения экономических споров действуют коммерческие суды [13, с. 26].

С учетом рекомендаций ряда организаций для улучшения соответствующих показателей 30 апреля 2007 года Президент Азербайджанской Республики подписал Указ «О некоторых мерах, связанных с развитием предпринимательства в Азербайджанской Республике». Одной из целей этого указа является упрощение начала бизнеса в Азербайджане, совершенствование системы регистрации бизнеса и сокращение сроков процедур. Используя мировой опыт, совместно с соответствующими государственными учреждениями была создана рабочая группа. В то же время были организованы поездки в ряд зарубежных стран, где был изучен опыт в этой области и установлено постоянное сотрудничество с международными структурами, которые проводят оценивание. Проведение совместной работы было важно с точки зрения устранения в этих отчетах неточностей информации, касающейся нашей страны. При участии экспертов Всемирного банка и Международной финансовой корпорации, были подготовлены и представлены в Кабинет министров предложения по организации предпринимательской деятельности в соответствии с принципом «одного окна» с применением единого коди-

рования. В Кабинете министров Азербайджанской Республики состоялось совещание с участием руководителей соответствующих государственных органов по вопросу введения системы «одного окна» и после соответствующих обсуждений был составлен проект распоряжения Президента Азербайджанской Республики о создании единого органа государственной регистрации по принципу «одного окна» и представлен Президенту Азербайджанской Республики.

Согласно Указу Президента Азербайджанской Республики № 2458 от 25 октября 2007 года «О мерах по обеспечению организации деятельности субъектов предпринимательской деятельности по принципу «одного окна», в качестве единого государственного органа регистрации предпринимателей была установлена Государственная Налоговая Служба при Министерстве экономики Азербайджанской Республики. Данный Указ вступил в силу с 1 января 2008 года.

Закон Азербайджанской Республики от 2 июля 2013 года «О регулировании проверок, проводимых в области предпринимательства и защите прав предпринимателей» также предусматривает значительные государственные гарантии прав предпринимателей. Настоящий Закон определяет цели и принципы организации, порядок организации и проведения проверок в области предпринимательства в Азербайджанской Республике, прав и обязанностей инспекционных органов в ходе проверок, их должностных лиц, защиту прав и интересов предпринимателей в соответствии с пунктами 1 и 17 первой части статьи 94 Конституции Азербайджанской Республики.

Одной из важных гарантий является легитимность проверок, предусмотренная в статье 3 указанного Закона. Согласно данному требованию, проверки проводятся только в случаях и в порядке, установленных настоящим Законом. Проверки, проводимые с нарушением требований настоящего Закона и других нормативно-правовых актов, принятых на его основе, в том числе без регистрации проверок в едином информационном реестре, не имеют

юридической силы. Меры ответственности за нарушения законов Азербайджанской Республики и других принятых в соответствии с ними нормативно-правовых актов, устанавливающих обязательные требования к предпринимательской деятельности, выявленные в ходе таких проверок, не могут применяться.

В ходе проверок должны соблюдаться следующие принципы: законность, справедливость, объективность, прозрачность и подотчетность; презумпция невиновности предпринимателя; государственная регистрация проверок в едином реестре данных; невмешательство в деятельность предпринимателя, не связанную с проверкой; соответствие проверки полномочиям проверяющего органа; недопущение проведения проверки одного и того же объекта несколькими инспекционными органами; открытость нормативно-правовых актов и другой информации об организации и проведении проверки; ответственность проверяющего органа и его должностных лиц за нанесенный ущерб предпринимателю в результате нарушения требований нормативно-правовых актов при проведении проверок; преимущество предотвращения нарушений закона перед наказанием; финансирование проверки проверяющим органом; высокий профессионализм должностных лиц, обладающих полномочиями по проверке; применение системы оценки рисков и списка вопросов проверки в области аудита; осуществление контроля над деятельностью проверяющих органов (включая внутренний контроль); оказание помощи предпринимателю в осуществлении предупредительных и профилактических проверок и соблюдение обязательных требований к предпринимательской деятельности; равенство прав и законных интересов всех проверяемых предпринимателей.

Анализируя эти принципы, мы видим, что они, в основном, сосредоточены на обеспечении прав и законных интересов предпринимателей. Согласно статье 8 вышеуказанного Закона, предпринимателям должен быть обеспечен свободный, бесплатный и неограниченный доступ к нормативно-правовым актам,

которые определяют обязательные требования к предпринимательской деятельности. Предприниматель имеет право обратиться за методической помощью, получить консультацию и с целью оценки ситуации обратиться к проверяющему органу и пригласить его на фактический адрес, где он находится или действует. Проверяющий орган обязан предоставлять письменные и устные объяснения предпринимателю в отношении вопросов, связанных с применением обязательных требований, а также оказывать методическую помощь для устранения возникающих трудностей. Проверяющий орган должен создать бесплатную телефонную информационную службу для более эффективного информирования предпринимателей. Для предоставления объяснений, полученных через службу телефонной информации, и для ссылки на оператора, действующего в соответствии с указанной методической помощью, проверяющий орган должен регистрировать информацию, предоставленную техническими средствами. Предприниматель имеет право получить копию записи голосового объяснения на электронном носителе в течение трех месяцев с даты записи [20].

В осуществлении предпринимательской деятельности и обеспечении интересов участников, роль банков и страховых компаний достаточно велика. Осуществляя расчетные операции, банки ускоряют товарооборот и денежное обращение, организуют финансирование предпринимательской деятельности и являются посредниками в процессе разделения доходов между участниками рынка (предпринимателями, государством, работниками, инвесторами, банками и страховыми компаниями). Компенсация ущерба, причиненного стихийными бедствиями и несчастными случаями, требует авансового платежа в страховой фонд в виде части прибыли, полученной от предпринимательской деятельности. Невозможно обеспечить непрерывность предпринимательской деятельности без страхования грузовых судов, тонущих в океанах и морях, от несчастных случаев на воздушных, водных,

автомобильных, железнодорожных транспортных средствах, землетрясениях и других неопреодолимых катастрофах [6, с. 143-149].

Таким образом, указанные в данной статье положения можно обобщить следующим образом.

1. Одним из способов защиты прав, свобод и законных интересов субъектов предпринимательства является подача жалоб на действия, бездействия должностных лиц государственных органов, нарушающих права этих субъектов, а также подача жалоб в суд на незаконные действия государственных органов. Как видно, сущность судебной защиты прав предпринимателей обусловлена возможностью обращения в уполномоченный судебный орган, принимающий необходимые решения о восстановлении нарушенных прав субъектов предпринимательства, права, свободы и законные интересы которых нарушены в результате незаконных действий.

2. Споры, в которых субъекты предпринимательской деятельности выступают в качестве сторон, рассматриваются коммерческими судами. Суд, занимающийся такими спорами, прежде всего, должен заниматься вопросом подведомственности этого дела его компетенции. Согласно законодательству, экономические споры между юридическими лицами, юридическими лицами и предпринимателями, занимающимися предприниматель-

ской деятельностью без создания юридического лица и приобретающие статус индивидуального предпринимателя в порядке, установленном законом, подлежат рассмотрению в порядке гражданского судопроизводства в коммерческих судах.

3. Форма защиты прав предпринимателей означает комплекс взаимосвязанных организационных мер по защите этих прав. Форма защиты прав представляет собой деятельность компетентных органов по защите прав, выявлению фактических дел, применению правовых норм, определению права на защиту и принятию решений.

4. Формы защиты прав предпринимателей делятся на формы судебной и внесудебной защиты. Судебные формы защиты прав предпринимателей обеспечивают защиту посредством таких судебных органов как суды общей юрисдикции, коммерческие суды и Конституционный суд. К внесудебным формам защиты прав предпринимателей обычно относятся нотариальную защиту, третейский суд, процедуру посредничества, *претензионный* порядок урегулирования *споров*. Однако, по нашему мнению, сюда можно отнести и административную защиту, защиту посредством института омбудсмана, защиту посредством прокурорского надзора, страховое обеспечение, самозащиту и другие защитные механизмы.

Литература

1. Abdullayev A.O. İnzibati hüquq. Dərs vəsaiti. Bakı: Qanun, 2005, 376 s.
2. **Azərbaycanda insan hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi və müdafiəsinin vəziyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkilinin (Ombudsmanın) 2017-ci il üzrə illik məruzəsi:** <http://www.meclis.gov.az/?/az/report/90>
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası: <http://e-qanun.az/framework/897>
4. Azərbaycan sahibkarlarının məhkəmə müdafiəsi: <http://ann.az/az/azerbaycan-sahibkarlarinin-mehkeme-mudafesi/>
5. Вахшыева Н.Ə. İnzibati hüquqi mübahisələr üzrə məhkəmə icraatının mahiyyəti, rolu və predmeti. Bakı: E.L. NPS MMC, 2014, 224 s.
6. Cəfərov C.N. Sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi məsələləri / Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 8-ci buraxılış. Bakı: Adiloğlu, 2004, s. 143-149
7. Cəfərov İ.M. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərhli. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2004,

- 552 s.
8. “Daşınmaz əmlakın dövlət reyestri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 2.1-ci və Azərbaycan Respublikası İnzibati Prosesual Məcəlləsinin 2.2 və 2.2.1-ci maddələrinin şərh edilməsinə dair” Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun 19 may 2014-cü il tarixli Qərarı: <http://www.constcourt.gov.az/decisions/296>
  9. Dəmirçiyeva M.D. Mülki məhkəmə icraatı: ayrı-ayrı kateqoriya mülki işlərə baxılmasının prosesual xüsusiyyətləri. Bakı: Qanun, 2008, 216 s.
  10. Əsgərov Z.A. Konstitusiyaya hüququ. Dərslik. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2011, 760 s.
  11. Hüseynova N.Ş. İnzibati prosesin mahiyyəti və prinsipləri / Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. Bakı, 2009, № 4, s. 298-301
  12. Kommersiya mübahisələrinin həllini BKAM-a etibar edin: http://www.arbitr.az/bkam/BKAM_haqqinda.html
  13. Məhərrəmov F.M. İnvestisiyalar sahəsində dövlət siyasətinin konstitusion hüquqi əsasları: hüquq üzrə fəlsəfə dok. ... dis. Bakı, 2013, 166 s.
  14. Məhkəmə-hüquq sisteminin müasirləşdirilməsi insan hüquqlarının etibarlı təminatına xidmət edir: <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=31596>
  15. Mövsümov M.A. Mülki prosesual hüquq. Dərslik. Bakı: Qanun, 2011, 416 s.
  16. Mübahisə: Sahibkarın məhkəməyə qədər hansı seçimləri var? http://www.faktxeber.com/mbahis--sahibkarn-mhkmy-qdr-hans-seimlri-var-_h461295.html
  17. Notariat orqanları: problemlər və vəzifələr: <http://justice.gov.az/?view=informer&id=28>
  18. Notariusun icra qeydi sahibkarlığın inkişafında xüsusi rol oynayır: <http://justice.gov.az/prints.php?view=informer&id=29>
  19. “Prokurorluq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu: <http://e-qanun.az/framework/5229>
  20. “Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların tənzimlənməsi və sahibkarların maraqlarının müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu: <http://e-qanun.az/framework/26449>
  21. Вне судебные формы защиты прав предпринимателей: http://www.aup.ru/books/m236/20_3.htm
  22. Козлов А.С. Место и роль судов общей юрисдикции в механизме правового регулирования // Сибирский Юридический Вестник, 1999, № 2, с. 21-29
  23. Саидов А.Х. Общепризнанные права человека. М.: МЗ ПРЕРС, 2004, 268 с.
  24. Туманов В.А. Судебные системы западных государств. М.: Наука, 1991, 240 с.
  25. Юридическаяпомощь: <http://www.lawtech.ru/pub/buppdic/g0000313.htm>

Aysel Abbashi

Vətəndaşların sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində pozulmuş hüquqlarının məhkəmə və məhkəmədənənar müdafiə mexanizmləri

Xülasə

Bu məqalədə vətəndaşların sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində pozulmuş hüquqlarının məhkəmə və məhkəmədənənar müdafiə mexanizmləri ilə bağlı məsələlər nəzərdən keçirilmişdir. Müəllifin fikrincə, sahibkarların hüquqlarının məhkəmə müdafiəsinin mahiyyəti, qanuna zidd hərəkətlər nəticəsində hüquqları, azadlıqları və qanuni maraqları pozulan sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin müdafiə üçün pozulmuş hüquqlarının bərpası üzrə zəruri qərar qəbul etmək səlahiyyəti olan məhkəmə orqanına müraciət imkanı ilə şərtlənir. Sahibkarların hüquqlarının məhkəmədənənar müdafiə

formalarına bir qayda olaraq, notarial müdafiə, münisflər, vasitəçilik prosedurası, mübahisələrin tənziminin pretenziya qaydası aid edildiyini göstərən müəllifin fikrincə, buraya inzibati müdafiə, ombudsman institutu vasitəsilə müdafiə, prokuror nəzarəti vasitəsilə müdafiə, sığorta təminatı, özünümüdafiə və s. kimi müdafiə mexanizmlərini də aid etmək olar.

Aysel Abbasli

Judicial and Extrajudicial Mechanisms of Protection of Violated Entrepreneurial Rights

Summary

The author considers both judicial and extrajudicial mechanisms of protection of the violated human rights in the sphere of entrepreneurial activity in the present article. In her opinion, the importance of judicial protection of entrepreneurs' rights reflects to the possibility of applying to the court that is authorized to take the necessary decision concerning violated rights and legal interests of the entrepreneurs caused by unlawful acts. Analysing extrajudicial mechanisms of protection the author emphasizes such mechanisms as notary, mediation, pretentious dispute resolution procedure, arbitral tribunal. Also we can add to this list of extrajudicial mechanisms of protection of entrepreneurial rights such mechanisms as administrative protection, institute of ombudsman, prosecutorial supervision, insurance coverage, selfdefence, etc.

UOT 343.137.2

ƏNNAĞI MƏMMƏDLİ
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi
Məhkəmə Ekspertiza Mərkəzinin doktorantı
annaqi.memmedli@bk.ru

İSTINTAQ SÖVDƏLƏŞMƏSİ İNSTİTUTUNUN CİNAYƏT-HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ BARƏDƏ BƏZİ QEYDLƏR

Açar sözlər: əməkdaşlıq barədə saziş, istintaq sövdələşməsi, təqsirin etirafı barədə əqd, məsuliyyətdən azad etmə, cəzanı yüngülləşdirən hallar

Ключевые слова: соглашение о сотрудничестве, следственная сделка, сделка о признании вины, освобождение от ответственности, обстоятельство смягчающие наказание.

Key words: cooperation agreement, investigative transaction, plea bargain, release from liability, circumstances mitigating the sentence.

Cinayət mühakimə icraatında istintaq sövdələşməsi institutunun tətbiqinin əsas təyinatı cinayətkarlıqla, xüsusən mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizənin effektivliyini artırmaq, cinayətlərin tam və hərtərəfli və tezliklə açmaq vəzifəsinin öhdəsindən gəlmək təşkil edir. Bu institutun milli hüquq sistemində tətbiqi ilə cinayət mühakimə icraatında insan hüquq və azadlıqlarının təminatlarının artırılmasına, zərərçəkmiş şəxsə vurulan ziyanın aradan qaldırılmasına, hüquqi şəxslərin qanuni maraqlarının müdafiəsi üçün mövcud zəmin daha da zənginləşmiş olur. Bu institutun cinayət prosesinə daxil edilməsi cinayət mühakimə icraatının Konstitusiyadan irəli gələn şəxsiyyətin müdafiəsi, onun hüquq və azadlıqlarının, cəmiyyətin və dövlətin maraqlarının təmini kimi vəzifələrinin cinayətlərin tam və tezliklə açılması ilə səmərəli şəkildə həyata keçirilməsinə xidmət edir.

Şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxslə istintaq sövdələşməsi zamanı işin araşdırılması zaman etibarilə daha tez və daha keyfiyyətli şəkildə həyata keçirilmiş olur.

Bundan başqa, cinayətə aidyyəti olan digər şəxslər ifşa olunur, törədilən digər cinayətlərin faktiki halları daha tez şəkildə müəyyən edilir. Bunun müqabilində təqsirləndirilən şəxs müvafiq şərtlər daxilində məsuliyyətdən azad oluna və ya daha yüngül cəzaya məruz qala bilər. Adətən istintaq sövdələşməsi prosesində müdafiə tərəfindən yeganə peşəkar iştirakçı olan müdafiəçinin mövcudluğu zəruri şərt olur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 5 sentyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Korrupsiyaya qarşı mübarizəyə dair 2012-2015-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı və 27 aprel 2016-cı il tarixli Sərəncamı ilə təsdiqlənmiş Açıq hökumətin təşviqinə dair 2016-2018-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planlarında korrupsiyanın qarşısının alınması üçün qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərində tədbirlərdən biri kimi korrupsiya cinayətləri üzrə ibtidai araşdırma çərçivəsində “istintaq sövdələşməsi” institutunun tətbiqinə zərərli təsirlər qeyd edilmişdir.

Bu institutun milli qanunvericilikdə təsbiti və hüquq təcrübəsində effektiv şəkildə tətbiqi üçün onun cinayət-hüquqi aspektlərinin təhlil olunması tələb olunur.

Məlumdur ki, istintaq sövdələşməsi ittiham və müdafiənin (təqsirləndirilən şəxs ya şübhəli şəxsin) ehtimal edilən və ya həqiqi cinayətlə bağlı həyata keçirilən cinayət təqibində qarşılıqlı köməklik barədə iki tərəfli razılaşmasıdır. Bu razılaşma iki tərəfin mənafələrinin təminatına yönəl-

mişdir. Təqsirləndirilən və ya şübhəli şəxsin təqsirini boynuna alacağı və baş vermiş cinayətin üstünün açılmasına kömək etmək barədə ittiham tərəfinə vədi qarşılığında ittiham tərəfi olan prokuror ona mənafehinə uyğun gələn razılaşma şərtləri təklif etməlidir ki, o, verdiyi bu vədini yerinə yetirsin. İctimai mənafeyi müdafiə edən prokurorun bu imkanları qanunvericiliklə müəyyən olunur. Bu hüquqi imkanların sərhədləri cinayət və cinayət prosessual qanunvericiliklə müəyyən olunur. Məhz cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə və məsuliyyətdən azad etmənin şərtlərini müəyyən edən cinayət qanunvericiliyi prokurorun sövdələşmə bağlayan şəxsə vəd edə biləcəyi imkanları təsbit edir.

Elmi ədəbiyyatda da istintaq sövdələşməsinin cinayət hüquqi baxımdan səmimi peşmanlıqla müqayisəsi geniş şəkildə yayılmışdır. Bir çox müəlliflər bu institutların mahiyyətinin oxşarlığını xüsusi olaraq qabardaraq göstərir ki, cinayət törədən şəxs tərəfindən pozitiv poskriminal davranış daha sonra cinayət məsuliyyətindən azad etmə və ya daha yüngül cəzanın təyin olunması baş verir. Heç şübhəsiz ki, institutlar arasında müəyyən fərqlər də vardır. Bəzi müəlliflər isə istintaq sövdələşməsinin cinayət-hüquqi mənada səmimi peşmanlığın xüsusi forması kimi nəzərdən keçirməyi təklif edirlər (5,104).

Korrupsiya cinayətləri üzrə belə bir sövdələşmənin hüquqi baxımdan mümkünlüyünü qiymətləndirmək üçün təqsirin etirafı və səmimi peşmanlıqla bağlı məsuliyyətdən azad etmənin əsasları və şərtlərinin, həmçinin bu əsasların cəzanın təyininə təsirinin hüquqi cəhətlərinin araşdırılması faydalı nəticələrə gəlməyə imkan vermiş olardı.

Azərbaycan Respublikası CM-in 72-ci maddəsinə əsasən cinayət törətmiş şəxsin səmimi peşmanlıqla məsuliyyətdən azad edilməsi üçün onun könüllü gəlib təqsirini boynuna alması, cinayətin üstünün açılmasına fəal kömək etməsi, həmçinin cinayət nəticəsində dəymiş ziyanı ödədikdə və ya vurulmuş zərəri başqa yolla aradan qaldırması tələb olunur. Lakin belə məsuliyyətdən azad etmə yalnız böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətlərə bir dəfə tətbiq edilməsi şərti ilə mümkün sayılır.

Bundan başqa, cinayət törətmiş şəxsə səmimi

peşmanlıq hərəkətləri ilə bağlı cəza təyini zamanı yüngülləşdirici hal kimi Azərbaycan Respublikası CM-in 59.1.10-cu maddəsində rast gəlmək olar. Həmin maddədə səmimi peşmanlıq hərəkətlərinin dairəsi 72-ci maddədəki məzmunundan daha geniş şəkildə ifadə olunmuşdur. Belə ki, cinayət törətmiş şəxsin könüllü gəlib təqsirini boynuna alması, cinayətin açılmasına, onun digər iştirakçılarının ifşa edilməsinə, cinayət nəticəsində əldə edilmiş əmlakın axtarışına və tapılmasına fəal kömək etməsi halları cəza təyini zamanı yüngülləşdirici hal kimi nəzərə alınır. Törədilən cinayətin araşdırılması zamanı işdə bu halların hamısı mövcud olduqda və cəzanı ağırlaşdıran hallar olmadıqda, təyin olunan cəzanın müddəti və ya həcmi Cinayət məəcəlləsinin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddəsində nəzərdə tutulmuş daha ciddi cəza növünün son həddinin dördüdə üçündən artıq olmaması təsbit olunmuşdur.

İstintaq sövdələşməsinin korrupsiya cinayətlərinə tətbiqi imkanını müəyyən etmək üçün bu növ cinayətlərin anlayışı və dairəsinə nəzər salmaq lazımdır. 1 yanvar 2005-ci ildən qüvvədə olan "Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanununun 1-ci maddəsinə görə korrupsiya dedikdə, vəzifəli şəxslərin öz statusundan, təmsil etdiyi orqanın statusundan, vəzifə səlahiyyətlərindən və ya həmin status və səlahiyyətlərdən irəli gələn imkanlardan istifadə etməklə qanunsuz olaraq maddi və sair nemətlər, imtiyazlar və ya güzəştlər əldə etməsi, habelə fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən qeyd edilən maddi və sair nemətlərin, imtiyazların və ya güzəştlərin qanunsuz olaraq vəzifəli şəxslərə təklif və ya vəd olunması və yaxud verilməsi yolu ilə həmin vəzifəli şəxslərin ələ alınması başa düşülür.

Korrupsiyaya verilən anlayışa uyğun olaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, korrupsiya əməlləri vəzifəli şəxslər və fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən törədilə bilər. Vəzifəli şəxslər tərəfindən törədilməsi passiv rüşvətxoruq, fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən törədildikdə aktiv rüşvətxorluq adlanır. Bu cür adlandırma şərti xarakter daşıyır. Çünki passiv rüşvətxorluqda zamanı da, vəzifəli şəxs müvafiq faydanın əldə edilməsi üçün aktiv hərəkətlər həyata keçirir. Bundan başqa, vəzifəli

şəxs tərəfindən qanunsuz olaraq maddi və sair nemətlər, imtiyazlar və ya güzəştlər əldə etməsi onun öz statusundan, təmsil etdiyi orqanın statusundan, vəzifə səlahiyyətlərindən və ya həmin status və səlahiyyətlərdən irəli gələn imkanlardan istifadə etməsindən irəli gəlir. Fiziki və hüquqi şəxslər isə qanunsuz olaraq maddi və sair nemətlər, imtiyazlar və ya güzəştlər əldə etməsi maddi və sair nemətlərin, imtiyazların və ya güzəştlərin qanunsuz olaraq vəzifəli şəxslərə təklif və ya vəd olunması və yaxud verilməsi yolu ilə həmin vəzifəli şəxslərin ələ alınması üsulu ilə həyata keçirilir.

Qanundan belə bir nəticəyə də gəlmək olur ki, korrupsiya dedikdə, təkcə rüşvət vermə və rüşvət alma cinayətləri nəzərdə tutulmur. Buraya korrupsiya anlayışına uyğun gələn hər bir ictimai təhlükəli əməl daxil edilməlidir. Məhz buna görə də, Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorununun 05 sentyabr 2008-ci il 10/42 sayılı Əmri ilə təsdiq edilmiş “Korrupsiya ilə əlaqədar cinayətlər barədə vahid informasiya bazasına dair” Təlimatın 7-ci bəndində Azərbaycan Respublikası CM-də mövcud olan korrupsiya xarakterli cinayətlərin şərti siyahısında təkcə rüşvət vermə və alma deyil, digər cinayətlər də daxil edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası CM-in 33-cü fəslində “Korrupsiya cinayətləri və qulluq mənafeyi əleyhinə olan digər cinayətlər” adlandırılmaqla korrupsiya cinayətlərinin cinayət-hüquqi mənada dairəsini müəyyən etmişdir. Bu cinayətlərin dairəsi barədə məsələnin geniş təhlilindən yan keçməklə, Azərbaycan Respublikası CM-də rüşvət alma (311), rüşvət vermə (312) və vəzifəli şəxsin qərarına qanunsuz təsir göstərmə (nüfuz alveri) (312-1) kimi cinayətlərin kateqoriyasına nəzər yetirdikdə müşahidə etmək olur ki, bu cinayətləri törədən şəxslərin səmimi peşmanlıqla cinayət məsuliyyətindən azad edilməsi mümkün deyildir. Çünki həmin cinayətlərin sadə forması belə böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətlər deyildir. Bu baxımdan qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyinə görə korrupsiya cinayətləri ilə bağlı istintaq sövdələşməsi institutu yalnız təyin olunaçaq cəzanın yüngülləşdirilməsi ilə əlaqədar ola bilər. Baxmayaraq ki, istintaq sövdələşməsi institutunun səmərəliliyinə nail olmaq, onun mütəşək-

kil cinayətkarlıq və korrupsiya cinayətləri ilə mübarizədə effektiv istifadəsi üçün məsuliyyətdən azad etmə institutu onun dairəsinə daxil edilməsi daha uğurlu sayıla bilər. Bu baxımdan səmimi peşmanlıqla bağlı cinayət məsuliyyətindən azad etmənin şamil olunduğu cinayətlərin dairəsini genişləndirmək əsaslı sayıla bilər. Bu zaman qanunverici iki variantdan istifadə etməsi mümkündür: 1) Səmimi peşmanlıqla cinayət məsuliyyətindən azad etməni az ağır cinayətlərə də şamil etmək və ya 2) Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsində təsbit olunmuş konkret cinayətlərlə bağlı (məsələn, korrupsiya cinayətləri ilə bağlı) istintaq sövdələşməsinin tətbiqi zamanı məsuliyyətdən azad etmənin mümkünlüyünü qanunda ifadə etmək.

Şübhəsiz ki, az ağır cinayətlər üzrə və ya konkret cinayətlərlə bağlı səmimi peşmanlıqla cinayət məsuliyyətindən azad etmənin tətbiqi qanunun həddindən artıq humanizmi kimi qiymətləndirilə bilər. Fikrimizcə, bu zaman cinayət məsuliyyətindən azad etmənin və ya istintaq sövdələşməsinin dövlət orqanlarının diskresion səlahiyyətlər əsasında tətbiq edildiyini unutmamaq olmaz. Məlum olduğu kimi, səmimi peşmanlıqla cinayət məsuliyyətindən azad etmə Azərbaycan Respublikası CPM-in 40-ci maddəsinə görə cinayət təqibini həyata keçirməməyə əsas verən hallardan biridir və bu zaman qəbul olunacaq qərar hər bir halda ibtidai araşdırmaya rəhbərlik edən prokurorla razılaşdırılmalıdır. Müstəntiqin prokurorla razılaşdırılmış qərarı hər bir halda əsaslandırılmalı olmalı və ondan məhkəmə qaydasında şikayət verməyin mümkünlüyü belə bir sui-istifadə və həddindən artıq humanizm kimi qiymətləndirmənin qarşısını almış olur.

Qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyində əsas etibarilə cəzanın yüngülləşdirilməsi istiqamətində təqsirləndirilən şəxslə cinayət təqibi orqanı arasında istintaq sövdələşməsindən söhbət gedə bilər. Səmimi peşmanlığın cinayət qanunvericiliyi baxımından bəzi cəhətlərini göstərmək mümkündür. Cəzanı yüngülləşdirən hal kimi səmimi peşmanlığın şərtləri Azərbaycan Respublikası CM-in 59.1.10 və 60-ci maddələrdə mürəkkəb formada təsbiti onun tətbiqində məhkəmənin qərar qəbul etmək imkanlarını məhdudlaşdırır. Maddənin mü-

rəkkəb formada təsbitini xüsusən 60-cı maddədə açıq-aşkar müşahidə etmək olur. “Bu Məcəllənin ... maddələrinin hər hansı birində nəzərdə tutulmuş bütün hallar mövcud olduqda (qaralama bizə aiddi – müəl.).

Aydındır ki, əgər cinayət nəticəsində əldə edilmiş əmlak yoxdursa, bu yüngülləşdirici hal müvafiq cinayətə aid edilməyəcəkdir. Lakin ümumilikdə şəxsin könüllü gəlib təqsirini boynuna alması fəal köməkliklərin hansı biri ilə müşayiət olunması zərurəti olmaya bilər. Belə ki, cinayət aşkar cinayət ola, onun iştirakçısı olmaya, törədilməsi nəticəsində əmlak əldə olunmaya bilər. Belə bir halda təqsirin könüllü boynuna alınması yüngülləşdirici hal kimi nəzərə alınmaması üçün formal baxımdan heç bir məntiqli mülahizə irəli sürmək mümkün görünür. Buxarımdan təəsürat yaranır ki, Azərbaycan Respublikası CM-in 59.1.10-cu maddədəki yüngülləşdirici hallarla bağlı cəza təyin etmə ancaq aşkar olmayan, iştirakçılıqla törədilən, əmlakın ələ keçirilməsi ilə müşayiət olunan daha təhlükəli cinayətlərə tətbiq edilmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Şübhəsiz ki, bu yanaşmanı tam mənada əsaslı saymaq doğru olmazdı. Çünki 60-cı maddənin təyinatı ictimai təhlükəliliyi nisbətən aşağı olan şəxslərə cəzanın həddini aşağı salmaqdan ibarətdir.

Qeyd edək ki, elmi ədəbiyyatda da səmimi peşmanlıqla bağlı məsuliyyətdən azad etmənin əsaslarının alternativ və ya mürəkkəb olması məsələsi müzakirələrə səbəb olmuşdur. X.Ələkbərov bununla bağlı bildirir ki, səmimi peşmanlıqla cinayət məsuliyyətindən azad etmənin 3 əsası baş vermiş cinayətin xarakteri və halları nəzərə alınmaqla alternativ şəkildə tətbiq oluna bilər. Lakin səmimi peşmanlıq üçün könüllü gəlib təqsirini boynuna alma ilə cinayətin üstünün açılmasına kömək etmə hökmən eyni zamanda olmalıdır ki, məsuliyyətdən azad etməni tətbiq etmək mümkün olsun (4,21).

Səmimi peşmanlıqla cinayət məsuliyyətindən azad etmənin əsasları və cəzanın yüngülləşdirici halı kimi səmimi peşmanlığın Cinayət Məcəlləsindəki mətnlərinin müqayisə etdikdə xeyli oxşarlıqlar müşahidə etmək olur. Fərqlilik yalnız cinayət nəticəsində əldə olunan əmlakın axtarışı və ta-

pılmasına kömək etmək və cinayət nəticəsində vurulmuş zərərin aradan qaldırılması hissəsindədir. Əgər sonuncunu məsuliyyətdən azad etmədə görmək olursa, cəzanı ağırlaşdıran hal kimi CM-in 59.1.10-cu maddəsində nəzərdə tutulmamışdır.

Bundan başqa, cinayət nəticəsində dəymiş ziyanı ödədikdə və ya vurulmuş zərəri başqa yolla aradan qaldırması eyni zamanda Azərbaycan Respublikası CM-in 73.1-ci maddəsində də nəzərdə tutulmuşdur. Cinayət-prosessual qanunvericiliyin tələbləri baxımdan CM-in 73-cü maddəsi ilə cinayət təqibinə xitam vermək üçün təqsirləndirilən şəxs təqsirini etiraf etmiş olur. Bu halda isə səmimi peşmanlıqla barışma arasındakı mahiyyət fərqi itmiş olur. Həmçinin cinayət nəticəsində əldə edilmiş əmlakın axtarışı və tapılmasına fəal köməklik məsuliyyətdən azad etməyə heç bir təsir göstərməmiş olur.

“Normativ hüquqi aktlar haqqında” 21 dekabr 2010-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya qanununun normativ hüquqi aktların tərtib edilməsi üslubuna dair qaydalarına görə normativ hüquqi aktda eyni terminlər bir mənada işlədilməli və vahid formaya malik olmalıdır, eyni mənada müxtəlif anlayışlar işlədilməməlidir.

Şübhəsizdir ki, Azərbaycan Respublikası CM-in həm 72.1-ci maddəsi, həm də 59.1.10-cu maddəsi eyni anlayışa aid olaraq səmimi peşmanlığı nəzərdə tutur. Bu baxımdan CM-in 72.1-ci maddəsindəki səmimi peşmanlıq anlayışını 59.1.10-cu maddədəki səmimi peşmanlıq məzmununa uyğunlaşdırmaq daha uğurlu sayıla bilər. Belə bir dəyişiklik istintaq sövdələşməsi institutu baxımında uğurlu yanaşma kimi qiymətləndirilə bilər.

Qeyd olunanlar əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, gələcəkdə cinayət məsuliyyətindən azad etmə və ya cəzanın yüngülləşdirilməsi ilə bağlı istintaq sövdələşməsi tərəflərin razılaşmasına əsasən cinayət işinin istintaqının konkret vəziyyətinə görə həll edilməli və istintaq sövdələşməsinin gələcəkdə hüquq sisteminə daxil edilməsi üçün cinayət qanunvericiliyin müvafiq müddələrinə əlavə və dəyişikliklərin olunması zərurəti mövcuddur.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi. 30 dekabr 1999.
<http://e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=11&doctype=1>
2. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. 14 iyul 2000.
<http://e-qanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=14&doctype=1>
3. “Normativ hüquqi aktlar haqqında” 21 dekabr 2010-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası qanunu.
4. Аликберов Х.Д. Освобождение от уголовной ответственности. Москва, 2001, 128с.
5. Салькова К.А. Досудебное соглашение о сотрудничестве (соглашение о сотрудничестве) в системе нормуголового законодательства Российской Федерации и Республики Казахстан // Вестник Сибирского юридического института МВД России. № 2 (35), 2019, С.103-111.

Аннагы Мамедли**Некоторые заметки об уголовно-правовых аспектах института досудебного соглашения о сотрудничестве**

Согласно общепринятому в научной литературе подходу, институт досудебное соглашение о сотрудничестве с уголовно-правовой точки зрения относится к понятию деятельное раскаяние. Они схожи по социально-правовому назначению и механизму воздействия. В статье анализируется сущность и законодательная закрепление института досудебное соглашение о сотрудничестве с точки искренним раскаянием, а также обстоятельствам смягчающие наказание.

Annagy Mammadli**Some notes on the criminal-legal aspects of the institute of pre-trial cooperation agreement**

According to the generally accepted approach in the scientific literature, the institute of pre-trial cooperation agreement from the criminal-legal point of view refers to the concept of active repentance. They are similar in their social and legal purpose and mechanism of influence. The article analyzes the essence and legislative consolidation of the institution of pre-trial cooperation agreement with the point of sincere remorse, as well as the circumstances mitigating the punishment.

MƏLƏK KƏRİMOVA

Xəzər Universiteti Psixologiya departamentinin koordinatoru,

Xəzər Psixoloji Xidmət Mərkəzinin rəhbəri,

Beynəlxalq Mediator,

Sosial Fəlsəfə üzrə doktorant

email: mkerimova@khazar.org

MEDİASIYA PROSESİNDƏ EFFEKTİV ÜNSİYYƏT BACARIQLARI VƏ ÜNSİYYƏT ÇƏTİNLİKLƏRİNİN PSIXOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: mediasiya, mediator, ünsiyyət bacarıqları, mediatorun şəxsi keyfiyyətləri

Ключевые слова: медиация, медиатор, коммуникативные навыки, личные качества медиатора.

Key words: mediation, mediator, communication skills, personal qualities of the mediator

Mediasiya və onun ortaya çıxma zərurəti
Məqalədə ölkəmizdə 2021-ci ilin yanvar ayının birindən etibarən tətbiqi nəzərdə tutulan mediasiya prosesi və mediatorların peşə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar danışıqların aparılması zamanı zəruri olan ünsiyyət bacarıqlarına yer verilmişdir.

Demokratik cəmiyyət quruculuğunda əhəmiyyətli yeri olan mediasiya prosesinin əsas məqsədi məhkəmələrin iş yükünün azaldılması və mübahisələrin alternativ həlli yolu kimi mediasiya prosesinin tətbiqidir. Mediasianın müxtəlif ölkələrdə tətbiqi mexanizmləri ilə yanaşı, məqalədə mediasiya prosesində ünsiyyətlə bağlı yaranan çətinliklər və mediatorun effektiv ünsiyyət qura bilmə bacarıqlarını formalaşdırması üçün nələrə diqqət edilməsi ilə əlaqəli məsələlər təhlil edilmişdir. Bu sahədə fəaliyyət göstərəcək mediatorların ünsiyyət bacarıqlarının mediasiya prosesində əhəmiyyəti, dinləmə və ona təsir edən amillər, empatiya, suallar və növləri, sual vermə bacarığı, tərəflər arasındakı ünsiyyətə təsir edən mediatorun şəxsi xüsusiyyətləri ilə bağlı məqamların mahiyyəti də şərh edilmişdir. Mediator kimi fəaliyyət göstərmək və

ölkəmizdə bu sahəyə töhvə vermək istəyən şəxslərin öz şəxsi keyfiyyətlərini səmimi şəkildə dəyərləndirmələri və effektiv ünsiyyət bacarıqlarına sahib ola bilmələri üçün bunları təcrübədən keçirərək formalaşdırmağının zəruriliyi də ifadə edilmişdir.

Bu məqalənin mediator kimi fəaliyyət göstərəcək şəxslərə və gələcək tədqiqatçılara faydalı olacağı gözlənilir.

2021-ci il iyulun 1-dən ölkəmizdə mediasiya haqqında qanunun icrasına başlanılması planlaşdırılır. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən məhkəmə-hüquq islahatları nəticəsində mediasianın ölkəmizdə tətbiqi ilə əlaqədar təqdirə layiq addımlar atılıb. Bunlardan biri də “Mediasiya haqqında qanunun” qəbul edilməsidir ki, bu qanun əsasında ölkəmizdə məhkəmələrin iş yükünün azaldılması ilə yanaşı, xalqın məhkəməyə müraciət etməzdən əvvəl mübahisələrin alternativ həll yolu olan mediasiyaya müraciətləri təmin ediləcəkdir.

Azərbaycan Respublikasının mediasiya haqqında qanununda mediasiya prosesi ilə bağlı belə açıqlama verilir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 94-cü maddəsinin I hissəsinin 10-cu və 12-ci bəndlərinə uyğun olaraq, mübahisələrin alternativ həlli üsullarından olan mediasianın təşkili sahəsində ictimai münasibətləri tənzimləyir, mediasianın məqsədlərini, prinsiplərini, həyata keçirilməsi qaydalarını və mediatorların statusunu müəyyən edir. [2]

Ölkəmizdə kommersiya, ailə və mülki məsələ-

lərdə ilkin məcburi mediasiyanın təşkil edilməsi qanunla nəzərdə tutulmaqdadır. [3]

2019-cu il 3 aprel tarixli “Məhkəmə-hüquq sistemində islahatların dərinləşdirilməsi” haqqında fərmana uyğun olaraq Mediasiya Şurası yaradılmış, Ədliyyə Akademiyası tərəfindən mediator olmaq istəyən şəxslərin ilkin təlimi keçirilmiş və 49 nəfər imtahan verərək uğur qazanmışdır.

Mediasiya prosesinin tətbiqinin zərurliyini anlama bilmək üçün tarixi ekskurs etməkdə fayda vardır. Belə ki, bəşəriyyət tarixinə baxıldığı zaman insanlararası münasibət çətinliklərinin, dövlətlərarası münaqişələrin heç mövcud olmadığı mərhələlərə rast gəlmək bir qədər çətinləşir. Dünyaya mövcud olduğundan bəri istər insanlar arasında, istərsə də dövlətlərdə haqq, ədalət, insanlıq və s. kimi dəyərlərin də əhəmiyyətli olduğu görülür. Müəyyən anlayışların mahiyyəti müxtəlif xalqlara görə fərqli izah edilsə də, dünyada mövcud olan və psixi sağlam olan heç bir insan bir başqasının həyatına qəsd etmək, zərər vermək istəyində olmaz. Bu mənada da cəmiyyət inkişaf etdikcə mövcud olan sistemlərin mahiyyəti sorğulanmaqda və yeni dəyərlərə uyğun sahələrin mövcudluğu araşdırılmaqdadır. Bu cəhətdən də son illərdə məhkəmə sistemi də yeni yanaşmalara məruz qalmışdır ki, bunlardan bir də mediasiyadır. Əslində insanlar arasında yaranan mübahisə və münaqişələr bir çox elm sahələrinin diqqətini cəkməkdədir. Bu sahələrdən konfliktologiya, psixologiya, sosiologiya, hüquq psixologiyası və s. kimi sahələr qeyd edilə bilər.

Məhkəmə mübahisələrinin alternativ həlli yollarından biri də mediasiyadır. Latın dilindəki “mediare” sözündən yarandığı qeyd edilən mediasiya sözü “ tam olaraq iki hissəyə ayırma” və ya “ortada olma” mənasını ifadə edir [4].

Mediasiya mübahisələrin danışıqlar yolu ilə mediatorun və tərəflərin iştirakı ilə təşkil edilən və münaqişənin alternativ həllinə çalışan bir prosesdir və bir çox ölkələrin hüquq sistemində əsaslı rol oynayır. Məhkəməyə müraciət zamanı qanuna əsasən insanlararası münaqişəyə baxıldığı halda, mediasiya prosesində münaqişə və mübahisə zamanı iştirakçı tərəflər üçün nə əhəmiyyətlidir? sualı daha aktual səslənir. Mediasiya ilə əla-

qədar xarici ölkələrin təcrübələrinə baxıldığı zaman müasir mediasiya prosesinin Amerikada ortaya çıxdığı, daha sonra Avropa Birliyi ölkələrinə yayıldığı görülür. Amerikada bu sahəyə olan marağın 1960-cı illərdən başladığı, 1976-cı ildə keçirilən Roscoe Pound Konferansı ilə müasir mediasiya prosesinin əsasının qoyulduğu qeyd edilməkdədir. [14] Avropada isə 1998-ci il Vyana Fəaliyyət Planı və 1999-cu ildə Tampure Avropa Zirvəsində üzv ölkələrə mübahisələrin alternativ həlli yolu ilə əlaqədar məsləhətlər verilmişdir. [5] 2002-ci ildə isə Yaşıl Kitab hazırlanmışdır ki, bu kitabda da mediasiyaya aid əsas prinsiplər üzərində dayanılmışdır. [8, s. 25]

2004-cü ildən Yaponiyada ailə və əmlak münasibətlərindən yaranan mübahisələr məcburi mediasiyaya tabe tutulur və 2007-ci ildən isə mediasiyanın yayılması və bu sahəyə marağın artırılması çalışmaları müşahidə edilir.

2012-ci ildə isə Türkiyədə 6325 sayılı “*Hukuk Uyuşmazlıqları Arabuluculuk Kanunu (HUKUK)*” qüvvəyə minərək bu sahə inkişaf etməyə başlamışdır. Dünya ölkələrinin hüquq sistemində mediasiya prosesinin bu qədər aktual olması və eyni zamanda rəğbət görməsinin səbəbləri isə aydın idi. Belə ki, münaqişələrin və mübahisələrin kəskinləşməsi çox zaman tərəfləri şiddətə ya da məhkəməyə sövq edir. Bu isə çox zaman tərəflərdən birinin bu prosesdən məmnun qalmaması ilə nəticələnir. Son illərdə məhkəmələrin iş yükünün artması, cəmiyyətdə münaqişələrin həlli zəminində məhz mediasiya kimi alternativ yolların düşünlümləsinə gətirib çıxarmışdır.

Mübahisələrin alternativ həlli yolları ilə bağlı tarixi keçmişimizə baxıldığı zaman mediasiya prosesi ilə Azərbaycan mədəniyyətində “ağsaqqal” və ya “ağbirçək” anlayışları arasında bir növ bənzətmə aparıla bilər. Bu mövqedə olan şəxs adətən tərəfləri dinləyərək onları “barışdırmağa” çalışır, ya da öz sosial mövqeyindən çıxış edərək qərarverici insana çevrilirdi. Təbii ki, bu bənzətmə mediasiya prosesini tam əks etdirməsə də, müxtəlif xalqların mübahisə yaşayan tərəflər arasında barışıq cəhdlərinin göstəricisi kimi görülməli bilər. Yalnız klassik və məişət zəminində tətbiq edilən bu barışıq müasir mediasiya prosesindən

əsaslı fərqlənir. Belə ki, mediasiya prosesini aparən şəxs, yəni mediator heç bir şəkildə şəxsi qərarlarına əsasən danışıqlara istiqamət vermir, o mübahisə yaşayan tərəflərə qərəzsiz yanaşaraq müstəqil davranır və etik prinsiplərə dayanaraq tərəflərlə danışıqlar aparır.

Artıq bir çox dünya ölkələrində mediasiyanın tətbiqi, yayılmasının labüd hal aldığı görülür. Mediasiya prosesində mediatorun şəxsiyyəti, ünsiyyət qura bilmə bacarıqları, effektiv sosial bacarıqlarının formalaşdırılması əhəmiyyətli mövzu kimi qarşımıza çıxır. Bu cəhətdən də mediasiya prosesinin əsas mahiyyətinin danışıqların aparılması olduğunu qeyd edərək bu prosesdə ünsiyyətin mahiyyətini açmaq və eyni zamanda mediasiya prosesində mediatorun hansı ünsiyyət bacarıqlarına sahib olması öz aktuallığını qoruyur. [8]

Bu məqsədlə ünsiyyət, ünsiyyət bacarıqlarının mediasiyada rolu, mediatorun şəxsi keyfiyyətləri və psixoloji vəziyyəti kimi məsələlər bu məqalədə öz əksini tapır.

Ünsiyyət nədir və ünsiyyət bacarıqlarının mediasiyada rolu

İnsan sosial varlıq olaraq ünsiyyətsiz yaşaya bilməz. İnsan dünyaya gəldiyi gündən etibarən müxtəlif vasitələrlə özünü ifadə etməyə çalışmışdır. Çox qədim insanlar piktoqramlar vasitəsilə gil üzərində yazılar yazaraq bunu müasir dövrə qədər çatdırmağa nail oldular.

Gündəlik həyatda çox rahat alışdığımız və üzərində heç düşünmədiyimiz ünsiyyət bacarığımız insan övladına bəxş edilmiş ən böyük nemətlərdən biridir. Ünsiyyət bacarığı olmayan və ya zəif olan insanlar nə qədər savadlı, təhsilli olsalar belə, çox zaman istədikləri uğurlara sahib ola bilməməkdə və ətrafdakı insanlar tərəfindən quru, soyuq, adama yovuşmaz kimi fikirlərə məruz qalmaqdadırlar.

Ünsiyyətin 5 əsas komponentlərini təhlil etmək ünsiyyət prosesini daha yaxşı təhlil edə bilməyimizə kömək edəcəkdir. Ünsiyyətin **mənbə, mesaj, kodlama, kanal, alıcı və geri reaksiya** kimi əsas tərkib hissələri var.

Ünsiyyət prosesini təhlil etmək üçün aşağıdakı sxemin izahı əhəmiyyətli görünür. İki insan arasındakı dialoqa əsasən bu anlayışları təhlil edək.

X və Y adlı iki şəxs söhbət edir. Onların hər ikisi gah mənbə, gah da alıcı olaraq rol dəyişirlər

Mənbə X		Alıcı Y
Bilik		Bilik
Dünyagörüşü		Dünyagörüşü
Təcrübələri	→	Təcrübələri
Streotipləri	←	Streotipləri
Emosional vəziyyəti		Emosional vəziyyət
Fiziki sağlığı və s.		Fiziki sağlığı və s

Bu prosesdə sadəcə öz aralarında danışan şəxslərin bilik, dünyagörüşü, təcrübələri, streotipləri, emosional vəziyyəti və s. kimi xüsusiyyətləri ilə yanaşı digər iki komponent mesaj və kanal anlayışları da əhəmiyyət kəsb edir. Mesaj səs, hərəkət, obyekt və s. ola bilər. Kanal dediyimiz zaman isə, sözlü, sözsüz, yazılı və s. kimi ünsiyyət yolları nəzərdə tutulur. Qısaca ünsiyyət prosesində istifadə etdiyimiz bütün yollar və vasitələr kanal anlayışına xitab edir.

Beləliklə, iki insan arasında olan dialoqda danışan şəxslərin öz xüsusiyyətləri ilə yanaşı, mesajı hansı vasitə və yolla ifadə etdikləri də əhəmiyyət daşıyır.

Kod qabaqcadan razılaşma əsasında müəyyən edilmiş işarələr sistemidir ki, onun köməkliyi ilə informasiya təqdim olunur, mənbədən təyinat yerinə çatdırılır. Veysəlliyə görə, semiotika bütün kommunikasiya formalarının əsasında kodlar olan məlumatın göndərilməsi ilə məşğul olur, yəni dilin işlənməsinin və istənilən aktı artıq mövcud səriştəyə əsaslanır. [13]

Mediatorun peşəkar bacarıqlarından ən əsası ünsiyyət qurma bacarığı olaraq qiymətləndirilə bilər. Yaxşı münasibətlərin qurulması, tərəflərin mediatora güvən duyması məhz mediatorun ünsiyyət bacarıqları ilə sıx əlaqədardır. Bu cəhətdən də Youngın terapevtik ünsiyyət zamanı qeyd elədiyi məqamlar diqqəti çəkir.

Young tərəfindən terapevtik ünsiyyət bacarıqları 5 kateqoriyada və 19 alt başlıqdan ibarət olaraq qruplaşdırılıb. [4] Bu ünsiyyət bacarıqları arasında sözsüz ifadə bacarıqları (uyğun göz təması, vücudun pozisiyası, səs tonu, jestlər və üz ifadəsi, fiziki məsafə, fiziki təmas və s.), söhbəti təşviq etmə bacarığı, sual vermə bacarığı, tərəflərin fi-

kirləri ilə əks əlaqə qura bilmə bacarığı əhəmiyyətli görünür. Bu bacarıqlar mediasiya prosesində də mediator və tərəflər arasında yaxşı münasibətlərin qurulmasına gətirib çıxarır.

Münasibət yaxşı qurulduğu zaman isə tərəflər,

1. Hörmətlə yanaşıldığını, başa düşüldüyünü hiss edir.

2. Onu diqqətlə dinləyən və anlayan insanın varlığından məmnun olur.

3. Mediasiya prosesində daha aktiv iştirak edərək mediatorla əməkdaşlığa daha çox meyillənir.

4. Özlərini daha güvəndə və rahat hiss edirlər.

Ünsiyyət bacarığı kimi dinləmə və ona təsir edən amillər

Ünsiyyət prosesində ən əsas məqamlardan bir də dinləmə bacarığıdır. Dinləmə və eşitmə anlayışları bir birindən fərqli olaraq qiymətləndirilə bilər. Eşitmək, dinləmək və dinlədiyini anlamaq bacarığı mediasiya prosesində çox əhəmiyyətlidir.

Eşidir, görür və dinləyirsinizmi? Dinləyir və anlayırsınızmi? Anlayıb anlamadığınızı necə yoxlayırsınız? Sözsüz mesajlara həssas yanaşırsınızmi? Qarşınızdakı insanı dinləyərkən fikrinizi cəmləməkdə çətinlik çəkirsinizmi?. Bütün bu suallara şəxsin səmimi cavab verməsi və öz daxili dünyasını kəşf etməsi əhəmiyyətlidir. Eləcə də mediatorun bu bacarıqlara nə dərəcədə sahib olduğunu bilməsi və daha da inkişaf etdirmək üçün öz üzərində işləməsi zəruri görünür.

Dinləmə bacarığı sayəsində mediatorlar sadəcə tərəflərin problemlərini anlamaz, eyni zamanda problemin altında ötürülən alt mesaj və duyğuları daha yaxşı qavraya bilirlər. Təbii ki, bu prosesdə mediatorun diqqətli və aktiv dinləyici olması üçün diqqətini dağıtmaması önəmlidir.

Dinləmə bacarığı passiv və aktiv olaraq iki hissəyə ayrılır. Passiv dinləmə sadəcə qarşıdakı insana qulaq asmaq, arada dinlədiyini göstərmək kimi şərh edilir (başını sallama, aha... kimi ifadələri işlətməklə dəstəklənir). [1, s. 27-30]

Aktiv dinləmədə isə mesajın alındığı ilə əlaqədar tərəf sözlü və yaxud sözsüz reaksiyalarını bildirir. Bu dinləmə eyni zamanda tərəfə anlaşıldığı, dəyərli olduğu hissini verməklə yanaşı, qulaq asan şəxsə empatiyanın formalaşmasına şərait yaradır.

McKay və yoldaşları dinləmə bacarığına təsir edən maneələri aşağıdakı başlıqlar altında toplayaraq belə izahat verir. [6]

1. Müqayisə edilmək-insanlar arasında sözlü və ya sözsüz şəkildə müqayisələrin aparıldığı hiss etdirilməsi dinləmə və anlamağa təsir edən faktordur.

2. Başqasının fikrini oxuduğunu zənn etmə-dinləyərkən qarşı tərəfin ağılından keçənləri təxmin etməyə çalışmaq da yanıldıcı və dinləməyə mane olan vəziyyətdir.

3. Təkrarlama-dinləyən şəxsin daima nə deyəcəklərinə fokuslanması və tez-tez bunu təkrarlanması da dinləmə prosesinə mənfi təsir edir.

4. Danışığın sanki ələkdən keçirilərkən bir hissəsinə fokuslanma-dinləyən şəxsin yalnız özünün istədiyi mövzunu dinləyib, digərlərinə diqqət etməməsi vəziyyətdir.

5. Qınama-bir insan haqqında səhv fikir və təəssüratlar da qarşı tərəfin dediklərinə qulaq asmağa, anlamamağa səbəb ola bilər.

6. Fikrə (xəyala) getmə-dinləyən şəxsin fikrə getməsi, öz emosional vəziyyətinə fokuslanması ya da düşüncələri ilə məşğul olması qarşı tərəfin nə dediyinə fikrini cəmləməməsinə gətirib çıxarır.

7. Oxşarlıq görmə qarşı tərəfin sözünü kəsərək özünün oxşar vəziyyəti ilə əlaqədar danışmağa başlamaq da diqqətin əsas mövzudan yayınmasına gətirib çıxara bilər.

8. Məsləhət vermə-dinləyənin öz həyat təcrübəsini paylaşaraq qarşı tərəfə qulaq asmadan məsləhətlər, öyüd verməsidir ki, bu da qarşı tərəfə mən səndən "daha ağıllıyam" mesajını verə bilər.

9. Söz güləşdirmək-insanları sözlü şəkildə mübahisə etməsidir. Bu vəziyyətdə adətən qarşı tərəfi kiçiltmə və düşməncəsinə duyğular hakim olur.

10. Haqlı çıxmağa çalışmaq- səhv olmamaq üçün reallığı deməmək, günahlandırmaq, qışqırmaq, özünü müdafiəyə keçmək də dinləməyə mənfi təsir edən amillərdən hesab edilir.

11. Rahatlatma, şəxsin nə dediyinə fokuslanmaq əvəzinə onu sakitləşdirməyə çalışan davranışlar və sözlü ifadələrdir. Belə olduğu zaman mövzudan uzaqlaşılmaqda və real vəziyyətə başa düşülməməkdədir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilən dinləməyə ma-

ne olan amillərin mediatorlar tərəfindən fərq edilməsi və üzərində aktiv şəkildə işləmələri zəruridir.

Aktiv dinləmə qarşısındakı insanın söylədiklərinin qısa məzmununun mediatorun öz sözləri ilə ifadə etməsidir. Bu mənada da aktiv dinləmə bacarığı formalaşan mediator tərəfi aktiv dinləyərək onu başa düşdüyünü ifadə edə bilmə bacarığını özündə formalaşdırmalıdır.

Mediasiya prosesində tərəfi aktiv bir şəkildə dinləyən mediator onu dinlədiyini göstərmək üçün qarşı tərəfin dediklərinin qısa məzmununu ifadə etməli və yaxud bunları öz sözləri ilə aydınlaşdıraraq düzgün anlayıb anlamadığını qarşı tərəfdən soruşaraq ünsiyyətin axıcı olmasına çalışmalıdır. Xüsusi ilə mediatorun bu ünsiyyət bacarığı həm tərəfin ifadə etdiyi fikrinə açıqlıq gətirir, həm də tərəf anlaşıldığını və dinlənildiyini hiss edir. Bu proses eyni zamanda mediatorun dolayı yolla danışıqları idarə etdiyini də göstərir. Burada yenə də mediator tərəflərə bərabər şəkildə diqqət göstərdiyini həm bədən dili, həm də sözləri ilə hiss etdirməlidir. Əks halda tərəflərdən biri ona diqqətlə qulaq asılmadığına dair qənaətə gələ bilər ki, bu da mediasiya prosesinə xələl gətirən amillərdən biri kimi qarşımıza çıxar.

Ümumiləşdirərək qeyd edilə bilər ki, dinləmə bacarığı qarşı tərəfə hörməti, diqqəti göstərməklə yanaşı, mediasiya prosesi zamanı tərəfin mediatora daha çox güvənməsinə, anlaşılmasına gətirib çıxarır ki, bu da mediasiya prosesinin uğurlu ola bilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Dinlənildiyini və anlaşıldığını hiss edən tərəflər isə mediatorla yaxşı münasibət qurduqlarını hiss edərək, prosesə dəstək olmağa və təkliflər irəli sürülməsinə söy göstərməyə motivasiya ola bilərlər.

Ünsiyyət bacarığı kimi tərəflə empatiya qurma

Son illərdə empatiya anlayışı nəinki psixologiyada, bir çox elm sahələrində işlənilməkdədir. Artıq sosial iqtisadi vəziyyətin inkişafına bağlı olaraq müəssisələrdə rahat ünsiyyət qura bilən, özünü ifadə edən, başqasını anlamağa bilən insanlara seçimə önəm verilir.

Empatiya hadisələr və vəziyyət qarşısında insanın özünü başqasının yerinə qoyaraq onu anlaması olaraq dəyərləndirilir [9, s. 8].

Empatiyanın anlayış olaraq tarixi kökləri qədimdir. Termin kimi istifadə ediləndən ilki Alman psixoloqu Teodor Lipps idi. Lipps "einführung" termini insanların qavrayışında da ortaya çıxma biləcəyini qeyd edir. 1909-cu ildə Titchener bu anlayışı Yunan dilindən İngilis dilinə "empathy" olaraq tərcümə edərək, termini "*Bir insanın özünü qarşıdakı bir obyektə, məsələn bir sənət əsərinə əks etdirməsi, onu daxili aləmində hiss etməsi və bu yolla onu mənimsəməsi*" prosesidir. Alman dilində bu anlayış "einführung" kimi, qədim Yunan dilində isə "empathia" sözləri kimi işlənmişdir. [11]

1960-cı illərdə empatik reaksiyanın verilməsində zehni hissə ilə yanaşı, emosional hissənin ifadə edilməsi fikri səslənmişdir və insanın özünü qarşıdakı insan kimi hiss etməsi empatiya kimi qiymətləndirilmişdir. 1970-ci illərdə isə "empatiya" bir insanın müəyyən duyğusunu anlamağa və bunu qarşıdakı insana çatdırmağa bilmə bacarığıdır kimi qiymətləndirilir.

Empatiya fərqli şəkildə izah edilsə də, empatiya qura bilən insanın hədəf olaraq qarşıdakı insanla eyni şeyi yaşaması, anlaması və onun yaşadığını hiss etməsi olaraq qiymətləndirilir.

Zamanla bu termin elmi xüsusiyyət qazanmış və terminin fərqli tərəfləri də incələnməmişdir.

Empatiyanın komponentlərinin nə olduğu ilə əlaqədar tədqiqatçılar arasında fikir ayrılığı mövcuddur. Empatiya, bir fikir almaq ya da başqalarının duyğularını tanıma qabiliyyəti kimi də qiymətləndirilir. Empatiya, başqa insanların duyğularını yaşadığımız mənəsinə gəlməz. Amma digər insanların duyğularını təcrübələrimiz vasitəsilə anlamağı nəzərdə tutur. Bu başqa insanın şəxsiyyəti olmaq mənəsinə gəlmir. Badae və Panaya görə empatiya bir növ qarşıdakı insanın reallığı ilə bağlı zehnen və ruhən bu istiqamətdə hərəkət etməkdir.

Empatiya, empatik meyl və empatik bacarıq olaraq iki hissəyə ayrılır. Empatik bacarıq digər insanın duyğularının anlaşılmasının və hiss edildiyinin qarşıdakı şəxsə ifadə edilməsidir. Empatik meyl daha çox anadangəlmə bir xüsusiyyət kimi qiymətləndirilərkən, empatik bacarıq daha funksional mənəni ifadə edir. Empatik meyl empatiyanın emosional hissəsini ifadə edərək, anadangəl-

mə xüsusiyyət kimi qiymətləndirilir. Empatik meyl şəxsiyyətin dəyişilməsi ilə sıx bağlıdır. Bunun dəyişdirilməsi üçün daha uzun müddətli bir təhsilə ehtiyac hiss edilir. [3]

Dökmen bir insanın qarşısındakı ilə empatiya qura bilməsi üçün aşağıdakı xüsusiyyətləri qeyd edir.

Empatiya quracaq şəxs özünü qarşısındakı insanın yerinə qoyaraq, onun baxış bucağı ilə hadisələrə baxmalıdır. Başqa bir deyişlə empatiya qurmaq istəyən şəxs qarşısındakı insanın “anlam dünyasına” daxil olaraq hadisələrə onun gözü ilə baxmalıdır. Empatiya qurmaq istəyən şəxsin qarşısındakı insanın fenomenoloji sahəsinə girməsi şərtidir. Fenomenoloji sahə nədir? - Psixologiyada fenomenoloji yanaşmaya görə hər bir insanın özünü və ətraf mühitini qavrayış şəkli vardır. Bu qavrayış şəkli subyektivdir, şəxsə məxsus tərzədir. Hər bir insan dünyaya özünə məxsus baxış təzi ilə baxar. Əgər bir insanı başa düşmək istəyiriksə dünyaya onun baxış təzi ilə baxmalı, hadisələri onun kimi qavramağa və yaşamağa çalışmalıyıq.

Bunu reallaşdırmaq üçün də empatiya qurmaq istədiyimiz şəxsin roluna girərək, onun yerinə keçib hadisələrə onun gözləri ilə baxmalıyıq. Qarşımızdakı şəxsin roluna girərək empatiya qurduğumuz zaman onun rolunda qısa müddət qalmalı və daha sonra bu roldan çıxaraq öz yerimizə keçə bilməliyik. Əks təqdirdə empatiya qurmuş oluruq [3, s. 157-158].

Empatiya qurmuş olmaq qarşısındakı şəxsin duyğularını və düşüncələrini olduğu kimi anlamaqdır. Empatiya qarşımızdakı insanın duyğu və düşüncələrin sadəcə başa düşmək deyil. Burada söhbət empatiyanın iki komponentindən gedir. Bunlar empatiyanın zehni və emosional hissələridir. Qarşısındakı şəxsin roluna girərək onun nə düşündüyünü anlamaq, zehni məzmunlu bir fəaliyyət, hiss etdiklərinin eynisini hiss etmək isə emosional məzmunlu bir fəaliyyətdir. Zehni rol alma, emosional rol almaın ön şərti kimi qəbul edilə bilər.

Empatiyanın komponentlərinin nə olduğu ilə əlaqədar bəzi görüş fərqlilikləri var. Məsələn, Hoffman (1978) empatiyanın zehni, emosional və motivyönlü üç istiqaməti olduğunu qeyd edir. Bəzi tədqiqatçılar empatiyanın zehni tərəfini, bəziləri emosional tərəfini daha çox qeyd edirlər. Am-

ma çox insanın üzərində razılaşdığı fikir empatiyanın iki komponentinin olmasıdır. Bunlar zehni və emosional tərəflərdir. [3, s.159]

Empatiyanın tərifindəki ən son hissə isə, empatiya quran şəxsin zehnində yaranan empatik anlayışın qarşısındakı şəxsə ötürülməsidir. Qarşımızdakı şəxsin duyğularını və düşüncələrini tam olaraq anlasaq belə əgər anladığımızı ona ifadə edə bilmiriksə, empatiya qurma prosesini tamamlamamış oluruq. Aparılan tədqiqatlara əsasən, köməyə ehtiyacı olan biri ilə empatiya quranlar qurmayanlara nisbətən daha çox köməklik edirlər. [3]

Empatiya qurma bacarığı olan mediatorların da daha uğurlu ola biləcəklərini təxmin etmək heç də çətin deyil. Xüsusilə bu bacarığın formalaşması mediatorun fərdi sessiyalarda görüşləri zamanı ona kömək edə bilər.

Effektiv ünsiyyət bacarığının formalaşdırılmasında sualların növləri və sual vermə

Mediasiya sessiyası zamanı verilən suallar böyük əhəmiyyət kəsb edir və bu suallar eyni zamanda prosesin axışını müəyyən edə bilər. Sualların hədsiz və yersiz istifadə edilməsi ünsiyyət prosesini pozur. Belə ki, suallar öz məzmununa görə açıq, qapalı və aydınlaşdırıcı tipli suallar olaraq ayrılmaqdadır.

Qapalı uclu suallar

Bu suallar vəziyyətlə əlaqədar konkret cavaba fokuslanan sual kimi qarşımıza çıxır. Bəzən də cavabı “bəli” ya da “xeyr” olan sual tipləridir. Qapalı uclu suallara aşağıdakı nümunələri vermək olar. Məsələn,

X: Harada doğulmusan?

Y: Bakıda

X: Neçə yaşın var?

Y: 18

Bu tip sualların hədsiz şəkildə çox verilməsi qarşı tərəfi pasivləşdirə bilər və beləliklə tərəf susaraq reaksiya verə bilər. Ya da “siz sual verin, mən cavab verirəm” mövqelərini qorumağa çalışırlar. Bu isə danışıqların kəsilməsinə və gedişatına mane ola bilər.

Açıq uclu suallar

Bu sualların cavabı daha geniş olub tərəfi ətraflı danışmağa sövq edir. Məsələn,

X: Universiteti qurtarmaqla əlaqəli fikirlərin nələrdir?

X: Evliliklə əlaqədar fikirləriniz nələrdir?

X: İşdə yaşadığım çətinlikləri həll etmə dedikdə nəyi nəzərdə tutursan?

Göründüyü kimi, bu suallar qapalı suallardan fərqli olaraq daha çox məlumatı ortaya çıxarır. Tərəf bu sualları daha geniş açıqlayır və dinləyən şəxsin də vəziyyəti daha yaxşı başa düşməsinə səbəb olur.

Açıqlayıcı ya da aydınlaşdırıcı suallar

Bu tip suallar da tərəfin izah etdiyi konkret məsələ ilə əlaqədar açıqlamalar gətirməyə və daha konkretləşdirməyə kömək edən sual növləri hesab edilə bilər. Məsələn,

X: Sizin bu məsələ ilə bağlı konkret təklifiniz nədir?

Goldbergin (1998) də qeyd etdiyi kimi, yerində və düzgün sual vermə bir sənətdir. Mediasiya prosesinə hazırlıq mərhələsində də mediatorun proseslə və hazırlıqla bağlı özünə düzgün suallar verməsi də zəruridir. Mediasiya prosesi zamanı sualların yönləndirici olmaması da, tərəfləri ortaq təkliflərə istiqamətləndirmə adına uyğun bir şəkildə qurulmalıdır. [6]

Mediasiya prosesi zamanı düşündürücü sualların verilməsi də tərəflərin həllə fokuslanmasına kömək edə bilər. Məsələn, “fərz edək ki...”, “ya.....isə”, “necə görürsünüz?” kimi suallar da qarşı tərəfi düşündürməyə vadar edən cümlələr kimi qarşımıza çıxır.

Effektiv ünsiyyət qurmağa təsir edən şəxsi xüsusiyyətlə bağlı amillər

Fikrin ifadə edilməsində yaşanan çətinlik – şəxsin söz dağarcığının az olması və ya şəxsin öz nitqi ilə əlaqədar mənfi rəyinin olmasıdır. Xüsusən kiçik yaşlardan etibarən oxuma vərdişlərinə sahib insanları fikirlərini daha dolğun ifadə etdikləri də müşahidə edilir.

Aron və digərlərinə (2005) görə ***utancaqlıq*** – sosial ünsiyyət qurmaqdan narahat olmaq və ünsiyyəti çərçivələməyə yol açan mənfi psixoloji vəziyyətdir. Bu mənada da mediatorun bu keyfiyyətə sahib olması mediasiyaya mənfi təsir edən faktor kimi ələ alınmalıdır.

Özünə inanmama və ya özgüvən əksikliyi – Belə ki, kiçik yaşlardan etibarən şəxsin daim tənqid edilməsi, “mükəmməliyyətçi” valideynlər tə-

rəfindən böyüdülməsi və bunun nəticəsində özgüvənsiz olması kimi faktorlar dəyərləndirilə bilər. Özünə inanan insanlar münasibət qurmada rahat davranmaqda ikən, özgüvəni aşağı olan insanlar münasibət qurmaqda çətinlik, güvənsizlik yaşamaqdadır. Belə ki, mediatorun da bu cəhətdən öz daxili aləmini araşdırması və bu sahədə çətinlikləri varsa dəstək alması, bir başqa sözlə öz üzərində aktiv işləməsi mediasiya prosesində özünü rahat hiss etməsinə, rahat ünsiyyət qurmasına təkan verə bilər.

Sosial fobiya sahib olma – ünsiyyət çətinliklərinin yaranmasına səbəb olan faktorlar arasında sıralana bilər. Belə ki, sosial fobiyası olan insanlar adətən digər insanlarla ünsiyyətə girməmək üçün qaçır və yaxud ünsiyyət qurduqları zaman hədsiz həyəcan, təşviş duyğusuna qapılırlar.

Beləliklə, mediator olmaq istəyən və ölkəmizdə bu sahəyə töhvə vermək istəyən şəxslərin öz şəxsi keyfiyyətlərini səmimi şəkildə dəyərləndirmələri və effektiv ünsiyyət bacarıqlarına sahib ola bilmələri üçün bunları təcrübədən keçirərək formalaşdırmağa və çalışmalıdırlar.

Elmi yeniliyi və tətbiqi əhəmiyyəti

Yuxarıda yazılanlardan yola çıxılaraq qeyd ediləndir ki, Respublikamızda 1 yanvar 2021-ci ildən etibarən tətbiqinə başlanılacaq mediasiya prosesi ilə əlaqədar məqalə və tədqiqatlar bu sahədə işləyəcək mediatorların şəxsi və peşə bacarıqlarının formalaşmasına töhvə verəcəkdir. Mediator kimi fəaliyyət göstərmək istəyən şəxslər də bu tədqiqatdan faydalanaraq öz peşə və şəxsi bacarıqlarını artırmaqla mediasiya prosesinə mənfi təsir edəcək xüsusiyyətlərindən qaldırmaq üçün səy göstərə bilərlər.

Son illərdə müxtəlif elm sahələrinin inteqrasiyasını nəzərə alaraq, hüquq, psixologiya və s.kimi sahələrdəki nəzəri və praktiki məlumatların da mediasiya prosesində zəruriliyi və istifadəsinin əhəmiyyəti də məqalədə öz əksini tapmaqdadır. Mediasiya prosesinin danışıqlar prosesi olduğu nəzərə alındığında, ünsiyyət bacarıqları, liderlik, şəxsi keyfiyyətlər və s. kimi amilləri anlamağın zəruriliyinin vurğulanması da məqalədə öz əksini tapır.

Beləliklə, məqalənin ölkəmizdə yeni inkişaf edəcək mediasiya prosesinə və mediatorların fəaliyyətinə işıq tutacağı gözlənilir

Ədəbiyyat:

1. Acar, N. (1998). *Terapötik İletişim*. Ankara: 4. Baskı US-A Yayıncılık.
2. Aron, E. A. (2005). Adult Shyness: The Interaction of Temperamental Sensitivity and an Adverse Childhood Environment. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 21, 181-192.
3. Dökmen, Ü. (2008). *İletişim Çatışmaları ve Empati*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
4. E, Y. M. (2019). *Yardım sanatını öğrenme.Temel yardım becerileri ve teknikleri*. Ankara: Pegem Akademik Yayıncılık.
5. Kısmet Kekeç, E. (2014). *Arabuluculuk Yoluyla Uyuşmazlık Çözümünde Temel Aşamalar ve Takikler*. Adalet Yayınları: Adalet Yayınları,2 ci basım.
6. Leonardo D'Urso, K. A.-Q. (2019). *Mediatorlar üçün mediasiya təlimi üçün tədris vəsaiti*. Bakı: International Consulting Expertise EEIG,Expertise Advisors və ADR Center.
7. Mckay, M. D. (2010). *İletişim becerileri*. Ankara: HYB Yayıncılık.
8. Özge, Y. (2019). *Bireysel İş hukukunda arabuluculuk*. İstanbul: Bahçeşehir universitesi,Sosyal Bilimler Enstitüsü,Yüksek lisans Tezi.
9. Öztürk, S. (2010). *Terapotik iletişim becerilerinin kamu çalışanlarının iletişim çatışmalarına girme eğilimlerine etkisi*. Erzurum: Atatürk universitesi,Sosyal Bilimler Enstitüsü,Yüksek lisans tezi.
10. Rehber, E. (2007). *İlköğretim ikinci kademe öğrencilerinin empatik eğilim düzeylerine göre çatışma çözme davranışlarının incelenmesi*. . Adana.: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
11. Sunay, İ. (2009). Aile arabuluculuğu. *Toplum ve sosyal hizmet*, 22-31.
12. Tekin, A. S. (2008). *Türk Emniyet Teşkilatında müzakere ve arabuluculuk*. Ankara: Polis Akademisi Güvenlik Birimleri Enstitüsü.
13. Veysəlli, F. (2010). Dil. *Studia Philologica*. IV Mütercim.
14. Yıldırım, F. (2019). *Arabuluculuk ve Ombudsmanlık*. İstanbul: İstanbul Okan Üniversitesi, Sosial Bilimler Enstitüsü.

Malak Karimova

EFFECTIVE COMMUNICATION SKILLS AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF COMMUNICATION CHALLENGES IN THE MEDIATION PROCESS

Summary

The article covers the mediation process to be implemented in our country from January 1, 2021, and the communication skills required during the negotiations on the development of professional skills of mediators.

The main purpose of the mediation process, which plays an important role in building a democratic society, is to reduce the workload of the courts and to introduce the mediation process as an alternative way to resolve disputes. In addition to the mechanisms of application of mediation in different countries, the article analyzes the difficulties associated with communication in the mediation process and issues to pay attention to develop the mediator's ability to communicate effectively. The importance of communication skills of mediators in this process in the mediation process, listening and factors influencing it, empathy, questions and types, the ability to ask questions, the essence of the personal characteristics of the mediator affecting communication between the parties were also commented. It was also noted that those who want to act as mediators and contribute to this field in our

country should sincerely evaluate their personal qualities and form them through experience so that they can have effective communication skills. This article is expected to be useful for mediators and future researchers.

Малак Каримова

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ НАВЫКОВ ЭФФЕКТИВНОГО ОБЩЕНИЯ И ТРУДНОСТИ В ОБЩЕНИИ В ПРОЦЕССЕ МЕДИАЦИИ

Резюме

С 1-го января 2021 года в нашей стране планируется применение медиации. В этой статье рассматривается эффективность коммуникации в процессе медиации, а также в развитии профессиональных навыков медиаторов.

Медиация играет очень важную роль в построении демократического общества. Основная цель процесса медиации – при помощи медиатора изучить все реальные способы разрешения спора и снизить нагрузку в суде. Медиация – это форма альтернативного разрешения споров. Помимо механизмов применения медиации в разных странах, в статье анализируются трудности, связанные с общением в процессе медиации, и на что нужно обращать внимание, чтобы сформировать у медиатора способность эффективно общаться. Также подчеркивается важность коммуникативных навыков медиаторов в процессе медиации, умение выслушать, правильно задавать вопросы, способность к эмпатии.

Тот, кто желает выступить в качестве медиатора и внести свой вклад в эту область в нашей стране, должен реально оценивать свои личные качества и развивать эффективные коммуникативные навыки на основе опыта.

Эта статья будет очень полезна медиаторам и будущим исследователям.

UOT 34: 347.1

ATA VƏLİYEV

Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin
Polis Akademiyasının “Mülki hüquq”
kafedrasının müəllimi, polis baş leytenantı,
Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı
e-mail: valiyevata@gmail.com

MÜLKİ HÜQUQ

SÜNİ İNTELLEKT MÜLKİ HÜQUQUN SUBYEKTİ HESAB EDİLƏ BİLƏRMI?

Açar sözlər: süni intellekt, hüquq, robot, mülki hüquq, subyekt, tanınma

Keywords: artificial intelligence, law, robot, civil law, subject, recognition

Ключевые слова: искусственный интеллект, закон, робот, гражданское право, предмет, признание

Cəmiyyətimizdə mövcud olan rəqəmsal transformasiya mühitində istifadə edilən texnologiyalar arasında süni intellekt ən cəlbədiciləşən olmaqla yanaşı, həm də ən çox sual yaradanıdır. Əsaslı keçən əsrin 50-ci illərində qoyulmuş “süni intellekt” (Artificial Intelligence- AI) ictimai münasibətlərin dinamik inkişafı nəticəsində həyatımızın ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Süni intellekt haqqında ilk fikirlər hələ XX əsrin 40-cı illərində Mathison Turingin “cihazlar düşünə bilərmimi?” sualını elm ictimaiyyətinə müzakirəyə çıxarması ilə əlaqədar ortaya çıxmışdır. Termin olaraq isə bu anlayışdan ilk dəfə 1956-cı ildə isə Con Mak Karti tərəfindən Dartmouth konfransında (Dartmouth Summer Research Project on Artificial Intelligence) istifadə edilmişdir. Daha sonra John Von Neumann və Alan Turingin müxtəlif proqramların köməyi ilə insan tərəfindən verilmiş tapşırıqları (əməlləri) icra etmək qabiliyyətinə malik olan cihazlar ixtira edərək onları insanların istifadəsinə təqdim etdilər. A. Turingin “Hesablama maşınları və şüür” (“Computing Machinery and Intelligence”) adlı məqaləsində kompüter sistemlərinin və ya cihazların da zəkasının ola biləcəyini, həmçinin bu cihazlarla in-

san şüurunun necə müqayisə edilə biləcəyi müxtəlif arqumentlərlə geniş şəkildə izah etmişdir. Sözügedən müqayisə üsulu sonradan “Turing testi” adlandırılmışdır və həmin üsuldən bu gün də süni intellekt sahəsində aparılan tədqiqatlarda geniş istifadə olunur (7.)

Günlük həyatımıza diqqət yetirsək süni intellekt nümunələrinin demək olar ki bütün fəaliyyət sferalarımıza nüfuz etdiyinin və geniş tətbiq olunduğunun şahidi olarıq. Sənayedən-iqtisadiyata, maliyyədən-ticarətə, tibbdən-təhsilə, hətta dövlət idarəetməsinə qədər bir çox digər sahələrdə bu texnoloji vasitələrin imkanlarından genişmiqyaslı istifadə olunur. Bugün “Asimo”, “Nadine”, “Sophia”, “Bigdog”, “Spot”, “CUE”, “FEDOR”, “Pepper”, “Siri”, “Cortana”, “Donotpay”, “Ross” və s. bu kimi saysız-hesabsız digər süni intellekt nümunələri gündəlik həyatımızda ən çox rastlaşdığımız sistemlərə aid edilə bilər.

Süni intellekt ifadəsinə dair ekspertlər arasında orta q razılığın olmamasına və hətta onlar arasında bir çox fikir ayrılıqlarının olmasına baxmayaraq, ümumi yanaşdıqda süni intellekt anlayışı həm dar, həm də geniş mənada başa düşülə bilər. Dar mənada süni intellekt dedikdə, hər hansı sistemin və ya kompüterin insan kimi davranışlar sərgiləməsi, habelə, danışma, görmə, eşitmə instinktləri əsasında mühakimə (rəqəmsal mühakimə) yürütməsi kimi bir sıra insana xas xüsusiyyətləri həyata keçirməsi başa düşülür. Başqa sözlə desək, insanlara xas olan problem həll etmə bacarığının insanı təqlid edərək həyata keçirən cihazlar süni intellekt nümunələri hesab oluna bilər. Bəzi alimlər

isə yuxarıda qeyd olunmuş fikri daha da genişləndirərək vurğulayırlar ki, normal insanın ortalama şüurla (zakayla) həll edə bildiyi problemlərin kompüterlər tərəfindən realizə edilməsi süni intellekt adlanır (4.).

Yuxarıda qeyd etdiklərimizlə yanaşı, elmi tədqiqat nəticələrinə baxdıqda, bəzi alimlərin süni intellektlə robot anlayışını eyniləşdirdiyini və hətta süni intellektə informatika elminin bir sahəsi yanaşdıqlarını görə bilərik. Lakin unutmamaq olmur ki, robot müəyyən süni zəkaya malik və xarici görünüşcə əsasən insana bənzəyən, avtonom vəzifə icra edən mobil (hərəkət edən) cihazdır. Anlayışdan da göründüyü kimi robot anlayışı süni intellektə nisbətə məhdud anlayışdır və süni intellekt həm robotları həm də digər kompüter sistemlərini özündə ehtiva edir (3.).

Tədqiqatçı alimlər süni intellekti şərti olaraq "güclü" və "zəif" olmaqla iki növə ayırılır. Zəif süni intellekt insanı təqlid edərək konkret vəzifələrin icrasına yönəldilmiş simulyasiya edilmiş cihazlar və ya sistemlərdir. Bunlara misal olaraq tərcümə proqramlarını, müasir dövrdə geniş istifadə olunan navigasiya sistemlərini və ya yazılarda avto-korrektəni həyata keçirən proqramları göstərmək olar. Güclü süni intellekt isə zəifdən fərqli olaraq təkcə müəyyən istiqamət üzrə insanı təqlid etməyə deyil, daha geniş funksiyaların realizəsinə istiqamətlənmişdir. Belə ki, bu sistemlərə müqayisə və təhlil etmə, planlaşdırma, məntiqli düşünmə, öyrənmə, mürəkkəb situasiyalarda düzgün qərar qəbul etmə və digər bu kimi intellektual xüsusiyyətlərə malik olan proqramlarla işləyən cihazları və robotları aid edə bilərik. Digər qrup ekspertlər iddia edirlər ki, güclü süni intellekt dedikdə bütövlükdə dünyanı bütün mürəkkəblikləri ilə birlikdə avtomatlaşdırılmış qaydada dərk etmək imkanlarına malik olan özü öyrənən avtomat qurğular nəzərdə tutulur (9.).

Lakin, bu sahədə aparılan araşdırmalar hələ də şüurlu, öz varlığını dərk edən və duyğu qabiliyyətinə malik süni intellekt yaradılmasına nail ola bilməmişdir. Səbəb isə budur ki, süni intellektin də insan kimi şüuru olsa da insan ictimai varlıq olaraq yalnız intellektual zəkadan ibarət canlı deyil. Onun arzu və istəkləri, ümidləri, xəyalları, sevinc və kədər hisləri, ən əsası isə ruhu var. Elə in-

sanı kompüterdən, hər hansı maşından və ya robotdan fərqləndirən əsas spesifik xüsusiyyətlər də bunlardır. Bu baxımdan da insanla süni intellektin eyniləşdirilməsi qətiyyətlə yolverilməz hesab edilir.

İnsana xas xüsusiyyətlər malik olan, insan kimi düşünən və məntiqli mühakimə yürüdən, qəbul etdiyi məlumatları təhlil edərək son nəticədə qərar vermə bacarığına malik olan süni intellektə mülki hüquqi statusunun müəyyən edilməsi məsələsi hüquqşünas alimlər arasında geniş müzakirələrə yol açmışdır. Hüquqi müstəvidə süni intellektə dair araşdırmalar hüquqşünas alimlər tərəfindən son 30 il ərzində geniş müzakirə edilsə də, bu sahədə hələ yekdil bir qərar qəbul edilməmişdir. Belə ki, süni intellektin bilavasitə və ya dolaylı şəkildə iştirak etdiyi ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi məsələsinə dair heç də birmənalı yanaşmalar mövcud deyildir. Aparılan mübahisələr əsasən aşağıdakı sualları doğurur:

- insan tərəfindən törədilməsi hüquq pozuntusu hesab edilən əməlin süni intellekt tərəfindən törədilməsi zamanı kim məsuliyyətə cəlb olunmalıdır? onu istehsalçısı, süni intellektin özümü, satıcısı, alqoritmi yazan proqramçı, yoxsa onun sahibi və ya onu işlədən şəxsmi?
- süni intellekt evlənə bilərmi?
- süni intellekt təmsilçi və ya hüquqi nümayəndə ola bilərmi?
- süni intellekt müəlliflik hüququnun subyekti ola bilərmi? və s. (10.).

Tədqiqatların ümumiləşdirilmiş nəticəsi göstərir ki, süni intellektin hüquqi tənzimlənməsinə dair ilk rəsmi sənəd Avropa İttifaqı tərəfindən qəbul edilmişdir. Avropa İttifaqı Parlamentinin Hüquq İşləri Komissiyasının 27 yanvar 2017-ci il tarixli Məruzəsində (Robotlara dair Tövsiyə) süni intellektlə işləyən robotların yalnız insan fəaliyyətinə köməkçi olduğu və insanı tamamladığı, onun nəzarətində olmaqla onun xeyrinə istifadə edilməsi, habelə onlarla bağlı yekun qərar qəbul etmə səlahiyyətinin yalnız insanda olduğu qənaətinə gəlinmişdir (13.).

Azərbaycan Respublikasının daxili qanunvericilik aktlarına nəzər yetirsək süni intellektin mülki hüquq subyektliyi ilə bağlı hər hansı normaya rast gəlmərik. Azərbaycan Respublikası Mülki

Məcəlləsinin 5-ci maddəsinə əsasən fiziki və hüquqi şəxslər, habelə dövlət hakimiyyət və yerli özünüidarə orqanları mülki hüquq münasibətlərinin subyektləri ola bilərlər. Burada qanunverici konkret olaraq mülki hüquq subyektlərinin dairəsini müəyyən etmiş və süni intellektlə bağlı heç bir müddəə əks olunmamışdır (12.)

Həmçinin 24-cü maddəyə əsasən, fiziki şəxs hüquq münasibətlərində öz adından iştirak edən insan fərdidir. Fiziki şəxs mülki hüquq münasibətlərində iştirak etmək üçün mülki hüquq subyektliliyinə malik olmalıdır ki, mülki hüquq subyektliliyi də mülki hüquq və fəaliyyət qabiliyyətlərini özündə ehtiva edir. Mülki hüquq ədəbiyyatlarında qeyd edilir ki, mülki hüquq insan cinsindən olmayan hüquq münasibətləri subyektlərini əhatə etmək üçün “hüquqi şəxs” anlayışından istifadə edilir. Fiziki şəxs isə sırf psixoloji-bioloji varlıq kimi səciyyələndirilməklə bu anlayışa vətəndaş, şəxsiyyət, insan və fərd kateqoriyalarının kompleks kimi yanaşılır. Fərd – özünəməxsus psixoloji xüsusiyyətləri olan, heç kəsə oxşamayan təbii varlıq deməkdir. Bu baxımdan hər bir insan - həm təzə doğulmuş uşaq, həm anormal insanlar fərddir. İnsanlar fərd kimi doğulur, cəmiyyətdə müəyyən sosial keyfiyyətlər qazanır və şəxsə, son nəticədə isə şəxsiyyətə çevrilir. Şəxsiyyət şəxsin ictimai mahiyyətini müəyyən edən anlayışdır. Şəxsiyyət anlayışına fərdin cəmiyyətdə oynadığı rol, daxili-mənəvi potensialı, xarakter və iradəsi, mənlilik şüuru, temperamenti və s. insana xas xüsusiyyətləri daxil edir (1.).

Məsələn bu kontekstdə yanaşsaq, süni intellektin fiziki şəxs, yəni insan fərdi kimi mülki hüquq subyektliliyi əldə etməsinə dair qanunvericiliyimizdə heç bir müddəə nəzərdə tutulmamışdır. Lakin süni intellektin mülki hüquq subyektliliyinin tanınması, başqa sözlə desək onun mülki hüquq subyekti hesab edilməsinə dair müxtəlif fikirlər irəli sürülür. Süni intellektə mülki hüquq subyektliliyinin verilməsinə dair çoxsaylı yanaşmalar mövcud olsa da onlardan bəzilərinə xüsusi diqqət yetirməkdə fayda var. Belə ki, birinci qrup yanaşma tərəfdarları süni intellektin hüquq subyekti kimi tanınmasını rədd edir, habelə süni intellektin hüququn və ya hüquq məsuliyyətinin subyekti kimi tanınması zəruri olmadığını hesab edirlər.

Çünki, süni intellektin nə qədər insana bənzər xüsusiyyətləri olsa da o heç zaman insan ola bilməz. Süni intellekt insan təfəkkürünün məshulu olmaqla onlar tərəfindən ixtira edilmiş bir əşyadır və hər bir insanın öz ixtira etdiyi əşya üzərində mülkiyyət hüququ vardır. Bu yanaşmaya əks mövqə tutanlar süni intellektin insan mülkiyyəti hesab edilməsinə köləliyin başqa bir forması kimi qiymətləndirərək bu yanaşmanı rədd edirlər.

İkinci qrup yanaşma tərəfdarları isə süni intellektin mülki hüquq subyekti kimi tanınmasını təklifini irəli sürürlər. Xüsusi olaraq vurğulanır ki, əgər süni intellekt insana məxsus xüsusiyyətlərə malikdirsə, bu artıq onun hüquq subyekti kimi tanınması üçün kifayət edir. Həmçinin, məsələn bu mövqedən yanaşsaq süni intellektin insanlığın dominant statusuna və insana qarşı hər hansı bir təhdid ortaya çıxarmadığı müddətdə onun da hüquq subyekti kimi tanınmasına yol verilir. Bu qrup nümayəndələri daha çox humanist mövqedən çıxış edərək süni intellektə qanunvericilik səviyyəsində hüquqi statusun verilməsinin sonradan doğura biləcəyi neqativ təzahürləri görməzlikdən gəlirlər (5.).

Digər bir yanaşma isə süni intellektə hüquqi şəxs statusunun verilməsi fikrini irəli sürür. Fikrimizcə, bu yanaşma AR Mülki Məcəlləsinin 43-cü maddəsində hüquqi şəxsə verilmiş anlayışın mahiyyətinə ziddir (12.). Doğrudur, insana xas xüsusiyyətləri olmasa da bir qrup insan tərəfindən təşkil edilən təsisatlar (hüquqi şəxslər) hüququn subyekti kimi tanınırlar. Bunlara misal kimi “dövlət”, müxtəlif şirkətləri, müəssisələri, qeyri-hökumət təşkilatlarını və ya ictimai birlikləri göstərmək olar. Burada da gördüyümüz kimi hüquq sistemi insan olmayan varlıqları da subyekti kimi tanıyır. Lakin fikrimizcə süni intellekt hüquqi şəxslər kimi hüququn müstəqil subyekti kimi qəbul edilməməlidirlər. Çünki, hüquqi şəxslər hər nə qədər də hüququn müstəqil subyekti kimi çıxış etsələr də onların fəaliyyətlərində yenə son qərar vermək səlahiyyəti müstəsna olaraq insana və ya insan qrupuna aiddir. Nəticə etibarlı ilə hüquqi şəxs insan iradəsi ilə idarə olunan hüquq subyekti qismində çıxış edir. Lakin süni intellektin (və ya bu sistemlə işləyən robotların) insan kimi və yeri gəldikdə özlərini inkişaf etdirərək insandan daha

çox zəkaya malik olacaqlarını nəzərə alsaq, onların idarə olunması insan iradəsinin xaricidə qalır və özləri özlərini idarə edirlər.

Göstərilənlərlə yanaşı, süni intellektin fərdiləşdirilərək mövcud mülki hüququn subyektlərindən fərqli, tamamilə yeni bir subyekt kimi - “elektron şəxs” və ya “rəqəmsal şəxs” (e-subyekt) kimi qanunvericiliyə daxil edilməsi fikri də irəli sürülür (6.). Avropa İttifaqı Parlamentinin Hüquq İşləri Komissiyasının yuxarıda adı qeyd olunmuş məruzəsində də bu fikrə xüsusi yer verilmişdir (13.). Bu baxımdan da sözü gedən sənəd mahiyyət etibarını ilə süni intellektə mülki hüquq subyektivliyinin verilməsi ilə bağlı ilk rəsmi sənəd kimi də qəbul edilə bilər. Məsələyə bu aspektdən yanaşdıqda süni intellekt insan kimi hüquq subyektini qəbul edilməsə də, yəni statusu insana bərabər tutulmasa da, ona yeni bir növ hüquq subyektivliyinin verilməsi onun hüquqi statusuna dair qanunvericilikdə olan boşluqları aradan qaldırır. Həmçinin süni intellektə bu statusun verilməsi onun əşya statusunu da aradan qaldırmaqla bərabər, onun törətdiyi hüquq pozuntularına münasibətdə hüquqi məsuliyyətə cəlb olunmasını da özündə ehtiva edir. Belə ki, bu halda həmin robotlar törətdikləri pozuntulara görə müstəqil məsuliyyət daşıyırlar.

Yuxarıda sadalanan müddələri ümumiləşdirərək qeyd etmək istərdim ki, süni intellektin hazırki inkişaf tempini nəzərdən keçirsək yaxın gələcəkdə onun hansı səviyyəyə çatacağını düşünmək heç də çətin deyil (2.). Bu baxımdan da məsələnin hüquqi tənzimləməsinin olması qaçılmazdır. Süni

intellektin insanların həyatının rahatlaşdırılmasında, problemlərin çevik və daha optimal həllində əvəzolunmaz rolunu qeyd etməklə yanaşı, bu sistemlərin inkişafının gələcəkdə insanları idarə edə biləcək səviyyəyə çatması fikrini irəli sürənlər də az deyil. Süni intellektin sürətli inkişafının gələcəkdə insanlar üçün təhlükə törədəcəyi fikrini irəli sürən Elon Musk və Stiven Hokinq “fəlakət nəzəriyyəsi”ni irəli sürərək insanlığın gələcəyi üçün həyəcan təbili çalmışlar. Bunun nəticəsidir ki, keçən il “Google”, “IBM”, “Microsoft”, “Facebook” və “Amazon” kimi texno nəhənglərin bir yerdə süni intellekt partnyorluğu imzalamış, bununla da süni intellekt tətbiqlərini etikliyini həm müdafiə, həm də tədqiq etməyi, eləcə də gələcəkdə problemlərin yaranmaması üçün təlimat rəhbəri düzəltməyi öz boyunlarına götürmüşlər.

Bu baxımdan da yuxarıda qeyd etdiyimiz həm birinci, həm də ikinci qrup tərəfdarlarının ortaqlıq mövqeyindən çıxış edərək süni intellektə qismən mülki hüquq subyektivliyinin verilməsi fikrimizcə daha məqsədmüvafiq hesab edilir. Belə olan halda süni intellektin sahibi insan hesab edilməli, ona verilən səlahiyyət həddi yalnız insanlar tərəfindən müəyyən edilməli, həmçinin qanunvericilikdə süni intellektə mütləq müstəqilliyin verilməsinin yolverilməzliyi təsbit edilməlidir. Hesab edirik ki, belə olan təqdirdə həm süni intellektin mülki hüquq subyektivliyinə dair qanunvericilikdə olan boşluqlar aradan qalxa, həm də süni intellekt insan nəzarətində olmaqla ondan səmərəli istifadə təmin edilə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Sabir Allahverdiyev, “Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq kursu. I cild. Ümumi hissə”, III nəşr, Bakı, 2018, “Hüquq yayınevini” nəşriyyatı, 944 səh.
2. Xəyalə Muradlı, “Süni intellekt: bəşəriyyətin ən mükəmməl uğuru, yoxsa gələcək qatili?”, Bakı, 2019, 10 səh. (<http://anl.az/down/meqale/azerbaycan/2019/iyul/665715.htm>)
3. Dr. Üyesi Başak, “Medeni hukuk açısından yapay zekanın hukuki statüsü ve yapay zekâ kullanımından doğan hukuki sorumluluk”, 2018 (35), TAAD, s. 211-232
4. Nora Markwalder/Monika Simmler, Roboterstrafrecht, 2017, AJP, s. 171-182.
5. Dr. Seda Kara Kılıçarslan, “Yapay zekanın hukuki statüsü və hukuki kiliğın üzerine tartışmalar” 2019, (2), İstanbul, YBHD, s.363-389
6. Felipe Maia, “The Legal Status of Artificially Intelligent Robots” (https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2985466)
7. <http://jmc.stanford.edu/articles/dartmouth/dartmouth.pdf>

8. <https://academic.oup.com/mind/article/LIX/236/433/986238>
9. <https://legal-tech-blog.de/ai-in-law-definition-current-limitations-and-future-potential>
10. <https://www.politico.eu/article/europe-divided-over-robot-ai-artificial-intelligence-personhood/>
11. <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P8-TA-2017-0051+0+DOC+XML+V0//DE>
12. <http://e-qanun.az/code/8>
13. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2017-0005_EN.html?redirect#title1

Ata Valiyev

Can artificial intelligence be considered a subject of civil law?

Summary

Artificial intelligence, one of the manifestations of the Fourth Industrial Revolution, is becoming more and more common in our lives. Thus, in everyday life, almost everyone uses cars, "smart phones", "smart homes" and so on. is a visual manifestation of the use of these tools. Artificial intelligence also serves to automate processes and manage autonomously by reducing the demand for human labor.

Researchers at the University of Oxford have shown that artificial intelligence (or robots) can do the work that humans do in 47 percent of all professions. At the same time, in world practice, the use of artificial intelligence can be found in the activities of government agencies, as well as in the administration of justice.

The integration of these technologies in every area of our daily lives has raised various questions, one of which is the granting of civil law to artificial intelligence. In essence, the law that serves to regulate the social relations formed in society - can not be excluded from the relations arising from the use of rapidly evolving technological means in our daily lives in accordance with the requirements of the information age. The essay analyzes in detail the various approaches to granting artificial intelligence to civil law subjects using the methods of deductive analysis, as well as makes some suggestions on the conditions under which artificial intelligence should be recognized as a legal entity.

Ата Велиев

Можно ли считать искусственный интеллект предметом гражданского права?

Резюме

Искусственный интеллект, одно из проявлений Четвертой промышленной революции, становится все более распространенным явлением в нашей жизни. Таким образом, в повседневной жизни практически все пользуются автомобилями, «смартфонами», «умными домами» и так далее. является наглядным проявлением использования этих инструментов. Искусственный интеллект также служит для автоматизации процессов и управления ими за счет снижения спроса на человеческий труд.

Исследователи из Оксфордского университета показали, что искусственный интеллект (или роботы) может выполнять ту же работу, что и люди, в 47% всех профессий. В то же время в

мировой практике использование искусственного интеллекта можно встретить в деятельности государственных органов, а также при отправлении правосудия.

Интеграция этих технологий во все области нашей повседневной жизни подняла различные вопросы, одним из которых является предоставление гражданского права искусственному интеллекту. По сути, закон, который служит для регулирования социальных отношений, складывающихся в обществе, не может быть исключен из отношений, возникающих в результате использования быстро развивающихся технологических средств в нашей повседневной жизни в соответствии с требованиями информационной эпохи. В эссе подробно анализируются различные подходы к предоставлению искусственного интеллекта субъектам гражданского права с использованием методов дедуктивного анализа, а также даются некоторые предложения по условиям, при которых искусственный интеллект должен быть признан юридическим лицом.

ÜLVİ SADIQ-ZADƏ

Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar
Nazirliyinin Akademiyasının İdman,
fiziki və qəza-xilasetmə hazırlığı kafedrasının
müəllimi, baş leytenant
E-mail ulvi-sadixov@mail.ru

MÜNAQIŞƏLİ FÖVQƏLADƏ HALLAR VƏ MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİN OLUNMASINDA FHN-nin ROLU

Açar sözlər: fəvqəladə hallar, milli təhlükəsizlik, münaqişə, qəza-xilasetmə, hadisə.

Ключевые слова: чрезвычайная ситуация, национальная безопасность, конфликт, спасение, событие.

Key words: emergency situation, national security, conflict, the rescue, event.

Konfliktli fəvqəladə halların müasir təsnifatı, hərbi konfliktlərin fəvqəladə halların nəticələrinə təsiri

Konfliktli fəvqəladə halların anlayışı

Yer kürəsində heç bir insan fəvqəladə vəziyyətlərdən sığortalananmamışdır. Statistika iddia edir ki, insanların böyük əksəriyyəti, ekstremal vəziyyətlərə qarşılaşıb. Bədbəxt hadisələr hər yerdə baş verə bilər: evdə, küçədə, yolda, qəzalar və fəlakətlər zamanı.

Səbəbli-nəticəli əlamətləri üzrə texnogen fəaliyyət nəticəsində yaranan fəvqəladə hallar iki dərəcəyə bölünür: konfliktli və konfliktli.

Konfliktologiyanın sistem yaradılmasında konflikt (münaqişə) anlayışının aşağıdakı tərifini verilmişdir:

Konflikt (münaqişə) müxtəlif sosial və sosial-siyasi subyektlərin maraqlarının toqquşması, qarşıdurmasıdır ki, onların arasındakı ziddiyyətlərin sosial-diplomatik, iqtisadi, ideoloji, hərbi və digər vasitələri və onların müvafiq mübarizə üsullarını tətbiq etməklə həll edilməsi formasıdır [11].

Qarşıduran qüvvələrin və onların tətbiq etdikləri mübarizə vasitələrinin və formalarının xarakterindən asılı olaraq konfliktlər (münaqişələr) dövlətlərə-

rası, mülki, etnik, dini, eləcə də siyasi, iqtisadi, sosial və hərbi kimi təsnifatlanır.

Hərbi konflikt (münaqişə) dövlətlər, xalqlar, sosial qruplar arasındakı hərbi qüvvənin tətbiq edilməsi ilə hər bir toqquşmanın, qarşıdurmanın, ziddiyyətlərin həll edilməsi formasıdır [11]. Hərbi konfliktlərə müxtəlif növ müharibələr, silahlı münaqişələr, hərbi insidentlər, hərbi aksiyalar aiddir. Hərbi qrupa aid olmayan, dövlət daxilində baş verən konfliktləri bəzən bir qrupa birləşdirirlər ki, onu da şərti olaraq ictimai ziddiyyətlərin həlli zamanı münaqişələr kimi adlandırmaq olar.

Hərbi və ictimai münaqişələr şəraitində konfliktli fəvqəladə hadisələr yarana bilər. Konfliktli fəvqəladə hadisələr ilə səbəbli-nəticəli fərqlənmələr konfliktli fəvqəladə hadisələrin anlayışının ifadə olunmasını tələb edir.

Konfliktli fəvqəladə hallar (KFH) müəyyən ərazidə və yaxud obyektə müxtəlif xarakterli konfliktlər nəticəsində yarana və bunun səbəbi kimi əhəlinin məqsədyönlü və ya vasitəli (dolayı) zədələnməsini, maddi itkisini, ərazi infrastrukturunun dağılmasını törədən, insanların həyat fəaliyyətinin şəraitini pozan və ətraf mühitə təhlükəli ekoloji gərginlik gətirən vəziyyətdir.

Konfliktli fəvqəladə halların təsnifatı

Konfliktli fəvqəladə halların təsnifatının əlamətləri konflikt növünün və müəyyən ərazidə mülki mühafizə məsələlərinin həlli nöqtəyi-nəzərindən onun nəticələrinin xüsusiyyətlərini əks etdirməlidir.

Konfliktologiyanın ümumi müddəalarını və onun KFH təsnifatının əlamətlərinə aid yuxarıda ifadə olunan tələbləri nəzərə alsaq, belə əlamətlər

kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- konfliktin növü;
- konfliktin miqyası;
- təbiiq olunan qırğın (zədələmə) vasitələrinin növləri.

İstifadə olunan qırğın vasitələrinin əlamətləri üzrə belə KFH növləri aşağıdakı hallarda baş verə bilər:

- yüngül və ağır atıcı silahların istifadə edilməsi nəticəsində;
- idarə olunan və idarə olunmayan minalaşdırma nəticəsində;
- tikililərin və yaşayış binalarının partladırılması nəticəsində;
- yanacaq-sürtkü materialları (YSM) obyektləri;
- kimyəvi təhlükəli obyektlərin;
- radiasiya təhlükəli obyektlərin;
- anbarların;
- hərbi obyektlərin;
- hidrotexniki qurğuların təxribatdan dağıdılması nəticəsində.

“Dövlətin milli təhlükəsizliyi (MT)-iqtisadi, sosial, daxili-siyasi, beynəlxalq, informasiya, hərbi (müdafiə), məsələləri və ekologiya sahələrində, həmçinin sülh və hərbi dövrlərdə müxtəlif xarakterli fəvqəladə hadisələr (FH) baş verən şəraitdə ölkədə şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin maraqlarının (mənafeələrinin) tarazlığı halıdır” [1].

Milli təhlükəsizlik (MT) nəzəriyyəsi və praktikasını aşağıdakı üçlüyün (triada) təhlili nəticəsində meydana çıxan prinsiplərin müəyyən yekununa (cəminə) əsaslanır; bu üçlük (triada) aşağıdakılardan ibarətdir:

- Maraqlar;
- təhlükələr (qorxular);
- təhlükəsizliyi (mühafizəni) təmin etməyin mümkün olan yolları.

Yalnız bu triadanın analizi (təhlili) əsasında Milli təhlükəsizlik anlayışına obyektiv tərif vermək mümkündür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu anlayışın məzmunu dinamikdir (dəyişkəndir), o, dünyadakı şəraitin müəyyən mərhələsində bu dövlətin maraqları (mənafeələri) kompleksindən və bu şəraitdə dövlətdə yaranan təhlükələrin (qorxunun) cəmindən asılı olaraq dəyişir.

Azərbaycan Respublikasının Milli təhlükəsizlik

Konsepsiyası-müasir dünyada Azərbaycanın mövqeyi və rolu, onun milli sərvətləri, mənafeyi və məqsədləri, xarici və daxili təhlükələrin qarşısını almaq, onları dəf etmək vasitələri və üsulları, eləcə də milli təhlükəsizlik sistemində fəaliyyətin təşkili və iş prinsiplərinin əsasları üzrə baxışlar sistemi şərh edilən siyasi sənəddir. Milli təhlükəsizlik Konsepsiyasının müddəaları milli maraqların reallaşdırılması və qorunması üzrə vahid ümumdövlət siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi, beynəlxalq, iqtisadi, siyasi, hərbi, sosial, ekoloji, informasiya və digər sahələrdə milli təhlükəsizliyin təmin edilməsinə dair müvafiq xüsusi konsepsiya və doktrinaların işlənilib hazırlanması üçün bazis təşkil edir [1].

Azərbaycan Respublikasının Təhlükəsizlik Konsepsiyası ibarətdir:

- Dünya birliyində Azərbaycanın rolu və mövqeyi;
- Azərbaycan Respublikasının milli maraqları (mənafeyi);
- Milli təhlükəsizliyi üçün əsas təhlükələrin növləri (xarici və daxili);
- Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi.

Azərbaycanın bütünlüklə təhlükəsizlik sistemi üçün isə “Konsepsiya”da aşağıdakı funksiyalar-əsas vəzifələr nəzərdə tutulmuşdur:

- Təhlükəsizlik obyektlərinin ən vacib maraqlarına qarşı yaranan təhlükələrin aşkar edilməsi;
- Təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün qüvvə və vasitələrin yaradılması və onların hazır halda saxlanması;
- Gündəlik fəaliyyət şəraitində və fəvqəladə hadisələr vaxtı, o cümlədən də belə hadisələrin qarşısının alınması, məhdudlaşdırılması və təmamilə neytrallaşdırılması işləri də daxil olmaqla, operativ, habelə uzunmüddətli tədbirlər həyata keçirilərkən təhlükəsizliyin təmin olunması üzrə qüvvə və vasitələrin idarə edilməsi;
- Fəvqəladə hadisələrdən zərər çəkmiş regionlardakı obyektlərin fəaliyyətinin bərpa edilməsi üzrə tədbirləri yerinə yetirmək;
- Azərbaycan Respublikasının ərazilərindən kənar təhlükəsizliyin təmin olunması üzrə tədbirlərdə iştirak etmək.

Azərbaycanın milli təhlükəsizliyi üçün mümkün olan təhlükə və onun mənbələri:

İqtisadiyyat sahəsində təhlükələr (qorxu) kompleks xarakter daşıyır və hər şeydən əvvəl aşağıdakılarla şərtlənir: ümumi daxili məhsulun azaldılması, investisiyaların (sərmayələrin) innovasiya aktivliyinin, elmi-texniki potensialın zəifləməsi, aqrar sektorun tənəzzülü, bank sistemində tarazlaşdırmanın pozulması, dövlətin xarici və daxili borclarının artması, ixracda yanacaq-xammal və enerji materiallarının, idxalda isə ərzaq malları və gündəlik ləvazimat əşyalarının payının artması tendensiyaları, iqtisadiyyatdakı bu və ya mənfi proseslər separatizmin, siyasi sabitliyin pozulmasının, cəmiyyətin kriminallaşmasının sosial təbəqələşmənin, mənəvi dəyərlərin aşınmasının əsasını təşkil etməklə dövlətin konstitusiya quruluşu və sosial-iqtisadi sistemi üçün təhlükə törədir [13].

Sosial sahədə Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinə aşağıdakılar ciddi xələl gətirir: cəmiyyətin azsaylı dövlətliləri və az təminatlı əsas kütləsi arasında dərin təbəqələşmə yaranması, təhlükəsizlik həddindən kənarında həyat sürən əhalinin xüsusi çəkisinin artması və işsizliyin artması. Səhiyyə və əhalinin sosial müdafiəsi sistemlərinin böhranı, alkoqoldan və narkotik maddələrdən istifadə hallarının artması sosial sahədə çox böyük təhlükə törədir [13].

İnformasiya sahəsində də milli təhlükəsizlik üçün təhlükə artır. Bunu aşağıdakı amillər isbat edir:

- Bir sıra ölkələrin Azərbaycanı xarici və daxili informasiya bazarlarından sıxışdırıb çıxartmaq cəhdləri;
- Bəzi dövlətlər tərəfindən informasiya müharibəsi konsepsiyasının işlənib hazırlanması;
- İnformasiya sistemlərinin normal fəaliyyətinin, informasiya ehtiyatlarının saxlanması qaydalarının pozulması, informasiyanın obyektivliyinə xələl yetirməsi.

Hazırda ölkədə ekoloji vəziyyətin pisləşməsi sahəsində ekoloji xarakterli fəvqəladə hadisə baş verməsi təhlükəsi yaradır, ekoloji sahədə milli təhlükəsizliyə ciddi xələl yetirir. Bu hal Azərbaycan üçün xüsusən olduqca təhlükəlidir, səbəbi isə: ölkədə sənayenin yanacaq-enerji sahəsinin yüksək inkişafı, təbiətin mühafizəsi üçün qanunvericiliyin kifayət dərəcədə mükəmməl olması, təbiətin mühafizəsi üçün qanunvericiliyin kifayət dərəcədə mükəmməl olması, təbiətin qorunması üzrə mükəmməl texno-

logiyalardan lazımi səviyyədə istifadə edilməsi ekoloji mədəniyyətin aşağı olmasıdır. Ekoloji təhlükənin səviyyəsi iqtisadiyyatın vəziyyətindən və cəmiyyətin tərəfindən bu problemin qlobal xarakterinin dərk edilməsindən bilavasitə asılıdır.

Milli təhlükəsizliyin subyektləri şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlət olduğu, habelə müxtəlif cür fəvqəladə hadisələrin xarakteristikaları, onların son onilliklər ərzində ölkədə inkişaf dinamikası nəzərə alınmaqla doğru olardı ki, ən böyük təhlükələr sırasına texnogen, təbii və bioloji xarakterli fəvqəladə hadisələr nəticəsində həddən ziyadə zərərin meydana çıxması təhlükələri aid edilsin; bu da respublika və transsərhəd miqyaslı fəlakətlərə səbəb ola bilər (məsələn, Çernobil AES-də, habelə Tissa-Dunay çayları hövzəsinin 2000-ci ildə çirklənməsi sayəsindəki fəlakətlər kimi).

Bir sıra nəşrlər XXI əsrin ilk illərində Azərbaycanın iqtisadiyyat, sosial, dövlət hakimiyyəti, mülki cəmiyyətin inkişafı, beynəlxalq münasibətlər sahələrində tərəqqisinin müsbət nəticələrini qeyd etməklə bərabər bəzi təhlükələr də göstərilir. Bunlar iqtisadiyyatda:

- Bir sıra istiqamətlərdə iqtisadi inkişaf göstəricilərinin qeyri-sabitliyi;
- Sahələrin əksəriyyətinin rəqabətə davamlı olmaması.

Digər sahələrdə:

- Yoxsulluğun və işsizliyin ləng ləğv edilməsi;
- Əhalinin sayının ləng artması və miqrasiya məsələlərinin həll edilməsi;
- Yeni epidemiyaların yayılması;
- Ölkə üçün vacib qərarların işlənib hazırlanmasına və reallaşdırılmasına bürokratiyanın kifayət dərəcədə hazır olmaması səbəbindən dövlət hakimiyyətinin zəifliyi və s.-dir.

Milli Təhlükəsizliyin təmin olunmasında FHN-nin rolu

Milli təhlükəsizlik nəzəriyyəsində göstərilən istiqamətlər təhlükəsizliyin növləri olaraq nəzərdən keçirilir. Təhlükəsizliyin bütün növləri dialektik, funksional və ya parametrik qarşılıqlı əlaqə-dövlətin iqtisadi, sosial, hərbi və digər sahələrdəki fəaliyyətinin səmərəlilik (effektivlik) göstəricilərinin qarşılıqlı asılılığında özünü göstərir. Ekoloji təhlükəsizlik və fəvqəladə hadisə vaxtı təhlükəsizlik anlayışlarını formalaşdırmazdan əvvəl, bu təhlükə növlərinin ya-

ranmasını nəzərdən keçirək [5].

Ekoloji təhlükə növləri

Mənşəyindən, məzmunundan və FHN subyektlərinə təsirinin növündən asılı olaraq ekoloji təhlükənin aşağıdakı növləri müəyyən edilir:

- ekoloji təcavüz;
- xarici ekoloji təhlükə;
- ekoloji təhlükə.

Ekoloji təhlükəsizlik və FH-da təhlükəsizlik növləri.

Ekoloji təcavüz anlayışı bir ölkənin digər ölkəyə qarşı cürbəcür üsul və formada ekoloji təsir göstərməsindən ibarətdir. Belə təsir formaları və üsullarına aiddir:

- Digər dövlətə hərbi, yaxud ekoloji zərər yetirmək məqsədi ilə onun ətraf mühitinə qarşı aktiv təsir göstərməsi;
- Bir dövlət öz ekoloji problemlərini digər dövlət hesabına həll etmək üzrə məqsədyönlü hər cür cəhdləri (istehsalat tullantılarının və ya istifadə olunmuş zərərli maddələrin yerləşdirilməsi, zərərli maddələrin istehsalı üçün xammal hazırlanması və s.);
- Ekoloji təhlükəli texnologiyaları, istehsalatı digər dövlətin ərazisində güclə tətbiq etdirmək məqsədi ilə ekoloji və siyasi vasitələrindən istifadə olunması.

Ekoloji təcavüzün qarşısının alınması məqsədi ilə BMT "Hərbi və ya digər düşmənçilik metodundan istifadə etməklə ətraf mühitin dəyişdirilməsinin qadağan olunması" barədə 1977-ci ildə Konvensiya qəbul etmişdir. "Ekoloji müharibə" aparılmasını məhdudlaşdıran bir sıra digər beynəlxalq aktlar da mövcuddur. Lakin müasir "məhdud müharibələrin" və XX əsrin son onilliyində baş verən silahlı münaqişələrin təcrübəsi göstərir ki, bu sənədlər çox vaxt deklarativ xarakter daşıyır. Şimali Atlantika Bloku (NATO) ölkələrinin Yuqoslaviyaya qarşı müharibəsinin nəticələri, habelə Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına təcavüzü nəticəsində respublikada ətraf mühitin məqsədyönlü sürətdə məhv edilməsi halları buna misal ola bilər.

Xarici ekoloji təsir təhlükəsi planetar, qlobal, transsərhəd və regional zərərli proseslərin meydana gəlməsi ilə əlaqədardır. Belə proseslərə aşağıdakılar aid edilir:

- İqlimin dəyişməsi və yerin ozon qatının da-

ğılması (zəifləməsi);

- Çirkləndirici zərərli maddələrin transsərhəd axınının baş verməsi;
- Xarici dövlətdə təhlükəli silah növləri və texnika sınaqdan keçirilərkən ölkədə ətraf mühitə və əhaliyə zərər yetirilməsi;
- İxrac edici ölkələrdə qadağan olunmuş ekoloji cəhətdən təhlükəli xarici texnologiyaların, istehsalat məhsullarının ölkədə təsdiq olunması;
- Əhalinin sağlamlığına ziyan vura biləcək ərzaq və sənaye mallarının xarici ölkələrdən alınması;
- Xüsusi təhlükəli, zərərli və radioaktiv tullantıların ölkəyə idxalı və burada basdırılması (o cümlədən müştərək müəssisələrin fəaliyyəti prosesində).

Daxili ekoloji təsir təhlükəsi ölkə ərazisində antropogen fəaliyyətlə və təbii hadisələrlə, eləcə də qəza və fəlakətlə əlaqədardır ki, nəticədə ekoloji çirklənmələrin bütün növləri meydana çıxır.

FH-da təhlükəsizlik qorxusu.

FH-ın mənşəyindən, məzmunundan və təsir növlərindən asılı olaraq, habelə FHN subyektlərinə göstərdiyi zədələyici təsir amillərinin xarakterinə görə FH vaxtı təhlükəsizliyə qarşı yaranan təhlükənin bu növləri müəyyən edilir: texnogen qəzalar və fəlakətlər, təbii fəlakətlər, sosial-bioloji faciələr, müharibə və silahlı münaqişələr, ictimai münaqişələrin nəticələri [2].

Texnogen xarakterli FH zamanı aşağıdakı obyektlərdə qəza və fəlakətlər baş verdikdə təhlükə yaranır: kimyəvi təhlükəli obyektlərdə; radiasiya təhlükəli; yanğın-partlayış təhlükəli; hidrodinamik təhlükəli obyektlərdə; həmçinin nəqliyyat vasitələrində, kommunal-enerji şəbəkələrində və hərbi obyektlərdə [7].

Təbii xarakterli FH vaxtı geoloji, meteoroloji, hidroloji mənşəli təbii fəlakətlər sayəsində, həmçinin kütləvi çöl yanğınları zamanı qorxu meydana çıxır.

Sosial-bioloji mənşəli FH vaxtı təhlükə insanlar, heyvanlar və bitkilər arasında epidemiya, epizootiya, epifitotiya formalı kütləvi yoluxucu xəstəliklər baş verərkən, yaxud geniş miqyaslı pandemiya, panzootiya, panfitotiya hallarında mövcud olur.

Müharibələr və silahlı münaqişələr-əhalinin zədələnməsi, ərazidə infrastruktur obyektlərinin dağıdılması və ətraf mühitdə ekosistemin pozulması təhlükəsi törədir. Təhlükələrin miqyası və xarakteri

müharibənin və tətbiq olunan silahın növündən asılı olur.

İctimai münaqişələr özlərinin xarakterindən və miqyasından asılı olaraq təhlükəsizliyə müxtəlif cür təsir göstərir. Belə münaqişələr nəticəsində texnogen FH-a oxşar hallar yarana bilər. Münaqişə uzunmüddətli olarsa, sosial-bioloji xarakterli FH meydana gəlməsi mümkündür.

Beləliklə, Ekoloji təhlükəsizlik-Milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsi olmaqla ətraf mühitdə insanların müəyyən məqsədyönlü fəaliyyəti sayəsində yaranmış şəraitin və təbii vəziyyətin ümumi halıdır ki, bu zaman:

- ekosistemlərdə harmonik struktur, qarşılıqlı əlaqələr və proseslərin özünü tənzimlənməsi təmin edilir, habelə ekosistemlərin tarazlığı saxlanır;
- ətraf mühitə göstərilən antropogen təzyiq yol verilən ən yüksək ekoloji gərginlikdən artıq olmur;
- insanların sağlamlığı və həyat fəaliyyəti təmin olunur, həmçinin antropogen təsirlərin hazırkı və gələcək nəsillər üçün yarada biləcəyi müxtəlif nəticələri aradan qaldırılır.

Fövqəladə halların nəticələrinin minimuma endirilməsi məqsədi ilə, qanunvericilik aktlarında ekoloji təhlükəsizlik anlayışının tərfi şəxsiyyətin və bütünlüklə cəmiyyətin həyatı və sağlamlığının prioritetliyinə əsaslanılmalıdır.

FH vaxtı təhlükəsizlik anlayışı, ekoloji təhlükəsizlik anlayışının eynidir, belə ki, ekoloji fəvqəladə hallar fəvqəladə hadisələrin bir növüdür, mənbələrindən və nəticələrindən ibarətdir. FH vaxtı təhlükəsizlik anlayışını təmin etmək məqsədi ilə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi vacib hesab edilir:

Geniş planda FH dedikdə, ölkədə ərazinin, regionun, subyektin və obyektin elə halı başa düşülür ki, bu zaman aşağıdakı şərtlər təmin edilir:

- Təbii, texnogen, ekoloji, sosial-siyasi FH baş verdiyi barədə, eləcə də baş verəcəyi ehtimalları haqqında vaxtında məlumat vermək və xəbərdarlıq etməkdə məqsəd-vaxtında mühafizə tədbirləri görməyə imkan yaratmaq;
- Sülh dövründə baş verən FH nəticəsində dəyən zərərin miqyasını və ağırlığını maksimal dərəcədə azaltmaq;
- QXDT işlərini vaxtında və səmərəli surətdə yerinə yetirmək, əhali arasında və infrastrukturda obyektlərdə itkiləri azaltmaq;

- Sülh dövründə baş verən FH nəticəsində əhəlinin pozulmuş həyat fəaliyyəti və təsərrüfat obyektlərinin normal iş şəraitini qısa müddətdə bərpa etmək;

- Müharibə və silahlı münaqişə şəraitində əhəlini və təsərrüfat obyektlərini maksimal dərəcədə mühafizə etmək;

- Sülh və müharibə dövrlərində baş verən müxtəlif FH zədələyici amillərinin təsiri nəticəsində ətraf mühitə arzuolunmaz ziyan dəyməsinin qarşısını almaq.

Fövqəladə hallar vaxtı təhlükəsizliyin qısa tərfi belədir: “Fövqəladə hadisə vaxtı təhlükəsizlik-sülh və müharibə dövrlərindəki FH nəticəsində yaranan təhlükədən şəxsiyyətin, cəmiyyətin maraqlarını və təsərrüfat obyektlərinin infrastrukturunun mühafizə olunması sayəsində əhəlinin normal həyat fəaliyyətinin, istehsalat obyektlərində isə normal dayanıqlı iş təmin edən vəziyyətdir”.

Beləliklə yuxarıda qeyd edilən tədbirlərin vaxt-vaxtında icra edilməsi fəvqəladə hallar zamanı təhlükəsizliyin təmin edilməsində əsas istiqamətlərdəndir.

FH vaxtı təhlükəsizliyin xüsusiyyəti Milli təhlükəsizlik sistemində onun digər təhlükəsizlik növləri ilə ikitərəfli əlaqələridir. Bu qarşılıqlı əlaqə iqtisadi, sosial və hərbi sahələrdəki təhlükəsizliklə xüsusən əhəmiyyətlidir.

İqtisadi sahədə bu qarşılıqlı əlaqə aşağıdakı kimi meydana çıxır: Fövqəladə Hallarda Təhlükəsizlik Sisteminin (FHTS) məqsədlərinə nail olmaq üzrə uğurlar bir tərəfdən FHT sisteminin təkmilləşdirilməsi işlərinin icrasını dövlətin nə dərəcədə maliyyələşdirilməsindən, yəni iqtisadi imkanlardan asılı olur. Digər tərəfdən isə, FH-ın vurduğu ziyan ölkənin iqtisadiyyatına xeyli təsir göstərir.

Fövqəladə hadisə nəticəsində hərbi təhlükəsizliyə də təsir göstərən amillər ola bilər. Bu amillər aşağıdakılardır:

1. Sülh dövründə baş verən irimiqyaslı qəza və fəlakətlər xeyli miqdar qoşun hissələrinin fəlakət nəticələrini aradan qaldırmağa cəlb olunmasını tələb edə bilər (məs. Çernobil AES-dəki fəlakət zamanı olduğu kimi), bu isə Silahlı Qüvvələrin döyüş hazırlığına xələl yetirir;

2. Əhali arasında və xüsusən də, hərbi-sənaye kompleksi müəssisələrində baş verən itkilər hərbi dövrdə qoşunların şəxsi heyətlə, eləcə də silah və

döyüş sursatları ilə təminatı üzrə səfərbərlik planlarının yerinə yetirilməsinə mənfi təsir göstərəcəkdir;

3. Ərazidə infrastrukturun dağılması və əhalinin məhv olması Silahlı Qüvvələrin bütün arxa təminatına, səviyyəsinə həmçinin mənfi təsir edəcəkdir;

4. Hər cür müharibədə dəyən ziyan, ərazilərin itirilməsi və daxili silahlı münaqişələr əhalinin köçürülməsi, qaçqın və müvəqqəti köçkünlərin həyat təminatı üzrə MM əməliyyatlarının artması və mürəkkəbləşməsinə səbəb olacaq. Təhlükəsizliyi təminatın digər sahələri ilə MM-in qarşılıqlı əlaqələri problemlərinin geniş təhlili üzərində dayanmadan qeyd edək ki, belə qarşılıqlı əlaqələri Milli təhlükəsizliyin bütün istiqamətlərində aşkar etmək mümkündür.

Mülki mühafizə sisteminin fəaliyyətində bir istiqamətdə təhlükəsizliyin təmin edilməsi, digər sahələrin də təhlükəsizliyi ilə qarşılıqlı əlaqədə olmasının qanunauyğunluğu göstərir ki, Azərbaycan Respublikasının Milli təhlükəsizlik sistemində FHN-nin rolu artmaqdadır.

FH vaxtı təhlükəsizliyə qarşı törəyən təhlükələrin təhlili əsasında MT-nin bu növü sahəsində dövlətin göstərdiyi fəaliyyətin prioritet istiqamətlərini formalaşdırmaq mümkündür.

FH vaxtı təhlükəsizliyin təmin olunmasının prioritet istiqamətləri sırasına daxil edilməlidir:

- Azərbaycanda vahid və çağdaş Mülki Mühafizə sistemi yaradılması əsasında MM-in təşkili və həyata keçirilməsinə yeni yanaşmanın reallaşdırılması;

- FH-ın qarşısının alınması və aradan qaldırılması üzrə vahid dövlət sisteminin keyfiyyətcə təkmilləşdirilməsi;

- FH qarşısının alınması və aradan qaldırılması

üzrə vahid dövlət sisteminin xarici dövlətlərin anoloji sistemlərinə inteqrasiya edilməsi;

- Təbii və texnogen xarakterli FH-ın aradan qaldırılmasının effektivliyinin artırılması;

- Təbii və texnogen xarakterli FH-ın proqnozu və qiymətləndirilməsi üzrə ümumdövlət sahə və regional sistemlərin yaradılması və inkişaf etdirilməsi;

- FH riskinin azaldılması və hadisə nəticələrinin yüngülləşdirilməsi üzrə fəaliyyəti stimullaşdırmaq məqsədi ilə dövlət, təsərrüfat sahələri və regionlar səviyyəli iqtisadi mexanizmlər (vasitələr) formalaşdırılması və onların hərəkətə gətirilməsinə şərait yaradılması;

- Əhalinin və ərazilərin FH-dan mühafizəsi sahəsində dövlət ekspertizasının, yoxlama və nəzarətinin həyata keçirilməsi;

- FH-ın qarşısının alınması və aradan qaldırılması sahəsində əhalinin və MM mütəxəssislərinin hazırlığının təkmilləşdirilməsi;

- Mütəxəssislərin FH zonalarına çatdırılması üzrə Mobil sistemlərin təkmilləşdirilməsi;

- Döyüş əməliyyatları sona yetmiş zonada radiasiya, kimya və bioloji kəşfiyyat aparmaq, sualtı texniki işləri icra etmək və pirotexniki əməliyyatları yerinə yetirmək üçün robototexniki vasitələrin inkişaf etdirilməsi.

Beləliklə, ölkədə dayanıqlı inkişafın və milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün lazımi “davamlılıq ehtiyatı” yaradılması vacibdir. Baş verə biləcək fəvqəladə hadisələrin aradan qaldırılmasında və nəticələrinin minimuma endirilməsində istifadə ediləcək qüvvə və vasitələrin ehtiyatı yaradılması məqsədə uyğun hesab edilir.

Ədəbiyyat:

1. «Mülki Müdafiə haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 700 sayılı fərmanı. Bakı, 18 aprel 1998.
2. «Azərbaycan Respublikasının Mülki Müdafiəsi haqqında» Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 93 sayılı fərmanı. Bakı, 31 iyul 1992.
3. «Mülki Müdafiənin təmin edilməsi barədə» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 193 sayılı qərarı. Bakı, 25 sentyabr 1998.
4. «Sülh və müharibə dövrlərindəki fəvqəladə hallarda Azərbaycan Respublikasında əhalinin köçürülməsi haqqında əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 438 sayılı qərarı. Bakı, 6 avqust 1993.

5. «Azərbaycan Respublikasında sülh və müharibə dövrlərində fəvqəladə hallarda əhalini mühafizənin əsas prinsipləri haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 700 sayılı qərarı. Bakı, 28 dekabr 1992.
6. «Fəvqəladə halların qarşısının alınması və belə hallarda fəaliyyət üzrə Azərbaycan Dövlət Sisteminin Müşahidə və Laboratoriya Nəzarəti Şəbəkəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 409 sayılı qərarı. Bakı, 28 iyul 1993.
7. «Əhalinin radiasiya təhlükəsizliyi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2001.
8. «Положение о дозиметрическом и химическом контроле в гражданской обороне». Введено в действие приказом начальника Гражданской обороны СССР 1980 г. №9, Москва, 1981.
9. «О Введении в действие рекомендации по применению режимов радиационной защиты населения, рабочих и служащих объектов народного хозяйства невоенизированных формирований ГО в условиях радиоактивного заражения местности». Введено в действие приказом начальника штаба Гражданской обороны Азербайджанской ССР. 21 мая 1986 г. №19, Баку, 1986.
10. **Н.О.Осафов.** Rəhbər heyətin fəvqəladə hallarda fəaliyyətə və idarəetməyə hazırlanması. Monoqrafiya, Bakı, 2002.
11. **Н.О.Осафов.** Fəvqəladə halların idarə olunması (dərslük), Bakı, 2008.
12. **Н.О.Осафов.** Fəvqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılması, Bakı, 2009.
13. **Н.О.Осафов.** Fəvqəladə hallarda iqtisadiyyat obyektlərinin dayanıqlılıqı (dərs vəsaiti). Bakı, 2005.
14. **Н.О.Осафов, Q.N.Насимəтов.** Fəvqəladə halların monitorinqi və proqnozu (dərslük). Bakı, 2005.

Ульви Садыг-заде

КОНФЛИКТНЫЕ ЧРЕЗВЫЧАЙНЫЕ СИТУАЦИИ И РОЛЬ МЧС В ОБЕСПЕЧЕНИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Аннотация

В статье освещаются шаги, которые необходимо предпринять для устранения последствий чрезвычайных ситуаций. В нем также содержится информация о мерах, которые необходимо принять для предотвращения и нанесения ущерба системе национальной безопасности, а также о важности и перспективах МЧС в обеспечении национальной безопасности.

Ulvi Sadiq-zade

ROLE OF MES IN CONFLICT EMERGENCIES AND NATIONAL SECURITY

Summary

The article highlights the steps that need to be taken to eliminate the consequences of emergency situations. It also contains information on measures that must be taken to prevent and harm the national security system, as well as on the importance and prospects of the Ministry of Emergencies in ensuring national security.

SƏNAN NƏSİRLİ

Fövqəladə Hallar Nazirliyinin Akademiyasının
Tələbə Elmi Cəmiyyətinin sədri, kapitan, magistr
Senanf2015@mail.ru

FÖVQƏLADƏ HALLARA QARŞI MÜBARİZƏNİN QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ RİSKİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN PRİNSİPLƏRİ VƏ METODLARI

Açar sözlər: Fövqəladə hallar, fövqəladə halların idarə edilməsi, fövqəladə halların qarşısının alınması metodları.

Ключевые слова: Чрезвычайные ситуации, управление чрезвычайными ситуациями, методы предупреждения чрезвычайных ситуаций.

Key words: Emergency situations, management of emergency situations, methods of the prevention of emergency situations.

Demək olar hər an dünyada müxtəlif hadisələr baş verir, hansılar ki, insanların həyatına və həyat şəraitlərinə mənfi təsir edirlər. Bu təbii hadisələr (zəlzələlər, qasırğa, sunami), texnogen qəzalar və hərbi toqquşmalardır. Fövqəladə hadisələrdən tam azad olmaq mümkün olmasa da, dəyəcək ziyanı və insan itkilərinin sayını minimuma endirmək mümkündür. İnsanlar arasında aparılan maarifləndirmə tədbirləri bu yolda dönüş yarandığını sübut edir. Adicə qısa müddətə xaricə istirahətə getmək istədikdə, sizin güman edilən ölkədə bütün mümkün təhlükələri nəzərə almanız lazımdır. Bunun üçün yola düşmədən (gedişdən) əvvəl bu və ya digər ölkədə fövqəladə vəziyyətlərin statistikasına baxmaq tövsiyə olunur.[2].

Dünya ölkələri alimlərinin tədqiqatlarına əsasən belə bir nəticəyə gəlinir ki, fövqəladə hallar heçdə qarşısını alınmaz deyil, hətta təcrübələrlə sübut olunmuş prinsip və metodlarla onların qarşısını almaq və idarə etmək mümkündür. Bu prinsip və metodlara baxaq:

I. Əhalinin fövqəladə hallara hazırlanması və geniş maarifləndirilməsi. Əhalinin fövqəladə

hallara hazırlanması ilə əlaqədar mütəmadi olaraq elmi-praktiki seminarların keçirilməsi, habelə, dərslik və dərs vəsaitlərinin yeniləşdirilməsi ilə yanaşı, bu sahədə, geniş oxucu kütləsi üçün kitabların nəşr olunması daha geniş formada həyata keçirilməlidir.

II. Dünya birliyi ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələrin genişləndirilməsi. Bu prinsip təbii və texnogen fövqəladə hallara qarşı mübarizənin təşkilində dünya birliyi ölkələrinin qarşılıqlı köməyi və təcrübəsindən geniş istifadə olunmasını şərtləndirir.

III. Fövqəladə halların idarə edilməsi ilə əlaqədar kompleks tədbirlər işlənilib hazırlanarkən obyektiv qanunların tələbləri nəzərə alınmalıdır. Digər tərəfdən fövqəladə halların qarşısının alınması, onların mənfi nəticələrinin aradan qaldırılması, təbii və texnogen fövqəladə hadisələrdən təhlükəsizliyin təmin edilməsi mexanizminin, habelə, xarici təcrübələrin öyrənilməsi, təhlili və ümumiləşdirilməsi diqqət mərkəzində olmalıdır.

IV. Təbii və texnogen fövqəladə hadisələrin baş verdiyi obyektlərə kibernetik sistem kimi baxılmalıdır. Bu zaman kibernetik sistemin bütün xassələri fövqəladə hadisə obyektlərinə şamil edilməlidir.

V. Kompleks yanaşma. Təbii və texnogen fövqəladə halların idarə edilməsi və onun nəticələrinin aradan qaldırılmasının sürətləndirilməsi məsələlərinin həllində texniki-texnoloji, təşkilati, ideya-tərbiyəvi, psixoloji, fizioloji, sosial və iqtisadi amillər kompleks halında nəzərə alınmalıdır.

VI. Təbii və texnogen fövqəladə halların idarə edilməsi və onun nəticələrinin aradan qaldırılma-

sının sürətləndirilməsi məsələlərinin həllində tətbiq olunacaq tədbirlərin iqtisadi səmərəliliyi əsaslandırılmalıdır.

VII. Təbii və texnogen fəvqəladə halların idarə edilməsi və onun nəticələrinin aradan qaldırılmasının sürətləndirilməsi məsələlərinin həllində istifadə olunacaq təbii, material-texniki, enerji, əmək və maliyyə resurslarından səmərəli istifadə olunmalıdır.

VIII. Təbii və texnogen fəvqəladə halların idarə edilməsi və onun nəticələrinin aradan qaldırılmasının təşkili məsələlərinin çoxvariantlı olduğunu nəzərə alaraq, həmin variantlardan qabaqcadan qəbul edilmiş meyara nəzərən ən yaxşısının seçilməsi tələb olunur. Optimal variantın seçilməsində riyazi proqramlaşdırma və riyazi statistika metodlarından istifadə edilə bilər.

IX. Təbii və texnogen fəvqəladə halların idarə edilməsi və onun nəticələrinin aradan qaldırılmasında nazirliklər tərəfindən idarə olunan təsərrüfatlarla, icra hakimiyyətləri tərəfindən idarə olunan təsərrüfatların qarşılıqlı əlaqələri nəzərə alınmalıdır.

X. Təbii və texnogen fəvqəladə halların idarə edilməsi və onun nəticələrinin aradan qaldırılmasında maddi və mənəvi həvəsləndirmə sisteminin tətbiqi diqqət mərkəzində olmalıdır.

XI. Təbii və texnogen fəvqəladə halların idarə edilməsi və onun nəticələrinin aradan qaldırılmasında insan amilinin öncüllüyü (prioritetliyi) mühüm prinsip kimi nəzərə alınmalıdır. Təbii və texnogen fəvqəladə halların idarə edilməsi və onun nəticələrinin aradan qaldırılması ilə əlaqədar müzakirələrdə mütəxəssis və alimlərin iştirakı zəruridir.

XII. Təbii və texnogen fəvqəladə halların idarə edilməsi və onun nəticələrinin aradan qaldırılmasında dövlət mənafeyi başlıca meyar qəbul edilməklə şəxsi və kollektiv mənafeələr nəzərə alınmalıdır.

XIII. Təbii və texnogen fəvqəladə halların idarə edilməsi və onun nəticələrinin aradan qaldırılmasını ilə əlaqədar tədbirlərin həyata keçirilməsinə nəzarətin təşkili və icranın yoxlanılması xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Bu prinsip və metodların dünya ölkələrində təcrübəsi müsbət nəticə vermişdir. Beləki 2005-

15-ci illər ərzində dünyanın 23 ölkəsində təcrübədən keçirilmişdir. Fəlakətlər hər bir insana zərər yetirə biləcəyindən Hioqo Fəaliyyət Proqramının (2005-2015) yaradılması bu prinsip və metodların əsasında yaradılmışdır. Bu proqramın əsas vəzifəsi fəlakət riskinin mümkün qiymətinə nail olmaqla insan tələfatını minimuma endirilməsinə əsaslanır. [6].

Dünyanın bütün ölkələrinin dövlətləri fəlakət riskinin azaldılması üçün öhdəliklər götürmüş və Hioqo Fəaliyyət Proqramını (HFP) qəbul etmişdir. Hioqo Proqramı dövlətlərin və xalqların inkişafına təhlükə törədən fəlakətlərə qarşı dayanıqlığını artırmağa yönəlmişdir.

Son onillikdə dünyada FH-lar nəticəsində müxtəlif qiymətləndirmələrə görə 750 mindən-3 mln-a kimi insanın həyatına son qoyulmuş, 2 mlrd. 110 mln. nəfər zərər çəkmişdir.

Yer üzərində hər il 200 milyondan artıq əhali su basmalardan, daşqınlardan, quraqlıqdan, zəlzələlərdən, meşə yanğınlarından və digər fəlakətlərdən əziyyət çəkirlər. FH-dən dəymiş zərərin dərəcəsini qiymətləndirmək çətindir. Qabaqcıl dünya sığorta təşkilatlarının son 40 ilin məlumatlarına əsasən FH-ın vurduğu ziyanın dəyəri 14 dəfə artmışdır. Bununla belə, bugünkü gün FH-ın real iqtisadi «dəyəri» bir çox səbəblərə görə naməlum qalır. [2]

Əhali sıxlığının artımı, deqratasiyası və qlobal istiləşmə fəlakətlərin təsirini artırmaqla kasıblıq səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur.

Son illərin hadisələrindən görünür ki, insanlar dünyanın hər hansı bir ölkəsində baş verən fəlakətlərdən istirab çəkə bilər. Hind okeanındakı sənami, cənubi Asiyada zəlzələlər, Sakit okean ərazilərində güclü qasırğalar və siklonlar, Avropa və Asiyada baş vermiş güclü daşqınlar yüzlərlə adamın həyatına son qoymuş, minlərlə adamlar işə evsiz qalmışdır. Texnogen və təbii xarakterli FH-ın qarşısının alınması və aradan qaldırılması probleminin həll edilməsi Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin, müdafiə qabiliyyətinin və dayanıqlı inkişaf tarazlığının təmin edilməsi üzrə fəaliyyətin istiqamətlərindən ən əhəmiyyətlisidir.

Hioqo Fəaliyyət Proqramı Dövlətlərin və İcmalarnın fəlakətlərə qarşı dayanıqlığını artırmağa

yönəldilmiş kompleks işlər sistemidir.

Hioqo Fəaliyyət Proqramı dövlətlərin və icmaların fəlakətlərə qarşı dayanıqlığının artırılması üzrə 2005-2015-ci illəri əhatə edir və 2005-ci ilin yanvar ayında Yaponiyanın Kobe şəhərində keçirilən Fəlakətlərin Azaldılması üzrə ikinci Ümumdünya Konfransında 168 dövlət tərəfindən qəbul olunmuşdur. Hioqo Fəaliyyət Proqramının əsas məqsədi fəlakətlərdən yaranacaq itkiləri azaltmaqla əhalinin və ölkələrin dayanıqlığına nail olmaqdır.

Yuxarıda göstərilənlərlə yanaşı fəvqəladə hallara qarşı mübarizənin məq sədəuyğun təşkilində aşağıdakı qrup metodlardan istifadə edilməlidir:

Hüquqi-inzibati metodlar qrupu. Bu metodların tətbiqi fəvqəladə hallarla əlaqədar beynəlxalq standartlara, norma və normativlərə əsaslanır.

Texnoloji metodlar qrupu. Bu metodların tətbiqi təbii və texnogen fəvqəladə hallara qarşı mübarizənin təşkilində tələb olunan yeni texnika və mütərəqqi texnologiyanın, habelə, bu sahədə xarici təcrübənin geniş istifadəsinə əsaslanır.

Təşkilati metodlar qrupu. Bu metodların tətbiqi təbii və texnogen fəvqəladə hallara qarşı mübarizənin təşkilində tələb olunan kadrların hazırlanmasına, onların ixtisaslarının artırılmasına, onların məqsədəuyğun yerləşdirilməsinə və səmərəli istifadə olunmasına əsaslanır.

İdeya-tərbiyəvi metodlar qrupu. Bu metodların tətbiqi təbii və texnogen fəvqəladə hallara qarşı mübarizə ilə əlaqədar kompleks ideya-tərbiyəvi tədbirlərin həyata keçirilməsi yolu ilə başlıca məqsədə (fəvqəladə halların qarşısının alınması) nail olmağa əsaslanır.

Psixoloji metodlar qrupu. Bu metodların tətbiqi təbii və texnogen fəvqəladə hallara qarşı mübarizə ilə əlaqədar fəvqəladə halların idarə edilməsi və onun nəticələrinin aradan qaldırılmasına cəlb edilmiş mütəxəssis və hər cür iştirakçıların psixoloji hazırlığı ilə yanaşı, onların fərdi psixoloji xüsusiyyətləri və keyfiyyətləri nəzərə alınmasına əsaslanır.

Fizioloji metodlar qrupu. Bu metodların tətbiqi təbii və texnogen fəvqəladə hallara qarşı mübarizə ilə əlaqədar fəvqəladə halların idarə

edilməsi və onun nəticələrinin aradan qaldırılmasına cəlb edilmiş mütəxəssis və hər cür iştirakçıların fərdi fiziki sağlamlığının qorunması və daha da möhkəmləndirilməsi ilə əlaqədar tədbirlərin həyata keçirilməsinə əsaslanır.

Sosial metodlar qrupu. Bu metodların tətbiqi təbii və texnogen fəvqəladə hallara qarşı mübarizə ilə əlaqədar fəvqəladə halların idarə edilməsi və onun nəticələrinin aradan qaldırılmasına cəlb edilmiş mütəxəssis və hər cür iştirakçıların mənzil-məişət şəraitinin daha da yaxşılaşdırılması və onların asudə vaxtlarının səmərəli istifadə olunması üçün müvafiq şəraitin yaradılmasına əsaslanır.

İqtisadi metodlar qrupu. Bu metodların tətbiqi təbii və texnogen fəvqəladə hallara qarşı mübarizə ilə əlaqədar fəvqəladə halların idarə edilməsi və onun nəticələrinin aradan qaldırılmasına cəlb edilmiş mütəxəssis və hər cür iştirakçıların yüksək əmək haqqı ilə təmin edilməsi və mükafatlandırılmasının diqqət mərkəzində olmasına əsaslanır. [4].

Fəvqəladə Halların idarə olunması üçün Hioqo Fəaliyyət Proqramı çərçivəsində qəbul edilmiş 5 (beş) prioritet üzrə idarəedici prinsipləri və praktiki vasitələri təqdim edir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. İcra üçün güclü institusional bazaya malik olmaqla, fəlakət riskinin azaldılmasının milli və yerli səviyyələrdə prioritet rolunun təmin olunması;
2. Fəvqəladə Hallar risklərinin müəyyənləşdirilməsi, qiymətləndirilməsi, monitorinqi və erkən xəbərdarlıq sistemini gücləndirmək.
3. Bütün səviyyələrdə təhlükəsizlik və dayanıqlıq mədəniyyətini artırmaq üçün birliklərdən, yeniliklərdən və təhsildən yararlanmaq.
4. Risklərin ilkin əsas amillərini azaltmaq.
5. Bütün səviyyələrdə effektiv tədbirlər üçün fəlakətlərə hazırlığı gücləndirmək.

Qeyd olunmuş prioritet məsələlər Hioqo Fəaliyyət Proqramının strateji məqsədi olmaqla fəlakət riskinin azaldılmasına müxtəlif üsullardan və vasitələrdən istifadə etməni tələb edir. [5]

- Fəlakət risklərinin azaldılması zəiflik dərəcəsini azaltmaqla və dayanıqlığı artırmaqla fəlakət risklərini minimuma endirmək.
- Davamlı inkişaf yanaşması ilə təbii risklə-

rin mənfə təsirlərindən yayınmaq və ya onları məhdudlaşdırmaqla həyata keçirilə bilər.

Fəlakət risklərinin azaldılması Dünya dövlətlərinin əsas problemlərindən biri olduğu üçün,

“Fəlakətlərin Azaldılması üzrə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Beynəlxalq Strategiyası” hazırlanmışdır.

Ədəbiyyat:

1. <http://insure.travel/travel-alert/chrezvychnye-situacii-v-stranah-mira>
2. «Проблемы безопасности при чрезвычайных ситуациях» – журнал ВИНТИ, М - 1999 – 2002.
3. Ocaqov H.O., Ocaqov S.H. Təbii və texnogen fəvqəladə hadisələrən təhlükəsizliyin təmin edilməsinin iqtisadi mexanizmi. «Fəvqəladə hallarda ekologiya və texnologiya problemləri» II Beynəlxalq simpoziumun materialları. Bakı, 2002, s. 17-23.
4. H.O.Ocaqov «Rəhbər heyətin fəvqəladə hallarda fəaliyyətə və idarəetməyə hazırlanması». Bakı 2002.
5. H.O.Ocaqov, Q.N.Nacımətov. Fəvqəladə halların monitorinqi və proqnozu, Bakı 2005.
6. B.T.Bəkirov, E.Ə.Məmmədov «Riski idarəetməyin təşkili prinsipləri» Bakı 2003.
7. «Fəvqəladə hadisələri təsnifatı» (məlumat kitabı). Bakı 2001.

Санан Насирли

ПРИНЦИПЫ И МЕТОДЫ УПРАВЛЕНИЯ РИСКАМИ В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ БОРЬБЫ С ЧРЕЗВЫЧАЙНЫМИ СИТУАЦИЯМИ

Аннотация

В статье рассмотрены принципы и методы управления борьбы против чрезвычайных ситуаций в условиях глобализации. А также, особое внимание уделено раскрытию сущности принципов и методов управления борьбы против чрезвычайных ситуаций.

Sanan Nasirli

PRINCIPLES AND METHODS OF RISK MANAGEMENT IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION OF THE FIGHT AGAINST EMERGENCIES

Abstract

In article considered the principles and methods of management of fight against extraordinary situations in the conditions of globalization. And also, the special attention is paid to disclosure of essence of the principles and methods of management of fight against emergency situations.

TELMAN ŞAHBAZOV

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasının

Strateji əməliyyat məharəti fakültəsinin rəisi, polkovnik

AZƏR HƏSƏNOV

f-r.ü.f.d., e.o.polkovnik,

Strateji əməliyyat məharəti

fakültəsinin professoru

İNFORMASIYA MÜHARİBƏSİ HİBRİD MÜHARİBƏNİN ƏN VACİB ALƏTLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Açar sözlər: hibrid müharibə, informasiya müharibəsi, informasiya əməliyyatları, informasiya təsiri, informasiya-psixoloji müharibə

Keywords: hybrid war, information war, information operations, information impact, information-psycho-logical war

Ключевые слова: гибридная война, информационная война, информационные операции, информационное воздействие, информационно-психологическая война

İnformasiya müharibəsi müharibələrin aparılması fəzasını genişləndirir, belə müharibələrdə cəbhə xətti olmur. Baxılan anda informasiya təsirinin aparılmasını birmənalı şəkildə təyin etmək mümkün olmadığı kimi, informasiya əməliyyatlarının həyata keçirilməsini də aşkar etmək olmur. Ona görə də belə təsir fikrasiya olunmuş və əməliyyatların müəllifləri qeyri-müəyyən qalır. İnformasiya müharibəsi zamanı vəziyyət beynəlxalq hüquq və etik normaların olmaması səbəbindən daha da çətinləşir.

İnformasiya müharibələrinin istənilən aktorları ola bilər – dövlətlər və dövlətlərin xüsusi idarələrindən tutmuş istənilən terrorçular da daxil olmaqla cinayətkar qruplara kimi. Belə müharibənin aparılması üçün texniki vasitələr olmalıdır ki, bu vasitələrin də ucuz olması informasiya müharibəsinin sadə vətəndaşlar tərəfindən aparılmasını mümkün edir.

“İnformasiya müharibəsi” termini 1985-ci ildə

Çində daxil edilmişdir [1]. Bu terminin əsasını qədim Çin hərbi xadimi Sun Tszının “Müharibə məharəti” traktatında yer almış fikirləri təşkil edir [2]. O yazırdı: “Hər bir müharibədə, bir qayda olaraq, ən yaxşı siyasət dövləti tam şəkildə, dağıtmadan ələ keçirməkdir. Döyüşlərdə yüz dəfələrlə qalib gəlmək məharətin sonu deyil. Düşməni döyüşsüz məğlub etmək isə məharətin zirvəsidir.” Sun Tszı aşağıdakıları təklif edirdi:

- düşmən tərəfdə yaxşı nə varsa sıradan çıxarın;
- düşmənin görkəmli xadimlərini cinayətkar müəssisələrə cəlb edin;
- düşmənin rəhbərlərinin prestijini korlayın və lazım olan zamanda insanlara təqdim edin;
- bu məqsədlər üçün ən alçaq adamlarla iş birliyi qurun;
- sizə düşmən olan ölkənin vətəndaşları arasında münaqişələr və toqquşmalar yaradın;
- cavanları yaşlı insanlara qarşı qoyun;
- bütün vasitələrdən istifadə edərək dövlətin işləməsinə mane olun;
- bütün vasitələrdən istifadə edərək düşmən tərəfin qoşunlarının normal təchizatına və onlarda olan intizama mane olun;
- düşmən döyüşçülərin əqidəsini mahnı və musiqi ilə qırın;
- özünüzdün düşmənlərinin ənənələrini ucuzlaşdırın və allahlarına inamı qırın;
- yüngül əxlaqlı qadınları düşmən tərəfə göndərin;

- informasiya alınması üçün vəsaitə qənaət etməyin;

- ümumiyyətlə, pulda və vəd verməkdə qənaətə yol vermək olmaz, çünki onlar çox gözəl nəticələrə gətirir.

İlk dəfə “informasiya müharibəsi” termini amerikalı Tomas Ron tərəfindən Boinq şirkəti üçün 1976-cı ildə hazırladığı “Silah sistemləri və informasiya müharibəsi” hesabatında işlənib. Müəllif göstərmişdir ki, informasiya infrastrukturunu amerika iqtisadiyyatının əsas komponentinə çevrilməklə, eyni zamanda həm müharibə, həm də sülh şəraitində bir məqsədə çevrilir. T.Ronun hesabatının dərc olunması kütləvi informasiya vasitələrində aktiv kampaniyaya çevrildi. ABŞ-ın Hərbi Hava Qüvvələri bu predmeti aktiv şəkildə 1980-ci ildən müzakirə etməyə başlamışlar. Bu vaxta artıq informasiyanın həm məqsəd, həm silah olmağı haqqında təsəvvürlər formalaşmışdı.

Informasiya müharibəsi anlayışının tərifinə nəzər salaq. Politoloq İ.N. Panarin belə təyin edir. “Informasiya müharibəsi informasiya və silahlı mübarizələrin kompleks şəkildə təhlükəli zamanlarda, həm döyüş aparılarkən tətbiq olunmasıdır. Informasiya təhlükəsizliyinə aid əsərlərin müəllifi D.Y.Şvets hesab edir ki, informasiya müharibəsi düşmənin informasiyasına və informasiya sisteminə informasiya üstünlüyü qazanmaq üçün milli strategiya naminə təsir edən kommunikativ texnologiyadır. “Informasiya müharibəsi – bu nədir” məqaləsinin müəllifi İ.İ. Zavadski yazır: “Informasiya müharibəsi milli hərbi strategiyanın təmin olunması üçün düşmənin informasiyasına və informasiya sisteminə təsir edən hərəkətlər toplusudur. Rusiya Mərkəzi Seçki Komissiyası nəzdində elmi konsultativ ekspert şurasının üzvü A.V.Bedritskiy informasiya müharibəsinə konfliktlərin bir növü kimi baxır. Bu zaman qarşı duran tərəflərin əsas məsələsi öz informasiyasının və informasiya sistemlərinin qorunması, qarşı tərəfin informasiyası ilə manipulyasiya etmək və bu informasiyanın imkanlarını məhdudlaşdırmaqdır [3].

Əgər klassik müharibənin məqsədi qarşı dövlətin təminat sistemlərinə zərər vurmaqdan ibarətdirsə, informasiya müharibələri vasitəsilə vurulan

zərər ölkədə siyasi vəziyyətin stabilliyini pozmaq üçün kütləvi şəkildə insanlara psixoloji təsir etmək istiqamətində yönəlmişdir. Informasiya hücumlarının əsas üstünlüyü bir atəş belə açmadan yalnız başqa baxışlar, özgə dəyərlər gətirməklə insanların idrakını proqramlaşdırmaqla qoyulan məqsədə çatmaqdadır. Belə təsirin əsas auditoriyası, əlbəttə ki, gənclər və hakimiyyət elitasıdır [4].

Informasiya müharibəsi – ideyalar və dəyərlər sferalarında gedən müharibədir. Informasiya müharibəsi psixoloji müharibənin bir hissəsidir ki, bu müharibə də insanın fiziki cəhətdən məhv edilməsinə yox, onun idrakının dəyişməsinə yönəlmişdir.

Informasiya müharibəsinin üç səviyyəsi qeyd olunur. Birinci səviyyə – empirik səviyyədir. Burada hər hansı bir sferada – istər iqtisadi, siyasi, istərsə də mədəni sferada faktların təhrif olunması baş verir. Elə bu səviyyədə həm ölkənin daxilində hakimiyyət uğrunda mübarizə, həm də geosiyasi fəzada təsir göstərmək üçün bir alət olan “feyk xəbərləri” anlayışı meydana çıxır. Baxılan halda informasiya faktları obyektiv bir əsas olmadığından düzgün olmur. Informasiya tullantıları, şaiyələr müəyyən məqsədlərə çatmaq naminə ictimai fikirlə və vətəndaşların idrakı ilə manipulyasiya etmək üçün nəzərdə tutulur. Onlar xəbərlərin rəşional qiymətləndirilməsinə deyil, emosional dərk edilməsinə hesablanır. Bu effekti hər hansı bir şəkil və ya video da gücləndirə bilər.

İkinci səviyyə - konseptual səviyyədir. Burada informasiyanın yaranması, onun bu və ya digər şəkildə toqquşması və informasiyanın interperatasiyasıdır. “İnterperatasiya – dərk etmək üçün çətin və ya mürəkkəb olanın gizli mənasının axtarışı və ya izah edilməsidir”. Baxılan proses informasiyanın kritik dərk edilməsinə tələb edir və informasiyanı interperatasiya edən dünyagörüşünə uyğun gəlir. Məhz bu səviyyə bütün informasiyanı hərəkət etmək üçün əldə vasitə kimi istifadə etməyə qoymur, yalnız sərbəst düşünmə imkanı seçməyə imkan yaradır.

Üçüncü səviyyə - məna səviyyəsidir. Bu səviyyədə ekzistensial dəyərlər yoxlanmağa məruz qalır. Bir cəmiyyətin idrakının, baxışlarının və dəyərlərinin qarşı tərəfə daha əlverişli olan başqa

sistemə dəyişməsi məqsədi ilə insanın psixoloji sferasına təsir göstərilir.

İnformasiya konfliktləri – fərdlər arasından tutmuş dövlətlər arasında istənilən sferada, istənilən səviyyədə yarana bilər. Lakin konfliktin tərəflərindən asılı olmayaraq informasiya - güclü silah olaraq qalır. Mübarizə aparən tərəflərin bir-birinə özünü həm açıq, həm də gizli şəkildə bürüzə verən informasiya və ya informasiya - psixoloji təsir göstərdiyi informasiya müharibəsidir.

İnformasiya müharibəsinin məğzinə baxdıqda onu qeyd etmək lazımdır ki, bu müharibə vətəndaşlara qarşı yönəlmişdir. Belə ki, informasiya texnologiyaları sadəcə adamların da adi həyatına daxil olaraq, onları kənardan yürüdülməyə ideyalara həssas olmağa və eyni zamanda başqalarına biganə qalmağa məcbur edir. İnformasiya hücumlarının təhlükəsi ondan ibarətdir ki, onların düzgün həyata keçirilməsi zamanı cəmiyyət daxildən parçalanır və son nəticədə dağılır.

İnformasiya müharibəsinin üç məqsədi mövcuddur:

- öz məqsədləri üçün informasiya fəzasının nəzarətə götürülməsi;

- qarşı tərəfə informasiya hücumları keçirmək məqsədi ilə informasiya və informasiya selinin nəzarətə götürülməsi;

- hərbi informasiya funksiyalarının köməyi ilə silahlı qüvvələrin fəaliyyətinin effektivliyinin artırılması [5].

İnformasiya müharibələrinin alətlərinin istifadə edilməsi aşağıdakı məsələləri qarşıya qoymağa və həyata keçirməyə imkan verir:

- KİV- dəəvvələcədən yalan informasiya yerləşdirməklə dünya ictimaiyyətinin və ayrı -ayrı dövlətlərin vətəndaşlarının dezinformasiyası;

- insanların beynlərinə kütləvi hücumlar təşkil etmək yolu ilə ideologiyanın yayılması;

- hakim elitanın və gənclərin liderlərinin tərəfdarları arasında verbovkanın aparılması;

- qapalı informasiyanın məhv edilməsi və ya təhrif olunması məqsədi ilə müxtəlif informasiya resurslarına – arxivlərə, verilənlər bazalarına müdaxilələrin həyata keçirilməsi;

- dövlətin beynəlxalq səviyyədə qərarların qəbul edilməsində təsirinin azaldılması;

- ictimai fikrə yad mədəni elementlərin daxil

edilməsi və öz milli mədəniyyətinə neqativ baxış, istehlakçı prinsiplərinin üstünlük təşkil etməsi və mənəviyyatsızlıq;

- dövlətin iqtisadiyyatının və siyasi stabilliyinin destabilizasiyası;

- dövlətin siyasi rəhbərliyinin diskreditasiyasını həyata keçirən məlumatların yayılması;

- dövlətin aparıcı siyasi qüvvələri arasında konfrontasiya vəziyyətinin yaradılması;

- millətçiliyin, ksenofobiyanın, irqi və dini düşmənçiliyin qızışdırılması;

- kütləvi iğtişələr, qızışdırıcı çıxışlar və ekstremist çağırışların təşkil olunması [6];

İnformasiya müharibələrinin əsas metodları informasiya-psixoloji metodlardır ki, bunlar da hibrid müharibənin digər elementlərini də özündə saxlaya bilər.

Təsir müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilə bilər.

İnformasiya təsiri. Burada informasiyanın yayılması təsirin əsas faktorudur. Beləliklə, hakimiyyət əhalini öz ölkəsinin hərbi siyasətinin müsbət qiymətləndirilməsinə hazırlaya və KİV vasitəsi ilə vətənpərvərlik baxışlarını formalaşdırmağa bilər. Əks halda, qarşı tərəf özünə uyğun ideya istiqamətini və əhval -ruhiyyəni yürüdə və maliyyə-iqtisadi ticarət sanksiyaları tətbiq edə bilər. Bu, dövlətin iqtisadiyyatının zəifləməsinə, həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinə, məişət çətinliklərinə, epidemioloji xəstəliklərin sayının artmasına və bunun nəticəsi olaraq vətəndaşların mövcud şəraitlə bağlı narazılığının artmasına gətirib çıxara bilər.

Təzyiq siyasi vasitələrlə aparıla bilər. Beləliklə, dövlətin siyasi başçılarına təzyiq məqsədi ilə müxalifət partiyalarına və xaricdən maliyyələşdirilən fəaliyyətlərə dəstək həyata keçirilir [7].

İnformasiya müharibəsinin əsas tərkib elementi informasiya-psixoloji müharibədir. Bu müharibə özündə insanların beynlərinə təsir edən vasitə və metodları birləşdirir.

İnsanın motivasiyasını dəyişmək məqsədi ilə onun psixoloji durumuna təsir edilməsi informasiya müharibəsinin psixoloji qanadıdır. Psixoloji müharibədə etik məhdudiyyətlər yoxdur, qarşı tərəfin daxili vəziyyətinə zərbə vurmaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edilir. Bura qətlər, su mənbələrinin vəərzağın zəhərlənməsi, sabotaj, terror və s. aid edilə bilər. Bütün bunlar psixoloji

müharibəni hibrid müharibəyə oxşadır.

Psixoloji müharibə - hakim dairələrin təbliğat, terror və başqa vasitələrdən istifadə etməklə öz xalqına, düşmən, müttəfiq və neytral ölkələrin xalqlarına öz hərbi strategiyasının məqsədlərinə çatmaq naminə siyasi-ideoloji, mənəvi və psixoloji cəhətdən təsir göstərmək üçün xüsusi növ hazırlıq və müharibənin aparılmasıdır.

Psixoloji müharibələrin məqsədi açıq hərbi əməliyyatların hazırlanması və həyata keçirilməsi, qarşı tərəfə silahlı qüvvələrin tətbiq edilməsinə bəraət qazandırmasıdır. Psixoloji müharibə - xüsusi təşkil olunmuş və peşəkarcasına həyata keçirilən, qarşı tərəfin beyninə, hissiyyətinə və iradəsinə təsir göstərən bir müharibədir.

Psixoloji müharibə anlayışının iki anlamı mövcuddur. Birinci anlam özündə insanlara psixoloji təsir göstərə bilən təcrübəyə malik şəxslərin fəaliyyətini birləşdirir.

Terminin ikinci anlamı adi, gündəlik səviyyədə müzakirə vasitələrindən istifadə etməni və insanlar arasında təsir mexanizmlərini öz məqsədlərinə tabe etmək – öz fəaliyyətlərinin əlverişli şəklə həyata keçirmək, mübahisələrdə qalib gəlmək, seçki kompaniyalarında namizədlərini irəli sürmək və s. üçün istifadəni nəzərdə tutur [8].

İnformasiya müharibəsinin məqsədlərinə çatmaq üçün kompleks tədbirlər və psixoloji hərəkətlər informasiya-psixoloji əməliyyat adlanır. Onlar əks tərəfin vətəndaşlarına, açıq döyüşməliyyatlarında iştirak edən qarşı tərəfin silahlı qüvvələrinə, digər ölkələrin hakimiyyət elitasının nümayəndələrinə yönəlib [9].

İnformasiya qarşılıqlı obyektlərinin spesifikasiyasından asılı olaraq müxtəlif növ əməliyyatlardan istifadə olunur. Bu informasiya-texniki və informasiya-psixoloji əməliyyatlardır.

İnformasiya-texniki əməliyyatlar telekommunikasiya sistemlərinə, strateji xarakterli verilənlər bazalarına, müxtəlif strukturların idarəetmə sistemlərinə və proseslərə qarşı aparılır.

İnformasiya-psixoloji əməliyyatlar ayrı-ayrı şəxslərə və əhəlinin müxtəlif kateqoriyalarına, silahlı qüvvələrin şəxsi heyətinə, rəhbər elitanın üzvlərinə və müxtəlif təşkilatların rəhbərlərinə qarşı yönəlib. İnformasiya-psixoloji və psixoloji əməliyyat anlayışları öz mənalara görə sino-

nimlər kimi istifadə oluna bilər. İnformasiya-psixoloji termini öz strukturunda informasiya komponentinin rolunu xüsusi qeyd edir, həm də psixoloji təzyiqlin olmasına da istinad edir.

Psixoloji müharibənin məqsədləri: konfliktin qarşısının alınması, qarşı tərəfin silahlı qüvvələrinin şəxsi heyətinin və mülki əhəlisinin mənəvi ruhunun zəiflədilməsi, qarşı tərəfin qoşunlarının hərbi əməliyyatlarında iştirak etməkdən imtina etmək, qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün minimal insan itkilərinin və maddi xərclərin təmin edilməsi üçün münbit şəraitin yaradılmasıdır.

İnformasiya-psixoloji əməliyyatları onların reallaşması şəraitinə görə aşağıdakı siniflərə bölünür: sülh dövrü, açıq hərbi qarşıdurma dövrü və həmçinin, klassik müharibənin elan edilməsi və başa çatdırılması dövrü.

Hibrid müharibəəhəliyə təsir göstərilməsi məqsədi ilə açıq konfrontasiya və silahlı mübarizənin başlanmasına imkan verməmək üçün informasiya-psixoloji müharibənin aparılmasını nəzərdə tutur:

- öz dövlətinin maraqlarına cavab verən baxışların beynəlxalq arenada yayılması;
- hərbi-siyasi vəziyyətin stabilliyinə çağırışlar;
- öz dövlətinin müdafiə siyasətinə beynəlxalq etimadı formalaşdırmaq;
- düşmən mövqə tutmuş dövlətlər koalisiyasında parçalanma yaratmaq;
- potensial rəqibə qarşı hədələmə aksiyalarını dəstəkləmək (hərbi gücün nümayişi, siyasi təzyiqlər, iqtisadi blokada, mədəni və elmi əlaqələrin dayandırılması və s.);
- potensial rəqib ölkənin xarici və daxili siyasətinin düzgünlüyünü şübhə altına almaq;
- rəqib dövlətin siyasi rəhbərliyinin və populyar liderlərinin mənəvi və hərbi ideallarını tənqid etmək;
- ağressorun hərbi-siyasi nəzəriyyələrinin, doktrinalarının, konsepsiyalarının, baxışlarının diskreditasiyası;
- düşmənin əhəlisinin və hərbi qulluqçularının mənəvi-siyasi potensialının zəiflədilməsi;
- mümkün ola biləcək müharibəyə mənfi münasibətin formalaşdırılması;
- əhəlinin müxtəlif qrupları və qoşunlar arasında siyasi, dini, milli və digər düşmənçilikləri qı-

zışdırmaq;

- rəqib ölkə qarşısında öz dövlətinin siyasi, iqtisadi, hərbi və digər üstünlükləri təbliğ etmək;

- öz hərbi texnikasının, silahının, şəxsi heyətin səriştəsinin və silahlı qüvvələrinin mənəvi ruhunun keyfiyyətcə üstün olduğunu sübut etmək;

Ukrayna jurnaslti, yazıçı Q.Q.Poçeptsov təklif edir ki, informasiya təhlükəsizliyinin bir elementi kimi psixoloji müharibələrin aparılması qaydalarını yalnız dövlətlərarası konfliktlərdə deyil, həm də seçki kampaniyalarında da istifadə etmək lazımdır. Bundan əlavə, müxtəlif informasiya qarşudurma sistemləri tətbiq olunan müxtəlif kommersiya və digər korporasiyaların informasiya mübarizəsində də psixoloji müharibələrin aparılması qaydaları tətbiq oluna bilər.

İnformasiya-psixoloji təsir nə qədər güclü olsa da ona qarşı dayanmaq mümkündür. Bunun üçün adətən silahlı qüvvələrdə aparılan mənəvi və psixoloji tərbiyyə sahəsində profilaktik tədbirlər tətbiq etmək vacibdir. Bu sahədə iş real siyasi vəziyyət və hakimiyyət orqanlarının qərarları haqqında informasiya verilməsinə yönəldilməli, şəxsi

heyətdə dayanıqlı mənəvi-psixoloji vəziyyət formalaşdırılmalıdır. İnformasiya fəzasının mühafizəsi üçün xaricdən informasiya hücumlarına əks tədbirlər görmək məqsədi ilə müxtəlif ilkin tədbirlərin görülməsi vacibdir.

Beləliklə, informasiya müharibəsi hibrid müharibənin ən vacib alətlərindən biridir, bundan əlavə, informasiya amili yalnız hibrid müharibənin tərkib elementləri kimi deyil, həm də beynəlxalq qarşudurmada sərbəst faktor rolunu oynaya bilər və kontaktsiz döyüşməliyyatlarında ayrı bir element kimi çıxış edə bilər.

İnformasiya müharibəsi ən böyük təhlükə mənbəyidir, belə ki, bu müharibənin məqsədi insanların beyni ilə manipulyasiya etmək və onların ağılına hakim kəsilməkdir.

İnformasiya müharibəsi bir hadisə kimi bir çox əsrlər mövcud olmuşdur, lakin onun təsdiq olunması hazırda ilkin mərhələsini yaşayır, onun dağıdıcı və stabilliyi pozan təsiri öz təsdiqini tapır və informasiya təhlükəsinə və hibrid müharibəyə bütövlükdə qarşı durmaq üçün müxtəlif tədbirlər görülür.

Ədəbiyyat:

1. İsmayılov V. ABŞ MDB-yə qarşı hibrid müharibəsi aparır. / 19.12.2017/ <http://modern.az/az/news/152049#gsc.tab=0>
2. Həşimov E.Q., Həsənov A.H. "İnformatika" adyunktlar üçün dərs vəsaiti. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 2016, 150 s.
3. Hibrid müharibələr: XXI əsrin əsas təhlükələri. / 11.08.2016/ <http://newtimes.az/az/economics/4746/>
4. Uğur. İnformasiya müharibəsi və milli təhlükəsizlik. /"Xalq cəbhəsi", 29 mart 2014-cü il, s.9./ <http://anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/2014/mart/359441.htm>
5. Verdiyev Ə. "Hibrid müharibə" nədir? Beynəlxalq hüquqi ölçüdə gizli savaşlar. /30.03.2018/ - <https://ordu.az/az/news/129596/-hibrid-muharibe-nedir-%7C-beynelxalq-huquqi-olcude-gizli-savaslar-%E2%80%93-analiz->
6. Война и мир в терминах и определениях. /Военно-политический словарь под общей редакцией Дмитрия Рогозина. - <http://www.voina-i-mir.ru/article/106>
7. Информационная война в современном мире. - <http://kak-bog.ru/informacionnaya-voyna-v-sovremennom-mire>
8. Robert G. Walker. Spec Fi: The U.S. Marine Corps and Special Operations. Monterrey, Ca; Naval Post-Graduate School, 2008 - 129 p
9. NATO's Bi-Strategic Command Capstone Concept, 5000 FXX/0100/TT-0651/SER:NU0040 Dated 25 August 2010 – 50 p.

Colonel Telman Shahbazov
Ret. colonel, Ph.d. Azar Hasanov

INFORMATION WAR AS ONE OF THE MOST IMPORTANT TOOLS OF HYBRID WAR

Summary. The article deals with information warfare, one of the most important tools of hybrid warfare. The growing role of information technology since the beginning of the 21st century has increased its impact on military skills. Today, it is impossible to imagine military rule without it.

The article clarifies the concept, levels, goals, methods, means of influence of information warfare, its component element - the information-psychological struggle. The author also notes that although information warfare is a non-military phenomenon, its destructive role is undeniable.

Полковник Тельман Шахбазов
Полковник запаса, к.ф.-м.н. Азер Гасанов

ИНФОРМАЦИОННАЯ ВОЙНА КАК ОДИН ИЗ ВАЖНЕЙШИХ ИНСТРУМЕНТОВ ГИБРИДНОЙ ВОЙНЫ

Резюме

В статье рассматривается информационная война - один из важнейших инструментов гибридной войны. Растущая роль информационных технологий с начала XXI века усилила их влияние на военное искусство. Сегодня без него невозможно представить военное правление.

В статье уточняются понятие, уровни, цели, методы, средства воздействия информационной войны, ее составной элемент - информационно-психологическая борьба. Автор также отмечает, что, хотя информационная война является невоенным явлением, ее разрушительная роль неоспорима.

**Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri jurnalına
məqalələrin təqdim olunmasına dair tələblər**

Məqalənin mətni Microsoft Office Word programında, Times New Roman şriftində (şriftin ölçüsü 12), 1 intervalda, yuxarı və aşağıda 25 mm, soldan və sağdan 20 mm boş yer saxlamaqla yığılmalıdır.

Məqalənin strukturunda aşağıdakı informasiya təqdim edilməlidir:

- UOT (universal onluq təsnifat);
- məqalənin adı, müəllifin adı, soyadı, elmi dərəcəsi, işlədiyi qurumun adı və vəzifəsi, elektron poçt ünvanı və mobil telefon nömrəsi;
- açar sözlər (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində – 5-7 söz);
- annotasiya (məqalənin adı, müəllifin adı və soyadı verilməklə azərbaycan, ingilis və rus dillərində – 4-5 sətir);
- istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı əlifba sırası ilə yazılmalı və nömrələnməlidir;
- mətndəki istinaddan sonra istifadə edilmiş ədəbiyyatın sıra nömrəsi və müvafiq səhifələr kvadrat mötərizədə göstərilir. Məsələn: [15, s.120-122]. Mətnin altında sətiraltı istinadlar verilməməlidir.
- Məqalənin həcmi 5-10 səhifə olmaqla Azərbaycan, rus və ingilis dillərində təqdim oluna bilər.

Məqalələrin göndərilməsi üçün elektron ünvan: **ehg69@mail.ru**

Əlaqə telefonu: +994 50-210-48-80

**Общие требования к оформлению научной статьи для публикации в журнале
«Научный вестник Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики»**

Текст статьи должен быть набран в текстовом редакторе Word, шрифт Times New Roman, размер шрифта – 14, межстрочный интервал – 1,5, поля 2,5 см со всех сторон.

В статье должна быть представлена следующая информация об ее авторе:

- УДК (Универсальная Десятичная Классификация);
- фамилия, имя, отчество авторов и соавторов;
- ученая степень, ученое звание;
- должность, место работы (если таковое имеется);
- контактная информация (контактный номер телефона, e-mail);
- название статьи (на русском и английском языке);
- аннотация (4-5 строк) (на русском и английском языке);
- литература. В тексте ссылки нумеруются в квадратных скобках, номер указывает на источник в списке литературы. Сноски оформляются в []. Пример – [1, с.44]
- Представляемые статьи должны соответствовать тематике журнала, быть оригинальными, не опубликованными ранее в других печатных или электронных изданиях.
- Объем статьи не должен превышать 5-10 страниц.

Электронный адрес для направления научных статей: **ehg69@mail.ru**

Контактный телефон: +994 50-210-48-80

***Dərc olunan məqalələrin məzmununa görə redaksiya heyəti məsuliyyət daşıdır!
Редакция не несет ответственности за содержание публикуемых статей!***
